

NE - DOVRŠENA DE - OSMANIZACIJA

Izgradnja i
dinamika vrijednosti
Sarajevske čaršije

Lejla Džumhur

izvod iz recenzija

Dr. Muamer Hodžić

Monografija *Nedovršena deosmanizacija: izgradnja i dinamika vrijednosti Sarajevske čaršije* predstavlja značajan doprinos razumijevanju slojevitosti sarajevskog urbanog palimpsesta, ponajprije zahvaljujući interdisciplinarnom povezivanju podataka iz relevantne literature, prostorne analize i sociokulturnih interpretacija. Posebna vrijednost studije ogleda se u interpretaciji Čaršije kao dinamičnog društvenog i simboličkog prostora, a ne isključivo arhitektonskog kompleksa, čime se omogućava novo sagledavanje njene uloge kao važnog sloja urbanog identiteta.

Prof. dr. Aida Idrizbegović Zgonić

Značaj publikacije leži u njenoj sposobnosti da Sarajevsku čaršiju interpretira kao „živi društveni organizam“ i „društveno-prostorno tijelo“, te da kroz pojmove osmanizacije i deosmanizacije ponudi objektivniji jezik za razumijevanje slojevite urbane i identitetske stvarnosti koja se u javnom prostoru često svodi na pojednostavljene, konkurentne narative. Time rukopis neposredno ulazi u područje javnog dobra: pruža argumentiranu osnovu za revidiranje „izjave o značaju“ Sarajevske čaršije kao okosnice upravljačke politike zaštite, preciziranje atributa autentičnosti i integriteta, te proširenje granica zaštićenog područja kako bi se vrijednost komunicirala „istinito i cjelovito“.

U širem kulturnom kontekstu, publikacija djeluje i kao korektiv savremenim tendencijama „reosmanizacije i mitologizacije baštine“, jer insistira na detekciji i imenovanju poriva, tokova i posljedica historijskih procesa koji su oblikovali Čaršiju.

Lejla Džumhur

NE- DOVRŠENA DE- OSMANIZACIJA

Izgradnja i dinamika vrijednosti Sarajevske čaršije

UNIVERZITET U SARAJEVU - ARHITEKTONSKI FAKULTET
SARAJEVO, 2026.

naslov Nedovršena deosmanizacija -
- izgradnja i dinamika vrijednosti Sarajevske čaršije

Sarajevo, 2026.

autor doc. dr. Lejla Džumhur

recenzenti dr. Muamer Hodžić
prof. dr. Aida Idrizbegović Zgonić

prijelom i oblikovanje Edib Pašić, d.i.a.

lektor Zenaida Karavdić

fotografije Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

ilustracije Lejla Džumhur, Edib Pašić

**izdavač i
autorska prava** Univerzitet u Sarajevu - Arhitektonski fakultet
Patriotske lige 30, 71000 Sarajevo, BiH

za izdavača prof. dr. Erdin Salihović

ISBN 978-9926-490-35-5

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu

Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod

ID brojem 68513030

fotografija 1: na idućoj stranici, i na naslovnici

Dučani između Čekrekčine džamije i ulice Kovači – A-U period.

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog
naslijeđa Kantona Sarajevo

zahvala

Realizacija ove knjige bila bi nemoguća bez podsticajnog akademskog i radnog ambijenta moje matične institucije – Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu. Istinska je privilegija djelovati u okruženju u kojem se kontinuirano njeguju znanje, kritičko mišljenje i odgovornost prema struci i društvu.

Posebnu zahvalnost dugujem svojim roditeljima, koji su mi pružili čvrste životne temelje i bili primjer istrajnosti te uspješnog usklađivanja profesionalnog rada s porodičnim životom.

Na kraju, iskreno zahvaljujem suprugu Đenanu i kćerkici Azri, čija su podrška, razumijevanje i toplina učinili dugotrajni popodnevni i noćni rad mogućim i ugodnim.

sadržaj

Predgovor	1
Uvod	3
Čaršija u teritorijalnoj i funkcionalnoj dihotomiji grada	6
Struktura i metodologija istraživanja	8
Čaršija – prostorni, vremenski i pojmovni okvir	14
1. Srednjovjekovno naselje na području današnjeg Sarajeva	17
1.1. Uvodna razmatranja	19
1.2. O Vrhbosni u nekim ranijim razmatranjima	23
1.3. Identifikacija Stare Varoši, Varoši i Starog Trgovišta ..	26
1.4. Vrhbosna je bila na mjestu Brdo džamije na Bistriku ..	32
1.5. Razmatranja o dva Hodidida	35
1.6. Neka skorija razmatranja o problemu varoši i grada Vrhbosne	43
1.7. Arheološki pogled na problematiku	50
1.8. Zaključna razmatranja o egzistenciji naselja na užem području Sarajeva	53
2. Osmanizacija	59
2.1. Izgradnja dominantne vrijednosti i začeci stagnacije	62
2.1.1. Uvodna razmatranja	62
2.1.2. Sarajevo 1462.	66
2.1.3. Sarajevo 1516.	71
2.1.4. Sarajevo 1530.	75
2.1.5. Sarajevo 1540.	79
2.1.6. Sarajevo 1570.	82

2.1.7. Sarajevo 1604.	85
2.1.8. Zaključna razmatranja o urbanoj genezi osmanskog Sarajeva.	90
2.2. Nastanak i identitet Čaršije kao socijalne grupe	93
2.3. Zaključci – Osmanizacija, stvaranje dominantne vrijednosti, stagnacija i proces deosmanizacije	103
3. Deosmanizacija	109
3.1. Čaršija u austrougarskom periodu	111
3.1.1. Socijalna grupa	111
3.1.2. Prostor	120
3.1.3. Vrijednost – Dosezi deosmanizacije u austrougarskom periodu	123
3.2. Čaršija između dva rata	131
3.2.1. Socijalna grupa	131
3.2.2. Prostor	137
3.3. Čaršija do 1975. godine	142
3.3.1. Socijalna grupa	142
3.3.2. Prostor	147
4. Zaključak	153
4.1. Korekcije vrijednosti i granica integriteta	162
Sažetak	169
Bibliografija	171
Popisi ilustracija, fotografija, tabela	182

predgovor

Po riječima Hartmutha (2008), suvišno je govoriti o „osmanskom naslijeđu na Balkanu“, jer je Balkan sam po sebi osmanski izum. Ova izjava utemeljena u razmišljanju Marije Todorove, jedne od najplodnijih i najreferentnijih istraživačica procesa *deosmanizacije*, koji je kao termin pronašao put i u naslov ove knjige, dovodi u pitanje od čega se zapravo to Balkan *deosmanizirao* ukoliko je toliko snažno oblikovan osmanskom tradicijom i iz kakvih se korijena u prvom redu *osmanizirao*.

Neki istraživači, poput Machiela Kiela (1990), idu korak dalje s tvrdnjom da su balkanski gradovi dali ne samo izvanredan nego i krucijalni doprinos izgradnji imperijalne urbane kulture zlatnog doba.

Slijedom ovih tvrdnji reklo bi se da se je Balkan osmanski u svojoj srži te da se savremena urbana kultura ne može distancirati od osmanskog kao nekog stranog koncepta. Ipak, sporna priroda teokratije Carstva u pitanju društveno-političkog statusa njenih podanika raznovrsne ispovijesti ne samo da je pojmove *osmanizacija* i *deosmanizacija* učinila relevantnim nego i obligatornim istraživačkim okvirima za praćenje kulturnog diskursa u postosmanskom svijetu.

Ova knjiga ih koristi da bi na inoviran način pristupila analizi tekovina osmanskog perioda, u ovom slučaju Sarajevske čaršije i njene vrijednosti.

Posmatranjem uzlazno-silaznih putanja osmanizacije – deosmanizacije, od kojih posljednja ide uporedo s modernizacijom i stvaranjem nacionalnih država, ocrta se širi društveni ambijent oblikovanja identiteta Čaršije, koliko kao prostorne toliko i kao socijalne kategorije. Ono što dobivamo kao rezultat u sami osvit doktrinarnog pristupa očuvanju ovog područja sredinom 70-ih godina prošlog vijeka je, kako monografija tvrdi, status *nedovršene deosmanizacije*, stanje koje u sebi sadrži ne samo vrijednost ostataka zlatnog doba kao oblika otpornosti nego i tragove samovoljnih pokušaja moderniziranja i stvarnih procesa demokratizacije društva, time i javnog urbanog prostora. Ovakvi zaključci su temelj revidiranja postojeće definicije o vrijednosti Čaršije, atributima i granicama u kojima se vrijednost komunicira istinito i cjelovito.

Knjiga je nastala sazrijevanjem autoricine misli o načinu konstrukcije vrijednosti i njenoj dinamici, a koja je začeta u okvirima njezine doktorske disertacije *Autentičnost i integritet Sarajevske čaršije u spregu destrukcije i historijske slojevitosti*.

U ovoj formi namijenjena je primarno istraživačima uz nadu da će diskurs deosmanizacije postati uobičajeno istraživačko polazište posmatranja prošlih i sadašnjih kulturnih pojava, a svakako arhitekture kao zapostavljene teme u regionalnim postosmanskim studijama.

Knjiga je ilustrirana odabranim i dijelom još nepubliciranim fotografijama iz Arhiva Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo, sa svrhom dočaravanja ambijenta osmanskog grada i Čaršije u osvit modernizacije te susreta margina dva svijeta, jednog koji je na svom zalasku, oronuo, zapušten i ujedno mističan i „drugačiji“ i drugog koji je lučonoša revolucionarnih tekovina nauke, tehnologije i demokratije. Oba su podozriva, ali opet očarani, privučeni jedan drugim i, rekli bismo, ne samo da je potonji bio „zaljubljen u svoj plijen“ (Kasumović i Radušić, 2017) nego je i plijen zaljubljen u svog predatora. Na ovaj način postaju centar začetaka nečeg novog, intrigantnog i dekadentnog, što je teško, ako ne i nemoguće, objasniti trezvenim naučnim jezikom.

uvod

fotografija 2:

Dućani u ulici Baščaršija –
– A-U period

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

fotografija 3:

Snimak iz Sarača –
– između II rata

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

Čaršija u teritorijalnoj i funkcionalnoj dihotomiji grada

Ova knjiga temelji se na opsežnom istraživanju vrijednosti urbanih povijesnih područja koja još uvijek aktivno funkcioniraju i gdje se čini da se suvremene zajednice identificiraju značajkama područja jednako kao što su to činile tradicionalne zajednice u prošlosti.

Prepoznatljiva, integralna i često samodostatna priroda ovih područja ostavila je neizbrisiv utjecaj na karakter društvenog miljea koji se pojavljuje kao akter unutar njihovih granica, sve do danas.

Ne poznajemo mnogo historijskih cjelina koje odgovaraju ovom opisu, a evropska historija koju je protkalo osmansko prisustvo bilježi jedan takav izrazit fenomen – osmansku čaršiju iz perioda zlatnog doba Carstva.

Važno je istaći da gradovi evropskog područja Carstva, primarno Balkanskog poluostrva, grade zaseban urbani identitet, a ne, kako se ponekad pretpostavlja, repliciraju carska središta u manjem i manje inovativnom obliku. U ovim provincijama proces osvajanja i prateće urbanizacije tekao je toliko rapidno da moramo obezbijediti prostor Kielovim tezama kako upravo „iznenadna potreba za islamskim objektima u velikom broju, u vrijeme kada se osmanska arhitektura još nije iskristalizirala, revolucionizira osmansku građevinsku praksu. Novi stil se pojavio kada je postojao zahtjev za arhitekturom koja će ujedno da dominira arhitektonskim prostorom i dovoljno jednostavnom za izgradnju.“ (Kiel, 1990, prema Hartmuth, 2008, 699). Prema Kielu, to je proces koji je doveo do nastanka klasičnih paterna osmanske arhitekture.

Bez obzira na našu spremnost da prihvatimo ili odbacimo Kielove argumente, historija nas informira o izgradnji Sarajeva kao sistematskoj urbanizaciji i njegovoj efikasnoj pretvorbi od vojnog logora ka zreloj, racionalnoj urbanoj matrici, kojom dominiraju proporcijski skladni i znakovito pozicionirani monumentalni objekti. Njen obuhvat je sveden, funkcionalno i vizuelno kompaktan, i kao takav prilagođen mentalnom mapiranju, te u konačnici odmjern u koracima funkcionalne, ali spore svakodnevnice osmanskog društvenog miljea.

Privredna središta ovih manjih, ali svakako ne manje značajnih gradova za osmansku kulturnu tradiciju, zapravo su prostorno oblikovana kroz kontakt sa stambenim zonama. Stanovanje kao isključiva funkcija nastupa na način koji je istovremeno iznenadan i očigledan. Da bi čaršija bila označena kao kompaktno središte grada, ova nagla promjena funkcije je ključna.

Otkud ova isključivost mahala i gdje leže temelji determinizma o neprihvatanju drugih gradskih aktivnosti? Kako pojašnjava Abu-Lughod (1987), osmanski, kao i drugi islamski gradovi, svoju fizionomiju i logiku mnogo manje duguju islamu nego je to akademski diskurs o urbanom imprintu islamske tradicije i propisa postulirao. Prostorno distanciranje stambenih zona, uglavnom tumačeno kao preslik religijskog imperativa o spolnoj segregaciji, svoje koncepcijske okvire temelji na kulturološkim formama pregovaranja intimnosti, privatnosti i sigurnosti zajednica. Ta kulturološka pozadina teritorijalne i funkcionalne izolovanosti mahala seže u problem decentralizacije administrativne politike i prešutnog dogovora o *laissez-faire* načinu upravljanja u provincijama u kojim je Porta ne samo vertikalno-hijerarhijski nego i prostorno-geografski iznimno udaljena i gotovo simbolička konstrukcija, te se mahale učahuravaju u neformalne samodostatne tribalne sisteme kao vid socijalnog organiziranja neophodnog za opstanak (Abu-Lughod, 1987). Ovaj problem administrativne kontrole je mučio osmanski teokratski sistem od samih početaka i opisani princip društvene organizacije je uopće bio ne samo dobrodošao nego i neophodan za stabilnost ogromne i geografski i kulturno šarolike teritorije.

Stoga možemo reći da granice Čaršije nisu formirane jednostavnom centralizacijom cehovskih zajednica te javnih, obrazovnih i vjerskih funkcija, već se ostvaruju kroz kontakt sa zonama čistog stanovanja koje ga okružuju i, kao rezultat toga, definiraju. Temelj funkcionalnog zoninga osmanskog grada prema tome nije bilateralni ugovor oko dihotomije funkcija, u skladu sa sloganom „u mahalama se stanuje, a u čaršiji radi“ (Grabrijan i Neidhardt, 1957), nego društveni i kulturološki determinizam izdvajanja stambenih rejona, koji svojom deklaracijom isključivosti daju privid jednakih uloga čaršije i mahala u konačnom oprostorenju.

Stambene zone kao takva specifična pojava oblikuju teritorijalni karakter grada i, posljedično, njegov ukupni identitet.

Ipak, mahale nisu bile u stanju društveno konkurirati čaršiji. Razina i pluralitet funkcija, na kraju i njena arhitektonska i urbanistička pojavnost, dominiraju nad homogenom strukturom rejona mahala i baš kroz takav kontekst polariziranosti čaršija dobiva na značenju. Distanciranje i tribalizam omogućavaju da se život svom svojom snagom projicira u Čaršiji. Stoga ne iznenađuje da se zajednice, koje Čaršiju prihvataju u naslijeđe, tako snažno poistovjećuju s njenim distinktivnim prostornim obilježjima.

Struktura i metodologija istraživanja

Ova monografija ispituje vrijednosti Čaršije kao opisanog društveno-prostornog tijela i ekosistema, kroz historiju njenog teritorijalnog i društvenog sazrijevanja – *od protoformi, do zrelog oblika, i konačno stagniranja i redefiniranja*. Djelokrug istraživanja, kako je već nagoviješteno u uvodu, konceptualno se proširuje i, pored prostora, uključuje i tradicionalni društveni milje kao važan element strukture vrijednosti. Uzlazna putanja artikuliranja osmanskog Sarajeva do kulminacije u klasičnom periodu krajem XV i u prvoj polovini XVI vijeka promatra se kao proces *osmanizacije*, a vrijednost tog perioda se imenuje *dominantnom vrijednošću*. Stagnacija, degradacija i reformuliranje ovog dominantnog identiteta Čaršije vidi se kao trend suprotan prethodnom, odnosno kao *deosmanizacija* (Ilustracija 1).

U osmanskim studijama – ovisno o području istraživanja – deosmanizacija se shvaća kao sveobuhvatna tendencija „prema ukidanju političkih, administrativnih, vjerskih, pravnih, ekonomskih, društvenih ili kulturnih struktura i elemenata

fotografija 4:

Prodaja drva na Baščaršiji

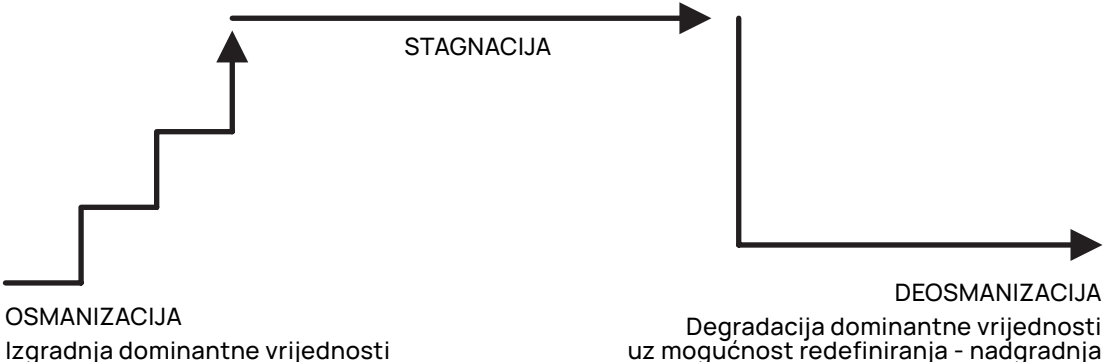
Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

Osmanskog Carstva“ (Roth, 1989, 323). Ona je zapravo paralelan i s modernizacijom tijesno isprepleten proces. Razlika između modernizacije i deosmanizacije, kako je tumačimo u ovoj monografiji, bilo da je riječ o eksternim ili unutrašnjim procesima, je u *zauzimanju stava* prema osmanskim tekovinama i naslijeđu. To naslijeđe ne tretira se kao puka prošlost koju treba racionalno prevazići i urediti, već kao sporna i diskriminirajuća — bilo u odnosu države prema “nedržavnim” religijama, bilo u odnosu centra prema periferiji. Ovu razliku modernizacije i deosmanizacije dodatno produbljuje diskurzivni okvir potonjeg o orijentalnim kulturama kao suštinski inferiornim i iracionalnim u odnosu na zapadnoevropske.

Ipak, s obzirom na to da „osmanska kultura“ predstavlja genetsku fuziju koja je na sinkretički način okupila širok spektar kulturnih utjecaja (Roth, 1989, 320; Cerasi, 1998; Jelavich i Jelavich, 1963), deosmanizacija – bilo da je razvijena kao formalni nacionalni projekt postosmanskih država ili kao neformalni diskurs – često nije uspjela povući jasne granice između lokalnih tradicija i „istinski osmanskog“ ili precizno razjasniti šta se svodi na negativan pogled na prošlost, odnosno od čega se to zapravo „autohtona“ kultura oslobađa. Umjesto toga, proširila se i obuhvatila konceptualne domene koje se nazivaju „debalkanizacija“ i „deislamizacija“ (Todorova, 1997).

U ovoj se monografiji deosmanizacija promatra kao znatno širi proces od pukog uklanjanja „stranih“ osmanskih elemenata te obuhvaća i aspekte *samodeosmanizacije*. Ona započinje unutar same osmanske države i njezinih institucija, kao svojevrsna transformacija u skladu sa zapadno orijentiranim reformskim i demokratizacijskim politikama, pri čemu se orijentalistički diskurs postupno internalizira i preobražava u oblik kompleksa inferiornosti, vidljiv i u prostornim transformacijama.

Nakon raspada Osmanskog Carstva, deosmanizacija u državama s većinski nemuslimanskim stanovništvom poprima jasnije konture narativa „oslobađanja od stranog“. Nasuprot tome, u većinski muslimanskim društvima taj se proces isprepliće s pokušajima artikulacije nacionalnih posebnosti, često bez jasnog raskida s imperijalnim naslijeđem. Bosna i Hercegovina zauzima u tom okviru osobito ambivalentno mjesto: ponovljeno odgađanje političke autonomije dodatno usložnjava proces, pretvarajući deosmanizaciju ovog područja u vrlo jedinstvenu pojavu. Muslimanski društveno-kulturni krug, istodobno društveno privilegiran i duhovno vezan uz institucije Carstva, a opet često u napetom odnosu prema središtima vlasti, razvija slojevit i proturječan odnos prema promjenama.

Proces deosmanizacije odvijao se i izrazito neujednačeno kada se promatra s različitih vertikalnih razina – odozgo i odozdo. Na razini kulturne svakodnevice, situacija se znatno razlikovala: ono što je u propisima izgledalo jednoznačno, u kulturnim normama i individualnom prihvatanju deosmanizacije i modernizacije manifestiralo se na različite načine. Takva ambivalentnost i sukobi se isčitavaju u transformaciji gradskog prostora.

Rukopis ne nastoji sustavno razdvajati pojavne oblike deosmanizacije i njene prostorne odraze, već je promatrati kao općedruštveni trend s naglaskom na pojave koje su, bilo spontano, bilo kroz svjesne politike, promovirale deosmanizaciju ili pružile njene upečatljive primjere. Time se postavlja temelj za novi analitički okvir razumijevanja procesa koji su ranije tumačeni kroz pojednostavljene narative *smjene, sukoba* ili u najboljem slučaju *sinteze civilizacija*, a ponekad čak reducirane na puku *modernizaciju*.

Istraživačke cjeline su okviri klasičnih historijskih i sljedstveno arhitektonskih sekvenci – srednji vijek, imperijalno prisustvo osmanske, a potom vladavine Dualne Monarhije, razdoblje između dva rata i konačno razdoblje 1945–1975, kada se usvaja *Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske Čaršije* (Bejtić et al., 1975). Na kraju, u svakom poglavlju objašnjavaju se učinci ovih procesa na vrijednost – na društveno okruženje Čaršije i na sam prostor (Ilustracija 2).

Premda je deosmanizacija proces koji aktivno traje i u trenutku u kojem čitatelj prelazi stranice ovoga teksta, njenu putanju prestajemo pratiti onda kada Čaršija postane više predmet objektivizacije, a manje realni gradski subjekt i kada se institucionalizira kao kulturno dobro. Razlog tome je uplitanje diskursa zaštite graditeljske baštine, koji su svakako sami po sebi jednim dijelom kanonizirani instrumenti deosmanizacije, i stoga poseban istraživački problem.

ilustracija 1:
Opća shema dinamike
vrijednosti
Izvor: Autor.

IZGRADNJA I DINAMIKA VRIJEDNOSTI NA:
→ VERTIKALNOJ RAZINI (KROZ DOMENE VRIJEDNOSTI)
↓ HORIZONTALNOJ RAZINI (GENEZA VRIJEDNOSTI)

DOMENE
VRIJEDNOSTI:

SOCIJALNA GRUPA

PROSTOR

PROCESI

GENEZA VRIJEDNOSTI:

Srednji vijek, koji je prethodio osmanskim osvajanjima, dobiva posebnu, a može se učiniti i pretjeranu pozornost.

Imamo mnogo razloga za provođenje ovog poduhvata, ali najvažniji je sljedeći – isključivo ovakvim iscrpnim metodskim i kritičkim praćenjem istovjetnih historijskih izvora i njihovih često oprečnih interpretiranja u relevantnim akademskim radovima bilo je moguće objektivno sagledati izvjesnost postojanja srednjovjekovnog urbanog naselja na području Sarajeva. Naime, tok urbanizacije je samo naizgled trezveno historijsko pitanje, a zapravo jedna od spornih tema kroz koje se grade zasebne nacionalne historiografije BiH. Nedostatak novih prvoklasnih povijesnih nalaza i komparativne analitike onemogućuje stvaranje čvršće argumentacije, stoga se ova monografija usredotočuje na okvir najvjerojatnijeg scenarija.

ilustracija 2:
Izgradnja vrijednosti na horizontalnoj (geneza) i vertikalnoj (elementi) razini.
Izvor: Autor.

Doprinos rada se pronalazi u revidiranju izjave o značaju Čaršije Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, koja je okosnica trenutnog procesa zaštite, te ujedno predstavlja i poziv za revidiranje granica zaštićenog područja, a upravo temeljem činjenice da Čaršija, premda nastala u osmanskom periodu, nije isključivo osmanski konstrukt nego se nadgrađuje kroz opisane puteve deosmanizacije.

U širem smislu knjiga je tradicionalna, linearna narativna mreža, kojom se iscrtavaju historijski okviri deosmanizacije složenog ekosistema Čaršije. Kao takva, ona postavlja temelje za nelinearne introspekcije koje nemonovno treba da uslijede. Tek kretanje naprijed-nazad po historijskoj putanji između pojedinih aktera, institucija i arhitektonskih i urbanističkih pojava, ukazat će fokusirano kako je i iz kojih pravaca tekla međukulturna kohezija čiji prostorni rezultat nazivamo nedovršenom deosmanizacijom.

Čaršija – prostorni, vremenski i pojmovni okvir

Istraživanje geneze vrijednosti Čaršije vrši se kroz fluidne prostorne okvire i započinje od uvjetno definiranog historijskog ishodišta.

Čaršiju kao historični fenomen samo je uslovno moguće vezati za nastanak osmanskog grada. Preuzimanje tog uvjetnog ishodišta – osmanskog grada, kao početne istraživačke tačke, posljedica je dominantnih tendencija njegovog problematiziranja u historiografskoj literaturi i najčešćeg predstavljanja kao početka urbanog života na području današnjeg Sarajeva.

Kod određenja prostornih granica, istraživanje započinje od široko postavljenog obuhvata cijele teritorije koja se u tom trenutku nazivala gradskom. Prostorne granice će se u toku istraživanja sužavati u odnosu na formirana stanovišta o interakciji grada u ekspanziji s Čaršijom i njenim vrijednostima, kako bi se sagledale konačne prostorne granice u kojima se može zaštititi i dalje realizirati cjelovita vrijednost. Nestabilnost prostornih granica povlači i pitanje adekvatnosti upotrebe pojma Čaršija, a u konačnici je prihvaćen iz dva razloga.

Prvi se nalazi u okolnosti da je već inkorporiran, sa elastičnim značenjem, u društvene obrasce komunikacije, kolokvijalni govor, ali i znanstveni diskurs i legislativu zaštite ovog područja, koje je uglavnom nominovano kao Čaršija, a ne šira historijska jezgra.¹

Drugi razlog je posljedica značaja Čaršije unutar šireg sistema urbane aglomeracije, koji u prvom mahu uslovljava kategorizaciju osmanskog grada kao urbanog (*kasaba*), a zatim ekstenzivno projicira svoje domete izvan sfere primarno privrednog obilježja, postajući ujedno i društvena kategorija. Čaršija, pored toga što je u većem segmentu egzistencije urbanog Sarajeva predstavljala vrelo produkcije informacija i komunikacioni fokus, u onom trenutku kada to prestaje biti i kada se pustoš sarajevskog polja popunila do posljednje slobodne parcele, i dalje čini bitnu gravitacionu tačku takve aglomeracije, a moderni grad se i dalje identifikira s tradicionalnom jezgrom.

Slijedom navedenog, i oslanjajući se na postulate doktrine zaštite, analiza geneze vrijednosti je praćena kroz sastavnice cjelovitog društveno-prostornog tijela: Čaršiju kao socijalnu grupu i Čaršiju kao prostor (fizički okvir) (Ilustracija 2). Dinamični prostorni okvir modelira i reflektira promjenjivi identitet čaršijske društvene grupe, gdje će se pojedine odrednice ipak moći okarakterisati kao konstantne – određuju ih društveno-politički

fotografija 5:
na prethodnoj stranici

Žene sa sela ispred dućana sa
raznom robom

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

¹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovu člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39. stav 1. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 1. do 3. aprila 2014. godine, donijela je Odluku kojom se Historijsko gradsko područje – Sarajevska čaršija proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

okvir i funkcije, ali i intrinzični društveni obrasci, ponašanje i stav prema vlastitoj zajednici i vanjskim faktorima.

Za razliku od prostora Čaršije, istraživači su pokazali relativno nizak nivo interesa za društvenu grupu ovog ekosistema.

Prvi put u historiografskoj literaturi pojmom Čaršija u njegovom sociološkom značenju, tj. kao socijalnom kategorijom, usmjereno se pozabavila Sonja Dujmović (2015), tretirajući razvojni put i karakter jednog njegovog dijela koji je nominovan kao *srpska čaršija*.

Dujmović ističe problem njenog korektnog razumijevanja u modernom dobu te višeznačnost i konfuziju koje se pojavljuju uporedo s modernizacijskim procesima. Takva konfuzija svakako izostaje u predmodernom dobu, kada je pojam čaršija nedvosmisleno označavao članove društvene grupe, njihovo mjesto i relacije u društvenoj hijerarhiji, kao i specifični prostorni okvir. „Posebnih tumačenja nije bilo, jer je pojam bio fiksiran, simboličan, te istovremeno shvatan i kao socijalna, pravna, politička i antropološka kategorija“ (Dujmović, 2015, 74).

Prateći djelovanje društvenih struktura i tradicionalnih oblika gradskih organizacija, ona zaključuje da je Čaršija „[...] urbana neformalna grupacija ljudi, zatvorena i konzervativna, proistekla iz tradicionalnih oblika društvenog i ekonomskog organizovanja, čije je članstvo vezano na tradicijom uspostavljenim odnosima, sa specifičnom unutrašnjom hijerarhijom, organizovana iz potreba zaštite vlastitih interesa, koja nadzire, modelira i usmjerava sudbine članova svoje grupacije, vjerske pa potom i narodne zajednice, te u konačnici formira javno mnijenje šire društvene zajednice i određuje tokove društvenog kretanja [...]. Da bi sačuvali stečene pozicije članovi Čaršije dosljedno se pridržavaju ustaljenih, tradicionalnih, konzervativnih nepisanih pravila rada, djelovanja i svakodnevnog življenja, uvijek u sukobu sa novim strujama koje bi taj uvriježeni sistem mogle da poremete i ugroze njihov status“ (Dujmović, 2015, 77).

Dugotrajnost njenog opstanka pripisuje nepostojanju demokratskog foruma unutar tradicionalnog, inertnog društva, koje se moglo suprotstaviti ovoj dobro organizovanoj društvenoj grupi; nestabilnom državnom sistemu, uz to u većem dijelu stranom, koji je osnova oportunističkog stava i učahurenja, zatvaranja Čaršije u svoje poznate oblike djelovanja; te općenito izostanku robusnijih modernizacijskih procesa, koji bi u prvom redu svojom neometanom ekspanzijom izmijenili ustaljeni komunikacioni odnos i kontinuiranim privrednim razvojem dokinuli potrebu postojanja Čaršije. „Posebno su ostaci tradicionalnog društva uveliko bili prisutni u oblikovanju sistema mišljenja, koji bi mogli nazvati mentalitetom, a on je uveliko bio mentalitet zatvorenosti i otpora. Takva struktura mišljenja oblikovala je čitavo jedno društvo koje se sporo mijenja i dugo traje“ (Dujmović, 2015, 79–80).

Premda je tako obrazložena socijalna grupa detektirana u periodu između dva rata, sugerira općenitu definiciju pojma kao polazišta za razmatranja kontinuiranosti i karaktera učešća socijalne grupe u genezi vrijednosti kroz pojedine razvojne faze, ali i mjesta i uloge koju može obnašati u njenom daljnjem prenošenju i očuvanju.

Također, neka od osnovnih uporišta u karakterizaciji Čaršije i njenog identiteta u ovoj monografiji pružila je studija manjeg obima *Čaršija* Danila Bilanovića, koja vrlo vješto pojašnjava uslove nastanka, trajnosti, otpora i vitalnosti tradicionalne zajednice u genealoškom razlučivanju tri vrste Čaršije: feudalne, Čaršije u kapitalističkom sistemu i Čaršije socijalizma (Bilanović, 2004, 22).

Naredna poglavlja analiziraju putanje osmanizacije i deosmanizacije Sarajeva koje se postavljaju u kontekst izgradnje dominantne vrijednosti u klasičnom razdoblju i potom njene razgradnje i redefinicije.

1 Srednjovjekovno naselje na području današnjeg Sarajeva

1.1. Uvodna razmatranja

*il Castello di Varch Bossina,
da cui crebbe la Citta di Sarajo*
(Lukarević, 1790, 29).

fotografija 6:
na prethodnim stranicama

Stare kuće na lijevoj obali
Miljacke u blizini Careve
džamije – A-U period

fotografija 7: iznad

Stare kuće kod Ćumurija
mosta – A-U period

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

O pitanju egzistencije srednjovjekovnog naselja urbanog karaktera na području današnjeg Sarajeva, odnosno užem području historijske jezgre, iznimno je iscrpno raspravljano s ciljem njene potvrde ili opovrgavanja te šire ili uže ubikacije takvog naselja na prostoru srednjovjekovne župe Vrhbosne. Postavljeni su vrlo raznovrsni hipotetički sklopovi, koji su i dokazani projiciranjem manje-više istovjetnih izvora u sasvim opozitne zaključke.

Kakva je pozadina i šta su uzroci takve raznolike historiografske produkcije?

Prije svega moramo imati u vidu da su polemike o ovoj temi vrlo često ukorijenjene u navodnoj interrelaciji pitanja izvorišta urbaniteta i čvrstoće argumenta o prvobitnosti, trajnosti i kontinuitetu dominantnih etničko-konfesionalnih grupa tada prisutnih na području srednjovjekovne Vrhbosne.² Egzistencija predosmanskog urbanog naselja je, kao na kraju i mnoga druga historijska pitanja, postala problem kontinuiteta pojedinih društvenih grupa, pitanje prvobitnosti, i historijske važnosti takve prvobitnosti.

U takvom maniru je djelovao jedan znatan dio autoritativnog tijela prijeratnih autora (1992–1995), a slična argumentacija se zdušno nastavila i u postratnom periodu, doduše kroz manje obiman materijal koji je stvorio poratni naučni milje, te smo danas suočeni sa složenim procesom raščlanjivanja utemeljenosti pojedinih stavova.

Simptomatičnu revoluciju oko istovjetnih izvora, bez obzira na povod, omogućila je i priroda dostupnih historijskih izvora. Oni su svojom oskudnošću stvorili širok prostor tumačenja svega onoga što podrazumijeva historijski, društveno-ekonomski i kulturološki ambijent njihovog nastanka. Autori su vrlo rijetko nailazili na nova prvorazredna vrela koja su se mogla decidnije odraziti na ugao posmatranja problematike, te je njihova šturost predstavljala izvor raznolikosti rekreiranja spomenutog ambijenta.³

Nadalje, uočava se i polariziranost interesne historiografije u odnosu na opredijeljenost u korištenju izvora ili primarno orijentalno-osmanske ili latinsko / ćirilične provenijencije, što je svakako posljedica naučne profilacije autora.

Posebno je otežavajuća okolnost tumačenje brojnih toponima slavenskog porijekla, od prvorazredne važnosti za ubiciranje pojedinih lokaliteta, s turskog jezika u arapskom pismu.⁴ Dovoljno je reći da je izvanredni orijentalista Hazim Šabanović (1960; 1964) toponim *Tornik* isprva prevodio kao *Turbić*, dovodeći u zabunu naučni milje oko pitanja njegove ubikacije.

Prisutna je dakako i naučna neutemeljenost dijela historiografske produkcije, koja je ponekad svedena na prostu autorsku naraciju.

Napose, a na to je ukazano na naučnom izlaganju o problemima historiografskih istraživanja Bosne i Hercegovine (Kamberović, 2006), vidljivo je posvemašnje odsustvo komparativne historijske metode, što se dijelom opravdava specifičnostima Sarajeva i Bosne i Hercegovine (neuobičajeno uznapredovali proces islamizacije u odnosu na

2 Ove polemike odišu svojevrsnim animozitetom među pojedinim autorima. Radovi Elezovića i Šabanovića (recimo Elezovićeva kritika iz 1950. i Šabanovićev „Osvrt na Elezovićevu kritiku moje zbirke Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća“ iz 1951.) primjer su takvog odnosa. Također, u tekstovima Nikolajevića osjetan je takav stav prema Truhelki, između ostalog i u radu „Byzantina metabyzantina u XX veku – jedan primer“ (1982).

3 Ilustraciju takvog stanja predstavlja slučaj postavljanja cijele teze o egzistenciji i lokalizaciji naselja na temeljima rasprave o izostavljenom slovu u latinskoj riječi *sup(r)a* (Vego, 1972).

4 Problem se usložnjava kada se postavi pitanje korektnosti i dosljednosti njihovog inicijalnog prevođenja na turski jezik. U izradi osmanskih *tahir defterleri*, popisnih knjiga poreskih obaveza, popisivači, premda osmanski službenici uglavnom domaćeg porijekla, hvatali su se u koštac s izazovnim zadatkom upisivanja slavenskih imena naselja i populacije.

ostale osmanske provincije na Balkanu, rubni položaj u Carstvu i sl.). Dominantno je reproduciranje izvora i dosadašnjih postignuća zlatnog doba bosanskohercegovačke historiografske produkcije, koje je trajalo od četrdesetih do šezdesetih godina prošlog stoljeća.⁵

Disciplina koja bi mogla dati nove odgovore, arheologija, onemogućena je u takvom poduhvatu iz jednostavnog razloga što je na eventualnim prethodnim strukturama izgrađen novi grad.

Stoga je u ovom trenutku raspoloživost prvorazrednim izvorima za utvrđivanje izvornosti urbanog Sarajeva i udjela srednjovjekovne faze razvoja u kreiranju vrijednosti osmanske čaršije vrlo ograničena i svedena na nekolicinu srednjovjekovnih pisanih izvora, nešto obimnija osmanska vrela iz XV i XVI vijeka i oskudne arheološke i toponomastičke nalaze. Sljedstveno, uz analizu prvorazrednih izvora, kao neophodna se nameće i kritička analiza njihovih referentnih tumačenja, koja su redom, ako ne donosila drugačije stavove u samoj konačnici, a ono predložila vrlo različite tokove teoretskih konstrukcija.

Proces kritičke analize kretat će se hronološki, od starijih ka recentnijim radovima, u cilju sistematičnog praćenja izvora i njihove reprodukcije u pojedinim naučnim tekstovima. Selekcija tekstova izvršena je uzimajući u obzir distinkciju u istraživačko-analitičkom pristupu – prvenstveno u kontekstu korištenih historijskih izvora, njihove interpretacije i konačnih zaključaka, te u odnosu na referentnost autora.

Prije same kritičke analize, važno je ukazati i na osnovna potpitanja koja elaboriraju odabrana istraživanja u svojoj argumentaciji o postojanju i kategoriji srednjovjekovnih naselja na području Sarajeva.

A. Postojanje, ubikacija i značaj naselja Vrhbosna u istoimenoj župi

Historijski izvori eksplicitno spominju isključivo *župu* Vrhbosnu. Najveći broj izvora ne atribuiraju Vrhbosnu niti kao župu, ni kao naselje, a o egzistenciji naselja Vrhbosne i njegovom lokalitetu se diskutovalo isključivo putem kontekstualizacije.

Također, dostupna vrela nam ne pružaju informaciju o karakteru naselja, odnosno o njegovom razvojnom stepenu, o čemu se uglavnom raspravljalo u odnosu na afirmativni odgovor o postojanju matičnog grada / utvrde / tvrđave – što je princip klasifikacije gradova zapadnih i srednjoevropskih teorijskih postavki.

Problem klasifikacije naselja na teritoriji srednjovjekovne Bosne još nije riješen, a određene klase su uspostavljane u odnosu na ustanovljeni stepen viših oblika organizacije društvenih funkcija koje nadilaze agrarni karakter.

Vrhbosnu kao naselje historiografija identificira i s *Varoši* i *Starom Varoši* iz osmanskih, kao i s *Tornikom*, *Trgovištem* i novim *Trgovištem* iz

osmanskih i latinskih / ćiriličkih izvora. Pri tome, ne postoji jedinstven stav o tome kada je naziv Vrhbosna prestao da se smatra i spominje kao župa i počeo označavati naselje.⁶

B. Pitanje ubikacije i značaja naselja Tornik

Ovaj lokalitet se kao trg, te samim tim i potencijalno središte naselja gradskog karaktera unutar uže historijske jezgre današnjeg Sarajeva, jedini i eksplicitno navodi u srednjovjekovnim pisanim vrelima.

C. Problematika postojanja utvrde/grada na užem području današnjeg Sarajeva, za koju je neposredno vezan i problem Hodididske tvrđave

Dok se tvrđava Hodidid u izvorima prvog reda jasno spominje u nekoliko navrata te se uglavnom locira na područje istočno od Sarajeva, prema Bulozima – dakle izvan gradske jezgre, postojanje tvrđave u užoj jezgri Sarajeva ostalo je nerazjašnjeno.⁷ Takvu tvrđavu ovi izvori eksplicitno ne spominju niti imenuju. Sljedstveno uvriježenom stavu o njegovoj važnosti za razrješenje tipologizacije naselja Vrhbosna (veza utvrda – urbano naselje), ovaj problem je izuzetno historiografski praćen.

fotografija 8:

Obala kod Gimnazije

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

6 Spomen Vrhbosne u izvorima iz 1436. i 1439. uglavnom se tumači kao konkretan lokalitet, a ne župa, dok Šabanović smatra da se tek za Vrhbosnu iz 1439. s većom sigurnošću može reći da predstavlja mjesto.

7 Kreirajući sasvim originalnu postavku, Bejtić (1979) neke od kontradiktornih činjenica pokušava pomiriti smještajem utvrde Hodidid na Vratnik.

5 Inovirani metodološki pristup problematici korišten je u jednom od recentnijih radova, djelu *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću* Vesne Mušeta-Aščerić (2005).

1.2. O Vrhbosni u nekim ranijim razmatranjima

Jedno od najranijih djela koje tretira kontekst pojave urbaniteta na užem području Sarajeva je rad Vladislava Skarića (1929) „Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. stoljeću“.⁸

U pitanju egzistencije gradskog naselja na užem području Sarajeva, Skarić pripada onoj struji historičara koja je potvrđuje (na prostoru današnje stare jezgre postojala je manja tvrđava, smještena na Vratniku, te uz nju neposredno i srednjovjekovno naselje Vrhbosna), ali takvu tezu ne potkrepljuje plauzibilnim izvorima.

Svjestan postojanja izvora u kojima je nejasno da li se ime Vrhbosna tiče župe ili naselja, poziva se isključivo na dva vrela u kojima je neupitno riječ o naselju. Oba izvora su, zapravo, iz kasnijeg perioda, sredine XVI vijeka, kada je u ovom kraju već stanovito vrijeme prisutna osmanska vlast⁹ i kada uopće učestalije nailazimo na spomen Vrhbosne (uglavnom u izvorima zapadnog porijekla), i to bez iznimke u značenju naselja identičnog s ondašnjim Sarajevom. Spomenuta učestalost je posljedica sveopćeg razvoja gradskog naselja, pa i njegovog privrednog značaja, za koji se sada intenzivnije veže aktivnost Dubrovčana. Imenovanje novog grada Vrhbosnom ipak je isključivo dokaz toga da je određeni lokalitet u srednjovjekovnom periodu zaista i mogao nositi ime same župe, koje se onda nedvojbeno moglo prenijeti i na osmanski grad, ali nikako nam ne daje uvid u njegovo поближе lociranje, njegov značaj u prethodnim fazama te egzistenciju bilo kakve vrste srednjovjekovne utvrde / grada na užem području Sarajeva.

Spomenute izvore Skarić koristi i za sljedeći zaključak: *tvrđava je bila na Vratniku, te je i samo naselje, tj. Vrhbosna, bilo u neposrednoj blizini utvrde*, isključujući mogućnost nastanka naselja zapadnije, mimo utvrde, i zbog geografskih razloga, jer se, smatra on, građanska naselja razvijaju, ukoliko ne postoje drugi, značajniji privredni uvjeti, oko važnijih puteva i važnijih raskršća, a upravo takvi su egzistirali na ovom mikrolokalitetu.

Premda se, u kontekstu kasnijih saznanja o važnosti raskršća oko ušća Koševskog potoka, takva konstatacija pokazala netačnom, zaključci analize predosmanske drumske mreže mogu se preuzeti kao utemeljeni. Naime, pozicije muslimanskih nišana iz ranog perioda osmanske vladavine ukazuju na srednjovjekovno porijeklo nekih od današnjih glavnih saobraćajnih trasa na užem gradskom području.

Uočavajući da se takvi nišani pojavljuju isključivo uz najprometnije drumove i da ih ne možemo pronaći u manje prometnim ulicama i uličicama, izdvajaju se sljedeći pravci inicijalne ekspanzije osmanskog grada, koji se, posljedično, mogu datirati u znatno raniji period:

– put Širokača–Baščaršija i njegov nastavak na Bioski put do Višegradske kapije;¹⁰

– put od Baščaršije uz Sagrdžije na Budakoviće i dalje ka Grdonju;¹¹

– zapadni nastavak Bioskog puta, današnja Titova, tadašnja Aleksandrova ulica;¹²

– put uz brdo iznad Husrev-begove banje – ulica Pehlivanuša, od koje se dalje odvajaju pravci u Koševo i Nahorevo;¹³

– od Pehlivanuše, kod džamije Nalčadži Hadži-Osmana, jedan drumski pravac se odvaja na zapad i vodi preko Banjskog brijega i Čekaluše ka Koševskom brdu;¹⁴

– paralelno s Čemalušom u ravnici, tadašnja ulica Kralja Petra, današnja ulica Zelenih beretki;¹⁵

– put koji se pred Carevom džamijom odvajao od puta pod prvom stavkom i kod Šeherećhajine ćuprije sastajao s putem koji se od Bioskog puta spuštao preko Kračula do Šeherećhajine ćuprije. Ovako spojeni put je dalje nastavljao uz Alifakovac.¹⁶

Teza je dodatno učvršćena analizom morfoloških karakteristika – jasno je čitljiva nepravilnost ovih saobraćajnica u odnosu na gotovo ortogonalni karakter osmanske čaršije.

Potvrdu o egzistenciji jednog od važnijih pravaca: Kamenita Baba – Širokača – Baščaršija – Kovači – Vratnik – Širokac pronalazimo i u Isa-begovoj Vakufnami, gdje je naveden i Bioski put (Šabanović, 1951, 20), koji je prolazio kroz današnje selo Biosko. Bioski put je Skarić poistovjetio s dijelom gore navedenog pravca – naime dionicom Vratnik–Širokac–Kovači, a takav su zaključak akceptirala i kasnija historiografska istraživanja (Zlatar, 1996; Šabanović, 1960).

Bioski put se, rezonuje dalje, morao spuštati kroz selo Brodac¹⁷ do najužeg dijela korita rijeke (*gaza – broda*) i nastavljati ulicom Širokača na lijevoj obali Miljacke.

10 Autor je uz ovaj put identificirao nekoliko nišana na Hambinoj Carini, jedan u Haremu Careve džamije, na Kovačima i na Vratniku s obje strane puta, te groblje pod Širokcem. Također, uočio je nekoliko nišana u haremu džamije Šejha Muslihudina, koja se nalazi na ogranku ovoga puta (Skarić, 1929, 46).

11 Na ovom putnom pravcu pronašao je nekolicinu starih nišana uz Sarač-Alijinu džamiju, te na groblju u Budakovićima i u mahali Abdul-Halife (Skarić, 1929, 46).

12 U njenom srednjem dijelu, u haremu džamije Čemaluša, utvrdio je postojanje dva stara nišana, te veliki broj dalje niz put – u parku kod nekadašnje Županije i u haremu Alipašine džamije (Skarić, 1929, 46).

Haremsko mezarje je potpuno uništeno u trenutku rušenja Čemaluše džamije, dok je na groblju u parku nedavno provedena djelimična restauracija ostataka nišana.

13 U vrhu Pehlivanuše, na raskršću, evidentirao je nekoliko starih nišana u velikom groblju s obje strane puta (Skarić, 1929, 47).

14 Nekoliko nišana je pronašao kod džamije Tuti-bule u varoši, odnosno u groblju iznad Buke (Skarić, 1929, 47).

15 Na malom groblju ispred Oficirskog doma, utvrdio je postojanje 2–3 stara nišana (Skarić, 1929, 47). Ovo groblje danas ne postoji.

16 Nekolicina starih nišana i danas egzistira u velikom groblju na Alifakovcu.

17 Selo Brodac se također spominje u najranijim osmanskim izvorima (Šabanović, 1951, 17). Ubicira se na lokalitet oko nekadašnje Isa-begove tekije ka zapadu.

8 Kasnije proširen istraživanjem sukcesivnog gradskog razvoja i inkorporiran u publikaciju *Izabrana djela – Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije* (Skarić, 1937).

9 Prvi izvor je Kuripešićev opis Sarajeva iz 1530. godine: „U srijedu, 14. septembra, krenusmo iz Kovača preko širokog Vrhbosanskog Polja, prodosmo kroz varoš Vrhbosnu[...]“ (Kuripešić, 2001, 24). Drugi izvor predstavlja Lukarevićeva impresija tadašnjeg Sarajeva: „il Castello di Varch Bossina, da cui crebbe la Citta di Sarajo“ (Lukarević, 1790, 29).

fotografija 9:

Kavana kod „Ratnog vojnog invalida“ u neposrednoj blizini Alipašine džamije

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

U svjetlu ovakvih zaključaka jasno je da formiranje osmanskog naselja nije znatno promijenilo trasu tog glavnog putnog pravca te se Čaršija, kao pravilna urbana matrica,¹⁸ prilagodila zatečenoj situaciji, pri čemu je izmijenila samo jedan segment ovog drumca, između Baščaršije i Careve ćuprije, uvukavši ga u svoj ortogonalni sistem.

Sutjecište većih saobraćajnica, kao što su Varoš, Sagrdžije, Kovači i produženje Bistrika, odnosno Širokača, na Baščaršiji, Skarić smatra pokazateljem važnosti ovoga mjesta. Tu, na srednjem dijelu puta Širokača–Širokac, oko gaza preko rijeke Miljacke i raskršća, na poziciji na kojoj se nalazio i *suk* – trg¹⁹ iz Isa-begove vakufname i gdje nastaje i razvija se Sarajevska čaršija, morali su i ranije postojati dućani, zaključuje.

Ipak, ovakvi podaci ukazuju isključivo na realne predispozicije ovog mikrolokaliteta za razvoj neke vrste *trga* u srednjovjekovnom periodu, pogotovo u slučaju afirmativnog odgovora na pitanje o egzistenciji utvrde, ali nikako na postojanje i karakter okolnog naselja.

1.3. Identifikacija Stare Varoši, Varoši, i Starog Trgovišta

Dostignuća bosanskohercegovačke osmanistike šezdesetih godina XX vijeka, a prvenstveno rad na transkripciji, prevođenju i tumačenju najranijih osmanskih izvora za ovo područje osmaniste Hazima Šabanovića, osigurala su nove istraživačke osnove za problem ishodišta i razvoja urbaniteta na prostoru današnjeg Sarajeva.

Prvi separat istraživanja geneze osmanskog Sarajeva ovog autora prezentiran je u radu „Postanak i razvoj Sarajeva“ (Šabanović, 1960).

Njegovo obrazloženje gradskog karaktera srednjovjekovnih naselja zasniva se na tada općeprihvaćenoj kategorizaciji gradova, koja pojavu urbaniteta veže za dva osnovna faktora: postojanje utvrde / grada / tvrđave ili istaknutiji privredni značaj koji nadilazi lokalni karakter.

Analizirajući relevantna srednjovjekovna vrela, mišljenja je da do polovine XV stoljeća nema pouzdanih podataka koji nedvosmisleno spominju konkretno mjesto Vrhbosnu ili Vrhbosanje u istoimenoj župi. Vrhbosnu iz izvora iz 1244.²⁰ i 1296.²¹ smatra župom, a izvor 1300.²² nejasnim u smislu kategorizacije lokaliteta. Izvor iz 1379,²³ koji historiografija uglavnom²⁴ preuzima kao prvi sigurni podatak o egzistenciji naselja Vrhbosne, Šabanović smatra neodređenim u pitanju njegove tipologizacije kao mjesta, trga, grada, podgrada ili varoši. Isti stav ima i o izvorima iz 1409.²⁵ i 1415. godine,²⁶ a tek 1436.²⁷ prihvata kao godinu od koje se Vrhbosna spominje kao konkretno naselje u jednom pisanom izvoru. O naselju je riječ i u izvoru iz 1439,²⁸ smatra Šabanović, dok je u povelji aragonsko-nepalskog kralja Alfonsa V izričito navedena župa Vrhbosna.

Hodidid, po njemu jedinu utvrd u župi Vrhbosni u XV vijeku, ubicira iznad današnjeg sela Hodidid, odnosno na mjesto današnjeg Gradca ili Gradišta, vjerovatno slijedom pogrešnog tumačenja podatka iz katastarskog popisa iz 1455.²⁹

18 Skarić (1929, 43) je mišljenja da je Isa-begov karavan-saraj dao osnovu za pravilno uređenje Čaršije.

19 Ovakav stav zastupa i Šabanović (1960).

20 Povelja Bele IV (Smičiklas, 1906, 236-240).

21 Ovaj izvor govori o nekom Prodanu od Kozla ili Kozlovića (*de Cosal*), koji u krajevima Vrhbosne (*in partibus Verboxenie*) ima kuću – na šta ćemo se još vratiti u kasnijem tekstu (Lučić, 1988, 305, nr. 925, 5. novembra 1296. godine).

22 Riječ je o vijesti iz 1300. godine o izvjesnoj Dobrosti od Vrhbosne, robinji Luke (Skarić, 1937, 50).

23 Te godine dubrovačka vlada odobrava jednom svom trgovcu put za Vrhbosnu (Kovačević-Kojić, 2007, 20, bilj. 26).

24 Šabanović ovdje govori o Jirečku (1887, 84-85, bilj. 294), koji je, ne sumnjajući u postojanje grada Vrhbosne, „koje treba tražiti u citadelj današnjeg Sarajeva“, zaključio da je tu i istoimeno naselje. Skarić (1937, 50) i Vego (1957, 135) preuzimaju Jirečkovu tumačenje.

25 Kovačević-Kojić (2007, 46) navodi da je u djelu M. Dinića pogrešno navedena 1409. umjesto 1402. godina, vjerovatno zbog štamparske greške. Vego (1972), Šabanović (1960) i Ančić (2000) prenose ovu pogrešku. Riječ je o trgovačkom ugovoru o prevozu robe u mjesto *Verbossani na Utornich*: „*sex salmas ad locum ubi fit plumbum protovistiarii [...] et reliquas tres salmas in Verbossani na Utornich*“ (Dinić, 1937, 128, bilj. 40; 1978, 314, bilj. 40).

26 Ovaj izvor (Jorga, 1899, 150-151) govori o prenosu umrlog kneza Pavla Radenovića u Vrhbosnu. Šabanović (1960, 74) je mišljenja da se ovdje radi o župi, a ne naselju Vrhbosna, „jer je taj veliki vojvoda bosanski, ako je uopće pokopan u ovom kraju, svakako sahranjen u onom srednjovjekovnom groblju na brdu Pavlovcu iznad Kobiljdola u maloj župi Tilavi, koje se i danas zove Pavlovac, jer je Tilava kao i cijela Vrhbosna, sada pouzdano znamo, bila baština Pavlovića, ali je ona daleko od Vrhbosanja odnosno Sarajeva“.

27 Navedene godine dubrovačka vlada šalje svog poslanika da traži vojvodu Baraka oko Podvisokog ili Zenice, te ukoliko ga ne nađe tamo, da ga sačeka oko Vrhbosne – *circa Verchboxanie* (Jorga, 1899, 335, 359; Jireček, 1952, 346; Truhelka, 1910, 331).

28 Dubrovački poslanik dobiva uputu da traži vojvodu Isa-baliju (Isa-bega) oko Hodidida ili Vrhbosanja ili negdje u okolini (Jorga, 1899, 359; Truhelka, 1910, 332).

29 Stavku popisa sela Hodidida prevodi na sljedeći način: „Selo Hodidide [Hodidjed] – domova 36. Ovo navedeno selo je kod grada [Hodidjeda]. [Njegovi stanovnici] su dunderi. Oni služe pomenutom gradu. Ne plaćaju nikakve poreze ni namete“ (Šabanović, 1951, 15). Kasnije će Bejtić ukazati na pogrešno tumačenje predispozicije kod.

Stanovište o nepostojanju bilo kakvog grada Vrhbosne temelji zapravo prvenstveno na izostanku njegovog spomena u izvorima. Vrhbosnu nedvojbeno nominuje kao utvrdu tek Mlečanin Katarino Zeno 1550. godine kada, prolazeći kroz Sarajevo, opisuje nešto što naziva *castello* (Matković, 1878, 206). „Da je u to doba na području ove župe bio još koji pa i najmanji grad, on bi svakako bio unesen u spomenuti turski popis³⁰ (1455. – prim. a.) i u bar neke zapadne izvore, naprimjer, u povelje o zemljama hercega Stjepana iz 1444.³¹ i 1448. god.^{32a} (Šabanović, 1960, 75).³³

Međutim, takvo nespominjanje drugih utvrda na području Sarajeva može dakako biti posljedica njihove marginalne vojno–strateške važnosti, a u slučaju katastarskog deftera i mogućnosti da nisu bile niti zaposjednute ili je tvrđavska posada bila neaktivna, oslobođena poreskih obaveza, odnosno da se nalazila u *ulufegdžijskom* statusu.

Razmatranje o egzistenciji hipotetičke varoši³⁴ Vrhbosne i njenoj lokalizaciji, shodno iznesenom stavu, isključuje konekciju naselja za matičnu tvrđavu. Na tragu podataka iz 1462. (Isa–begova vakufnama),

sumarnog katastarskog popisa Bosanskog sandžaka iz 1468/69. te katastarskih popisa iz 1485., 1489. i 1528., konstatuje da je na užem području Sarajeva postojalo isključivo *jedno otvoreno gradsko naselje, varoš ili trg Vrhbosna*. Nju prvi put prepoznaje kao naselje u spomenutom izvoru iz 1436., a najkasnije 1439. na osnovu konteksta koji govori o zadržavanju vojvode Isa–balije (Isa–bega) oko Hodidida ili Vrhbosanja. Ipak, teško je pretpostaviti da bi ovaj osmanski vojvoda u takvoj fazi osvajačkih pohoda boravio u nezaštićenom naselju otvorenog tipa, kakvim smatra Vrhbosnu.

Identifikacija spornih lokaliteta iz vakufname Isa–bega Ishakovića – *Atik-varoši*³⁵ i *Varoši* – također je indikativna za naše konačne zaključke o izvornosti urbanog Sarajeva. Šabanović ove lokalitete poistovjećuje međusobno, ali i s lokalitetima *Eski Trgovište* ili *Staro Trgovište* iz popisa 1468/69. i naseljem Vrhbosna iz predosmanskih dubrovačkih vrela, smatrajući da ga je lokalno stanovništvo nazivalo *Trgovištem* (u popisu 1468. zavedeno s atributom *Staro / Eski*), dok su ga Dubrovčani, kao mjesto manjeg značaja, jednostavno zvali *Vrhbosnom* po župi, a Osmanlije *Varoš*, po mađarskom nazivu za trg, koji im je bilo bliskiji od slavenskog *trgovišta*.

Kako se u popisu 1468. godine pored *Starog Trgovišta* u dva navrata navodi i lokalitet *Trgovište* (bez atributa *Stari / Eski*), dok novoj kasabi Sarajevo nema spomena niti u jednom od oblika – *Saray ili Saray-ovasi*, mišljenja je da je takvo „novo“ Trgovište zapravo novoosnovano naselje Sarajevo, koje Dubrovčani „i dalje sve do prve polovine XVI stoljeća nazivaju Vrhbosna“ (Šabanović, 1960, 77) kao što su prvobitno nazivali i Staro Trgovište.

Jedino srednjovjekovno naselje urbanog karaktera, manju otvorenu varoš *Vrhbosnu / Atik Varoš / Varoš / Eski (Staro) Trgovište*, ubicira na prostor oko ušća potoka Koševa u Miljacku, raskrsnicu starih puteva, tumačeći spomenuti dio Isa–begove vakufname: „Na spomenutom mjestu oko potoka Koševa nalazilo se ‘zemljište Stare (zavije?)³⁶ koje se nalazilo u mjestu koje se zove Varoš, a prostiralo se do Miljacke’, zatim zemljište ‘Zagorica blizu Stare Varoši’, te ‘Međuputnica’ i ‘Nisputnica’. [...] Prostor s obe strane potoka Koševo pri njegovu utoku u Miljacku predstavljalo je tada ziratno zemljište koje se s jugozapadne (odnosno jugoistočne – prim. a.) strane prostiralo do mulk–imanja Balabana sina Bogčinova, a sa zapada je graničilo sa hrišćanskim grobljem. Ono je tada spadalo u posjede Isa–begovog vakufa“ (Šabanović, 1960, 79).³⁷

Da bi obrazložio ubikaciju lokaliteta *Vrhbosne / Atik Varoši / Varoši / Eski (Starog) Trgovišta* upravo na ušću Koševskog potoka (što se svakako ne može zaključiti iz teksta vakufname), poziva se na jedan navod u Starom Trgovištu koji je tada pripadao vakufu Isa–begove zavije, a sastojao se od dvije njive s obe strane puta, Kneževe njive, koja se nalazila kod hrišćanskog groblja (mešhed), i od njive koja se zvala Bara, a nalazila se iznad kuće Balabana sina Bogčinova“ (Šabanović, 1960, 79).

Kao daljnju indiciju iznosi segment popisa posjedâ Isa–begovog vakufa iz 1569., datih pod zakup (*mukata*): „parcela blizu Stare zavije, njiva Koševo u samom Sarajevu, Međuputnica, Varošište, Nisputnica, Sušica, Zagorica, zemljište Velike Bašte, zemljište Velikog Bostana, zemljište zapuštenog vinograda, zemljište nekih mahala[...]“ (Šabanović, 1960, 79).

³⁶ Razrješenjem riječi *Atik* kao atributa, Šabanović pobija svoj raniji stav. Naime, u prevodu vakufname, riječ *Atik* prvobitno tumači kao naziv lokaliteta te, štaviše, kritikujući Skarićevo i Elezićevo obrazloženje ovoga mjesta, ističe da nikako nije moguće njeno razumijevanje kao atributa: „U svom novom prevodu Elezović je to mjesto preveo ovako: ‘*I još [...] (?) zvanu Atik koja je na mestu koje zovu Varoš do reke Miljacke.*’ Uz riječ *Atik* u napomeni 10 kaže: ‘*Ovde je nešto izostavljeno. Možda mesto atik varoš.*’ (str. 31 i nap: 10). Ti se prevodi u biti ne razlikuju. Međutim, iz teksta vakufname – i kad bi ovdje zaista bilo nešto izostavljeno – ne može se nikako razumjeti da se tu radi o nekoj varoši do Miljacke. Očito je da se tekst ovdje odnosi na zemljište koje se vakufi, a koje se prostiralo od Stare Varoši do rijeke Miljacke i da prema tome tu nema spomena o nekoj ‘*Varoši do reke Miljacke*’. Isto tako ne izgleda mi da je ovdje nešto izostavljeno, jer u tom slučaju po pravilima arapskog jezika na riječ *el-atik* kao atribut ne bi mogao doći prijedlog *bi* ni izvjesni član *el*, nego bi oni morali stajati uz imenicu kojoj bi pridjev *atik* (=star, stara) služio kao atribut. Pored toga što je sastavljač ove vakufname napravio niz sintaktičkih i stilističkih grešaka – kako smo to pokazali u kritičkom aparatu uz tekst vakufname, – ipak je teško pretpostaviti da on ispusti imenicu, a da njen izvjesni član i jedan prijedlog, koji je uz nju bio, doda njenom atributu. Osim toga jedina riječ koja bi ovdje dolazila u obzir kao ispuštena bila bi svakako riječ *varoš*, a pretpostaviti da je ona ispuštena ne možemo reći stoga što se za taj *el-atik* odmah kaže da se nalazi na ‘mjestu koje se zove Varoš’ pa prema tome ne bi imalo smisla reći ‘Stara Varoš koja se nalazi u mjestu koje se zove Varoš’“ (Šabanović, 1951, 20).

³⁷ Odredene razlike vidljive su u Skarićevom razumijevanju ovog dijela vakufname: „U istoj se vakufnami onaj dio Sarajeva blizu Kolobare zove Varoš do Miljacke i Stara Varoš. Nalazili su se na prostoru između današnje Varoši i Miljacke. Zato je današnja Varoš (područje oko Stare crkve), za razliku od drugog dijela Varoši nazvana Gornja Varoš (u turskim aktima se ona uvijek zove Varoš bala–Gornja Varoš). U turskom jeziku varoš znači predgrađe, gdje obično stanuju hrišćani. Varoš je dakle bila hrišćanski kvart, pa je tu postala nešto docnije današnja pravoslavna Stara crkva, a onda onog drugog dijela Varoši kraj Miljacke, valjda, postao je kvart dubrovačkih trgovaca, nazvan Latinluk ili službeno Frenk-mahala“ (Skarić, 1937, 56–57). Skarićevo tumačenje je zasnovano na prvobitnom Elezovićevom prevodu ovog dijela Vakufname: „[...] i mjesto zvano Atik koji je u onom delu što se od starine zove Varoš do reke Miljacke“ (Šabanović 1951, 20, bilj. 60).

Predočeni navodi ukazuje na to da se većina lokaliteta ubiciranih u blizini utoka potoka Koševo u Miljacku³⁸ neposredno veže uz mjesto Varoš ili Staru Varoš iz Isa–begove vakufname, Staro Trgovište iz popisa 1469. te Varošište iz spomenutog popisa vakufa.

38 Prostorni razmještaj pojedinih lokaliteta obrazlaže na sljedeći način: „Između glavnog puta i ulice Sušice, koja rastavlja Goricu od Zagorice nalazile su se ziratne zemlje Međuputnica, Zagorica i Sušica, a iznad njih Gorica i sve se spominju u drugoj polovini XV st. Ubikaciju Sušice pomaže nam i postojanje istoimenog potoka, koji ispod Zemaljskog muzeja utiče u Miljacku. Donedavno se tako zvala i ona ulica koja je vodila sa potoka Koševa u Pofaliće odnosno na novu željezničku stanicu. Tu, uz taj put bila je i Isa–begova njiva Sušica. Parcela Međuputnica nalazila se vjerovatno između ulice Sušice i glavnog drumu. Dalje na zapad nalazila se, pouzdano znamo, ona parcela Isa–begova vakufa 'koja se zove Zagorica blizu Stare Varoši'. Ona se spominje i u kasnijim izvorima sve do XIX stoljeća kada se navodi u jednom dokumentu u sastavu Mahale Šejha Magribije [...] S lijeve strane današnje Titove ulice od potoka Koševa do Marijin–Dvora prostirala se treća parcela Isa–begova vakufa koja se zvala Nisputnica. Južno od nje nalazila se ona neimenovana parcela toga vakufa što se prostirala od potoka 'Koševa na zapad do hrišćanskog groblja', koje smo naprijed ubicirali. Paralelno s tom parcelom 'od potoka Koševa na istok do mulkovnog imanja Balabana sina Bogčinova' prostirala se druga parcela istog vakufa koja se spominje 1462. i kasnije. Negdje na prostoru gdje Koševska ulica izlazi na Titovu nalazila se tada kuća Balabana sina Bogčinova, a ispod nje do Miljacke i potoka Koševa njegovo imanje koje je on sigurno naslijedio od oca koji je imao prostrana imanja u Vrhbosni, Kotorcu i Trebeviću. Na potoku Koševi u Staroj Varoši odnosno Starom Trgovištu bilo je više mlinova domaćih stanovnika. Jedan se zvao Kačmiš ili slično. On je tu imao svoju baštinu i jedan mlin na potoku Koševi, ali je prije 1468. pobjegao pa je njegova baština pretvorena u čifluk i prodata Aliji sinu Balabanovu“ (Šabanović, 1960, 80).

Kneževa njiva se spominje uz kuću Balabana, Bogčinova sina u izvoru 1468, što podsjeća na nekog kneza srednjovjekovne Vrhbosne, koji je mogao biti spomenuti Bogčin, kako je već pretpostavio i Skarić, smatra Šabanović, te je vjerovatno identičan s onim Bogčinom sinom kneza Stipka, pokopanim u Crnač–groblju kod Gornjeg Kotorca na plemenitoj zemlji (Skarić, 1937, 58, prema Šabanović, 1960, 80).

39 Pišući 1459. godine ugarsko–hrvatskom kralju Ljudevitu da je bosanski kralj napao Hodided, Dubrovčani spominju i veliko i dobro nastanjeno naselje, koje je tom prilikom spaljeno, a stanovništvo dijelom ubijeno, a dijelom odvedeno u ropstvo „Regi Hungariae inter caetera refertur: 'illustris Bosne rex [...] locum, per quem aditus patebat in Bosnam, Chodidicum nuncupatum, suis cum copiis aggressus est; burgum, qui magnus erat et populo plenus, igne consumpsit, populo partim trucidato et partim in predam ducto; castrum dictum Chodiech oppugnat[...]'" (Gelcich i Thalloczy, 1887, 618; Fermedžin, 1887, 239). Slijedom pogrešnog prevoda trga Blažuj iz popisa 1455. kao Bulagaja, kojeg ubicira na mjesto današnjeg sela Bulozi prema Starom Gradu, Šabanović je zaključio da se upravo tu mogao razviti spomenuti *burgus*.

40 Rad je prvobitno objavljen 1970. unutar *Zbornika filozofskog fakulteta u Beogradu*, te 2007. kao dio poglavlja „Gradska naselja“ unutar knjige *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV i XV vijek)*.

41 „Poznato je da Dubrovčani u ugovoru sa Vlasima o prevozu robe ne određuju rok njene isporuke, dok s druge strane uvijek izričito navode odredište svakog karavana“ (Kovačević–Kojić, 2007, 46).

U ovom kontekstu smo skloni prihvatiti zaključke o identifikaciji *Atik Varoši* iz Isa–begove Vakufname i *Eski / Starog Trgovišta* iz popisa 1468., kao i *Trgovišta* i *nove kasabe Sarajevo*, koja se formira oko današnje Čaršije.

Ovdje moramo napomenuti da Šabanović prvobitno pogrešno transliterira ime srednjovjekovnog trga (U)Tornik iz popisa 1455. godine, kao Turbić. Ta pogreška je i u pozadini njegovog zaključka o konačnom propadanju naselja na Koševskom potoku još prije 1455., jer ga popis iz te godine ne registruje. Iz ovog razloga i zanemaruje značaj dubrovačkog izvora koji spominje mjesto Nautornik. Transliteracija će kasnije biti ispravljena od strane samog autora, što će omogućiti identificiranje Nautornika / (U)Tornika kao istovjetnog naselju na Koševskom potoku.

Tu je svakako i sporni spomen Hodidida u izvoru iz 1459., koji nam govori o uništenju njegovog velikog i dobro naseljenog podgrada – *burgusa*.³⁹ Njegovu poziciju teško da možemo pojasniti u kontekstu Šabanovićeve ubikacije Hodidida. Premda i većina historičara Hodidid ubicira negdje na ovom području, niti jedan se nije pozabavio problemom smještaja navedenog *burgusa*, s izuzetkom Bejtića (1979) u tezi o *dva Hodidida* te Skarića, koji je smatrao da je pisac načinio grešku, te da je Hodidid zapravo utvrda Vrhbosna na Vratniku.

Gotovo identične zaključke o problemu postojanja urbanog naselja na užem prostoru Sarajeva pronalazimo u radu Desanke Kovačević–Kojić (1970) „O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva“.⁴⁰

Sporadična nova saznanja o problematici zasnivaju se u principu na reprodukciji nekolicine, uglavnom poznatih dubrovačkih izvora.

Lokalitet *in Verbossani na Utornich* iz prevoznickog ugovora iz 1402. godine, u

kontekstu poznavanja običajnosti izražavanja u dokumentima ovoga tipa, tumači kao konkretno mjesto / lokalitet u župi Vrhbosni,⁴¹ navodeći da je moguće dvojako tumačenje podatka – da se odnosi na sajam koji se *održavao utorkom* na određenom mjestu u župi Vrhbosni, ili se misli na lokalitet na kojem se utorkom održavaju sajmovi, ali jedino što se sa sigurnošću može utvrditi jest da je *početkom XV vijeka u Vrhbosni postojalo mjesto u kojem se određenog dana trgovalo*. Međutim, Tornik, iako „[...] najveći trg u župi Vrhbosni, u osnovi je ipak jedan mali lokalni trg koji se nije afirmisao izvan svog regionalnog okvira“, zaključuje Kovačević–Kojić (1970, 356).⁴²

Raspravu o njegovoj ubikaciji započinje ključnim pitanjem – da li u župi Vrhbosni postoji i istoimeno naselje? – što kroz kratku analizu nekolicine relevantnih izvora i potvrđuje. Ovdje iznosi i jedan do tada nekoršten podatak iz dubrovačkog arhiva, naime zapis o svjedočenju trojice dubrovačkih trgovaca iz 1420. godine, povodom pljačke trgovačke robe njihovog sugrađanina u Vrhbosni. „Poznato je da su Dubrovčani u svojim tužbama vrlo određeni, te navode ne samo mjesta, već čak i sela gdje se pojedina pljačka odigrala. Teško je zato povjerovati da dvadesetih godina XV vijeka, prilikom podnošenja tužbe, nije pobliže određen lokalitet, već samo naznačena župa“, rezimira Kovačević–Kojić (1970, 358).

U konačnici zaključuje da su Dubrovčani „naziv župe svakako prenijeli na najrazvijenije mjesto u toj župi“, a kako je upravo Tornik takvo najveće naselje, registrovano od strane Osmanlija u popisu 1455. godine,⁴³ onda se i Tornik može identificirati sa Vrhbosnom“ (Kovačević–Kojić, 1970, 358).

Daljnju sudbinu naselja Kovačević–Kojić vidi na sljedeći način: sam trg Tornik polako iščezava, jer se već u vakufnami Isa–bega spominje kao Stara Varoš, a u defteru 1468. godine tek kao Staro Trgovište. Nije poznato šta se konačno dogodilo s Tornikom, zaključuje, ali je vrlo vjerovatno da je uslijed učestalih osmanskih vojnih pohoda na Vrhbosnu kontinuirano propadao. Konačan udarac naselju mogao je zadati kralj Tomaš, koji je 1459. godine provalio u Hodidid i vjerovatno opustošio čitavu župu. (Kovačević–Kojić, 1970, 359) Pri tome ostaje nerazjašnjeno slijedom kojih činjenica Tornik identificira i sa Starom Varoši i Starim Trgovištem, te pretpostavljamo da nekritički prihvata Šabanovićeve stavove o ovom problemu.

Ovo tumačenje pruža dosta jasan okvir za ocrtavanje najdominantnijih tendencija privrednog kretanja srednjovjekovne Bosne, registrujući kontinuirano interakciju sa svim važnim trgovačko–zanatskim i rudarskim centrima, tako da je mnoge od njih moguće

42 Kovačević–Kojić ističe da nije registrovana niti jedna odluka o imenovanju sudske komisije (u knjigama Malog vijeća za prvu polovinu XV vijeka – *Reformationes, Consilium Minus*), koja bi bila pokazatelj trajnijeg zadržavanja dubrovačkih trgovaca, bilo na ovom ili nekom drugom lokalitetu u župi Vrhbosni. Također se kroz knjige Zaduženja za prvu polovinu XV vijeka (*Debita Notarie*) ne može ustanoviti djelovanje domaćih trgovaca (Kovačević–Kojić, 2007, 49, bilj. 23 i 24). Ovakva djelovanja su, u slučaju većih privrednih centara, bez iznimke ostavila značajne tragove u izvorima.

43 Samo Tornik od tri registrovana trga u katastarskom popisu 1455. (druga dva su Kotorovci i Bulagaj) nije označen kao mali trg. Broj domaćinstava je i najveći u Torniku – 79, dok Kotorovci imaju 21, a Bulagaj 31 domaćinstvo. Tornik je stoga najveće naselje na području vilajeta Hodidid, koji je obuhvatao veliki dio teritorije nekadašnje župe Vrhbosne.

prpratiti od njihove aktivacije i razvoja, pa do eventualne kasnije izraženije fluktuacije značaja.

Vrhbosna je ostala na margini ovakvih kretanja. Ona nije predstavljala važno rudarsko naselje, kakav je slučaj s centrima srednje Bosne i Podrinja, niti se nalazila na glavnom pravcu kretanja dubrovačkih trgovaca, kao područje Istočne Bosne (Kovačević-Kojić, 1970, 49). Ipak, takva pozicija u odnosu na dubrovačke privredne interese nije indicija stvarnih prilika koje su vladale na ovom području i još ne podrazumijeva agrarni karakter naselja, što će se kao zaključak izraženije ispoljiti unutar kasnijih istraživanja.

fotografija 10:

Snimak sa Baščaršije kod kavane „Sebilj“

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

1.4. Vrhbosna je bila na mjestu Brdo džamije na Bistriku

U radu „Civitas Vrhbosna“ M. Vego (1972), oslanjajući se na specifičnu izvorišnu građu, iznosi znatno drugačija stanovišta o značaju i ubikaciji Vrhbosne iz srednjovjekovnih vrela. Osnovni predloženi zaključci su: (1) Vrhbosna je naselje urbanog karaktera, na mjestu kojeg egzistenciju nastavlja osmansko Sarajevo; (2) korijeni takvog naselja sežu u daleko raniji period nego se do tada smatralo; (3) uz varoš Vrhbosnu postojala su i dva utvrđenja – jedno na mjestu današnje Bijele tabije na Vratniku, a drugo na Brdu nad starom varoši Vrhbosna. Lokalitet Brdo pri tome ubicira na mjesto Brdo džamije na Bistriku.

Inicijalni povod za razvoj takve konstrukcije jest podatak u djelu dr. Dominika Mandića, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* (1962), u kojem se navodi da se stolna crkva Svetog Petra bosanske latinske biskupije nalazila na „brdu povrh Vrhbosne“. Ovakav prijepis latinskog dijela povelje Bele IV iz 1244. godine,⁴⁴ za koji su historičari smatrali da je pogrešan, susreće se i kod Theinera (1863), te je Vego mišljenja da su povelju zapravo pogrešno prepisali Smičiklas i Fermedžin, navodeći sporno mjesto kao „župa Vrhbosna s mjestom Brdo“ gdje je sagrađena katolička katedrala Svetog Petra od Vrhbosne. Theiner je, nastavlja Vego, u prijepisu pravilno naveo „in supra(sic) Vrhbozna Burdo“ (Theiner, 1863, 298), ali je zbog zgrade uz riječ *sic* smatrano da je zamijenio riječ *supa* i prepisao je kao *supra*.

Iz toga zaključuje da je katedrala Svetog Petra sagrađena na Brdu povrh Vrhbosne (...in supra Vrhbozna Burdo cum omnibus suis pertinentiis, ubi ipsa ecclesia Cathedralis sancti Petri est fundata...) (Theiner, 1863, 298), odnosno da je bosanski latinski biskup dobio u posjed Brdo⁴⁵ nad Vrhbosnom sa svim zgradama, zemljištem i trgom oko Brda, što Vrhbosnu kvalificira kao naselje pod gradom – podgrađe.

Međutim, riječ je ipak o lokalitetu *supa Vrhbozna Burdo*, a ne o naselju – podgrađu. Duh isprave, u kojoj se lokaliteti unose prema župama, a ne prema nazivima naselja, ukazuje na grešku izvornog prepisivača, koji je dokument unosio u papinski registar. Mandić simptomatično ne prenosi ostale greške prepisivača, pa umjesto doslovnog „*Item in supra Neretua Bulino, Item in supra Lepenicha Rocil...*“, navodi „*Item in supa Neretua Bulino, item in supa Lepenicha Rocil...*“. U takvom kontekstu se može činiti da je uz Vrhbosnu zaista i namjerno i svjesno napisano *supra*. Prepisivač je ipak, kao što vidimo, u tri slučaja pogrešno prepisao *supra* umjesto *supa*, da bi tek četvrti lokalitet ispravno zapisao kao *supa Vidgossa* (Ančić, 2000, 61).

⁴⁴ Mandić u svojoj knjizi prilaže faksimil povelje Bele IV prema sačuvanoj buli pape Grgura XI iz 1375. godine u kojoj se nalazi tekst povelje u prepisu.

⁴⁵ Jedan od glavnih razloga autorovog ubiciranja *Brda iznad Vrhbosne* na mjesto Brdo džamije jest, kako smatra, kultni značaj lokaliteta s imenom *Brdo* (uz manje varijacije u nazivu), a koji se prenosi i u islamsko-orijentalno društvo, koje svoje kulturne objekte – džamije gradi upravo na prostorima takvih značajki.

Da je naselje Vrhbosna „*pod Brdom*“⁴⁶ bila *varoš*, Vego dokazuje u vrlo kompliciranoj konstrukciji činjenica. Tok misli polazi od ubiciranja dva lokaliteta koja nose isti naziv Bosna – današnje Visoko, te Bosna / Vrhbosna na području današnjeg Sarajeva,⁴⁷

46 Identifikaciju Vrhbosne kao naselja u istoimenoj župi podupire već spominjanim dubrovačkim izvorima iz 1409. i 1439.

47 Dok se podaci o prvom lokalitetu vežu za Mile i datiraju još iz VII stoljeća, drugi lokalitet Bosna je vezan za bosansku latinsku biskupiju.

48 Prvi značajniji podatak o postojanju bosanske biskupije potiče iz 1064/1074. godine. U njemu je spomenuta *civitas Bosna* s nizom ostalih biskupskih centara sufragana splitske nadbiskupije. Sva se sjedišta sufragana splitske nadbiskupije spominju kao *civitas*, glavno sjedište biskupa, te Vego (1972, 89) zaključuje da *civitas Bosna* ne može predstavljati iznimku. Ančić (2000, 59, bilj. 25) je drugačijeg mišljenja „[...]upotreba pojma *civitas* u papinskim bulama, ne zrcali nužno postojanje naselja koje bi se tako moglo označiti“.

49 Kao dodatnu potvrdu stanovitog stepena urbaniteta, Vego (1972, 89) navodi i citat Barada o pravilima sjedišta biskupija i sl. Prema zaključcima različitih crkvenih sabora, *civitas* predstavlja sjedište biskupije i kao tako nedvojbeno *dobro* naseljeno mjesto, s razvijenim društveno-političkim funkcijama, te svakako i nekom vrstom utvrđenja, smatra Vego.

50 U XIII stoljeću se izdvajaju dvije biskupije – latinska i bosanska, s dva crkvena središta – u Moštima i Vrhbosni. Smještaj sjedišta latinske biskupije u Vrhbosnu Vego obrazlaže na osnovu predočenih dekreta koji ukazuju na obavezne karakteristike lokaliteta odabranih za ovakvu funkciju, što isključuje mogućnost da je ono moglo biti igdje osim u glavnom političkom centru. Međutim, kako je politički centar tadašnje župe bio u Bosni (Visoko), za takvu iznimku jedini razlog je mogao biti starina prvobitnog sjedišta biskupa varoši Vrhbosna, koja, po izvorima, nikada nije toliko stradala da u njoj nije mogao stolovati biskup, rezonira Vego.

51 Dualitet naziva vilajeta – Hodidid i Saray-ovasi – Vego tumači obrazloženjem da se u jednom slučaju radilo o vojnom, a u drugom o administrativno-upravnom središtu.

52 S obzirom na to „da je u feudalno doba uz dvor feudalca postojalo imanje sa određenom količinom zemljišta koje feudalac obrađuje u svojoj režiji uz pomoć kmetova“, smatra da je „takav slučaj i sa izrazom Saray-ovasi koji je nastao po feudalčevom dvorcu sa pripadajućim imanjem“ (Vego, 1972, 94).

Na to da se naselje Vrhbosna nije razlikovalo od „turskog Sarajeva“ ukazuje i činjenica da je u svakodnevnoj upotrebi bilo aktivno staro ime naselja Sarajeva, smatra Vego. Tako se „turski kadija“ u Vrhbosni 1479. godine zove vrhbosanskim, a ne sarajevskim (Stojanović, 1929–1934, br. 859, prema Vego, 1972, 95). Kao što je fočanski kadija dobio naziv po gradu Foči, tako je i vrhbosanski kadija dobio naziv po naselju Vrhbosna, zaključuje.

Neki musliman Elez je imao ženu Ružicu i živio u varoši Vrhbosna 1488. (Vego, 1972, 95). Krajem XV vijeka neki Dubrovčanin se naziva *de Ragusa habitator de Verhossania* (Vego, 1972, 95), a 1483. spominje se opljačkan dućan jednog dubrovačkog društva u Vrhbosni (Popović-Radenković, 1951, bilj. 43, 44, 41, prema Vego, 1972, 95). Putopisac Petenčić, 1502. godine spominje Vrhbosanje kao glavno stalno mjesto vojvode tog kraja (Šurmin, 1898, 376, prema Vego, 1972, 95). U zapisu jednog ćirilskog psaltira s minejom iz Pljevlja iz 1517. godine, izričito se navodi da se stara Vrhbosna kao centar „turske uprave“ zove Sarajevo (Vukićević, 1901, 310; Šabanović, 1952, 181, prema Vego, 1972, 95).

tumači isključivim interesom za veće, strateški važne tvrđave kao što je Hodidid.

Za ubiciranja druge tvrđave na Vratnik – Bijelu tabiju koristi već poznata historijska vrela – svjedočenja Kuripešića, Lukarevića, Zena i fra Marijana Mavarića.⁵³ Pri tome nije uvijek jasno koje navode iznosi za potvrdu postojanja utvrde na Bijeloj tabiji, a koje za utvrdu na Bistriku.

Prezentirani pristup problematici i osnovni izneseni zaključci osporeni su prvenstveno u kontekstu pogrešnog tumačenja spornog dijela povelje Bele IV, okosnice postavke o podgrađu Vrhbosni na prostoru oko današnje Brdo džamije na Bistriku.

53 Godine 1655. fra Marijan Mavrić svjedoči da se Sarajevo od starina zvalo Vrhbosnom i da ima mali kastel (Fermedžin, 1887, 476).

fotografija 11:

Snimak iz Halača

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

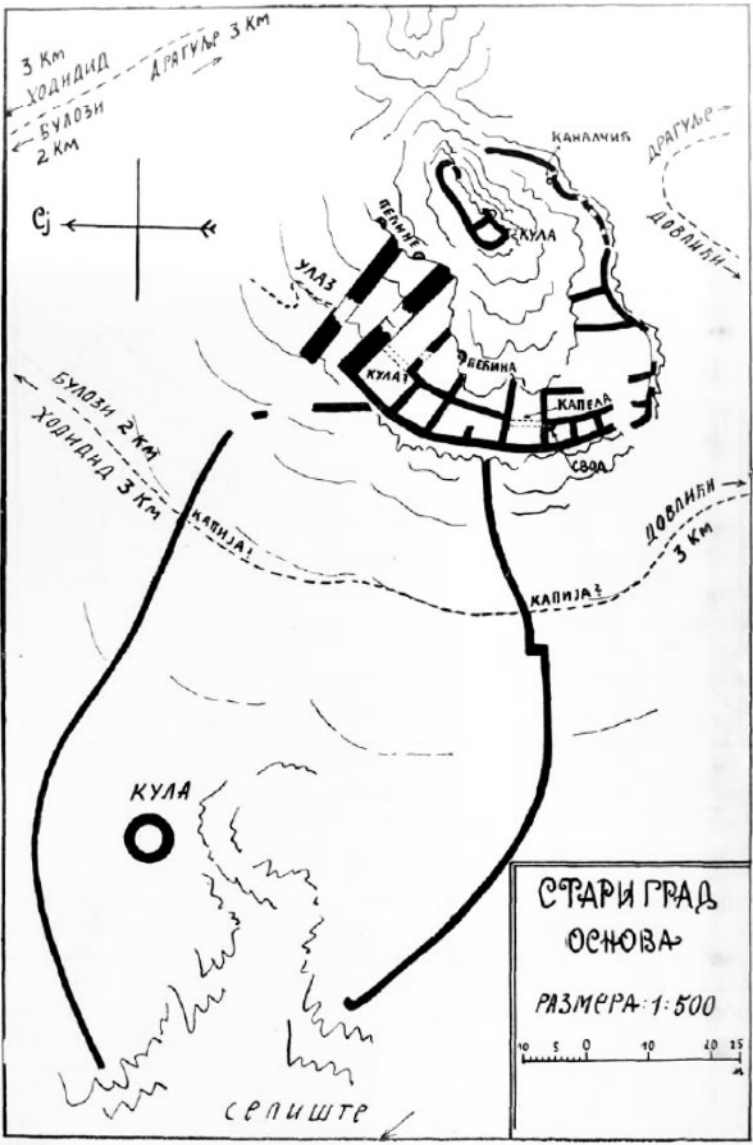
1.5. Razmatranja o dva Hodidida

Potpuno novo shvatanje o egzistenciji srednjovjekovnih utvrđenja na području današnjeg Sarajeva, njihovih lokaliteta i naziva iznosi Alija Bejtić u svom radu „Srednjovjekovni grad Hodidid bio je na Vratniku u Sarajevu“ (1979). Njegova teza o dva utvrđenja istovjetnog naziva Hodidid – jednom osmanskome, koji smješta istočno od Sarajeva,⁵⁴ i drugom, srednjovjekovnom, za koji smatra da je bio na Vratniku, predstavlja zapravo najindikativniju postavku za naše konačne zaključke o učešću srednjovjekovne faze razvoja u stvaranju vrijednosti osmanskog grada.

Analizirajući sva tri lokaliteta na koja se Hodidid do tada ubicirao – današnji Stari grad, Gradišće ili pak Gradac, s aspekta geografsko-topografskog i strateškog položaja te kroz tumačenja ostataka građevinskih struktura, Bejtić ustanovljava da niti na Gradišću ni na Gradcu ne postoje pretpostavke za egzistenciju značajnijeg utvrđenja te Hodidid smješta na lokalitet Starog grada.⁵⁵ Taj Hodidid, po mišljenju autora, grade Osmanlije, neposredno u godinama prije njihovog konačnog osvajanja ovih područja ili na samom početku vlasti.

Prvenstvenu potvrdu takve konstatacije za Bejtića predstavlja izjava Katarina Zena o tvrđavi *Codidel*, koju su „izgradili Turci“.⁵⁶ Iako autor naglašava da ovakav izvor nije prvorazredni, smatra da je putopisac morao biti tačno informiran od „domaćih ljudi“.

Polazeći od pogrešne postavke da se osmanska vlast ustalila na području Hodidida još u prvoj polovini XV vijeka, Bejtić iznosi dodatne, po njemu značajne, indicije o mogućnosti nastanka utvrde prije 1455. godine. Ona je, prije svega, mogla služiti kao vojno uporište u neposrednoj blizini još nepokorenog znatnog dijela Vrhbosne i polazište daljnjih pohoda na još neosvojena područja. Još je značajnija kao protuteža tvrđavi na Vratniku (za koju smatra da je srednjovjekovni grad Hodidid), *kada je ona bila zauzeta, pa izgubljena 1434. godine.*⁵⁷ Na kraju, predočava i izvor iz 1461. godine, koji nam prenosi da je kralj Stjepan Tomašević, tražeći pomoć od pape u borbi protiv Osmanlija, poručio ovo: „Turci su u mojem kraljevstvu podigli nekoliko tvrđava[...]“⁵⁸ (Čorović, 1940, 542). Mjesto podizanja takvih

ilustracija 3:
Mazalićev crtež osnove
Starog grada
Izvor: Mazalić, 1940, 19.

tvrđava moglo je, prije 1463. godine, biti jedino župa Vrhbosna, kao područje prvo dospjelo pod osmansku upravu, smatra autor.

U opservaciji porijekla grada na Vratniku, odnosno njegove datacije u srednjovjekovni period, oslanja se i na malobrojne prikaze arhitektonsko-građevinskih karakteristika tvrđave, zabilježene u

54 Najveći broj autora je mišljenja da se Hodidid nalazio negdje oko današnjih sela Bulozhi i Hodidjeda.

55 Za potvrdu ovakve postavke Bejtić iznosi otkriće četiri nišana, koje datira u rani osmanski period i za koje smatra da predstavljaju ostatke groblja vojne posade Hodididske tvrđave. Indikativna su i svjedočenja Muvekkita koji uzgred spominje Hodidid kad, govoreći o Vratniku, kaže da je to grad „koji gleda na Kozju ćupriju i grad Hodidjed“, što odgovara položaju današnjeg Starog grada (S. S. Muvekkit, *Tarih-i Bosana*, autograf u Orijentalnom institutu u Sarajevu, sub anno 1119, prema Bejtić, 1979, 113). Tu su i 1887. godine zabilježena usmena svjedočenja mještana sela Bulozhi ili Hodidjed, koji su za Stari grad rekli da su ga gradili neki Sokolovići i „da mnogi kažu i da se Hodidedom zove“ (Ivančević, 1887, 282-283). Bejtić ističe i značaj tumačenja upisa sela Hodidid „kod grada“ u katastarskom popisu iz 1455. godine.

56 Već spomenuti izvor (Matković, 1878, 206).

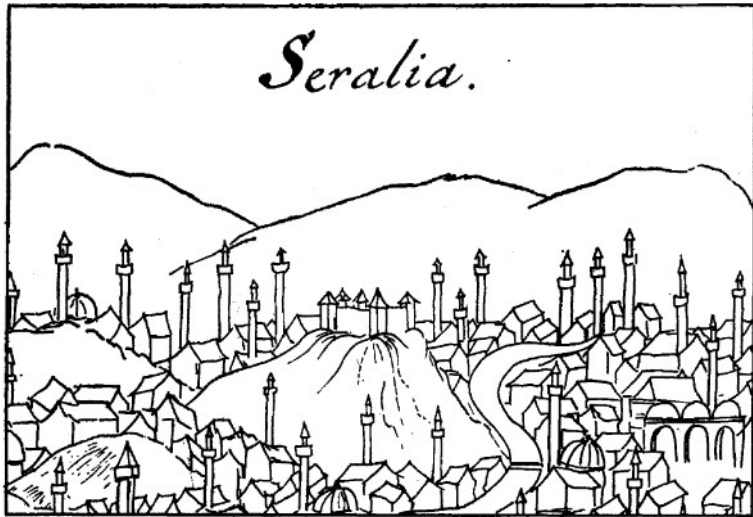
57 Smatrajući da je osmanska vlast kontinuirano prisutna na ovom području već od 1435. godine, nastanak današnjeg Sarajeva datira znatno ranije. Takva pogrešna teza mu obezbjeđuje i uporište da pod Hodididom na Vratniku ubicira i veliku naseobinu, *burgus* iz izvora 1459. godine.

58 Ovo kraljevo pismo je prvi put zabilježeno 1660. godine.

ilustracija 4:

Likovna impresija Sarajeva jednog od oficira iz štaba princa Eugena Savojskog 1697. Vidljivi su i obrisi tvrđave na Vratniku, s karakterističnim arhitektonskim izražajem

Izvor: Bejtić, 1979, 109.

pisanim⁵⁹ i likovnim izvorima.⁶⁰ Predočeni arhitektonsko-likovni izričaj ne ostavlja mogućnost postavke u kojoj je tvrđava na Vratniku nastala u osmanskome periodu i naziv dobila preuzimanjem srednjovjekovnog imena tvrđave Hodidid na Starom gradu, već upravo obratno, smatra Bejtić. Pored opisa osnovnih graditeljskih osobenosti, navodi dalje, posebno je indikativno i nepostojanje bastiona. Naime, kao element nužan u odbrani od topovske paljbe javlja se tek krajem XIV vijeka, što omogućava dataciju nastanka grada na Vratniku upravo u konac XIV stoljeća.

Uporište za srednjovjekovno porijeklo tvrđave na Vratniku pronalazi i u dijelovima opisa Sarajeva putopisaca Zena i Evlije Čelebije i u nalazu dvije srednjovjekovne kacige, koje su datirane u XV vijek (Truhelka, 1914, 238).

Da se tako identifikovani srednjovjekovni grad zvao upravo Hodidid, obrazlaže kroz analizu osam pisanih izvora – sedam zvanično ovjerenih turskih akta te jedan izvor na bosanskom jeziku, koji do tada nije korišten. Njih ovdje prenosimo pojedinačno zbog važnosti za naše finalne zaključke o problematici.

Prvi izvor je akt pisan na zahtjev stanovitog dizdara Osmana, za kojeg se u dokumentu konstatira da je „dizdar tvrđave Hodidid koja se nalazi u gradu (*medine*) Sarajevu“.⁶¹

Drugi izvor⁶² govori o potrebi temeljitog opravka tvrđave u Sarajevu nakon upada Eugena Savojskog, jer „Osim tvrđave Hodidida u samom spomenutom gradu u ovome kraju nema nijedne druge jake utvrde“.⁶³ Bejtić uočava da je još nekoliko segmenata ovog izvora važno za ubiciranje spomenute tvrđave na Vratnik, prije svega troškovnik opravki urađen ranije i priložen u ovom dokumentu. Tu se, pored ostalih struktura u tvrđavi, spominje i vodovod, za čiju izgradnju unutar tvrđave kod Buloga jednostavno nisu postojali uvjeti, dok je na Vratniku Mošćanica vrlo lako mogla biti sprovedena ka zidinama, prirodnim gravitacionim padom, zaključuje autor.⁶⁴

U trećem izvoru, memorijalu (*arzu*) Porti bosanskog valije miri-mirana Sejfulah-paše, pisanom istovremeno kada i prethodni dokument, potvrđuje se sve što je navedeno u prvobitnom mahzaru Sarajlija. Bejtić ističe da je bitno spominjanje lokaliteta Hodidida, koji je valija naveo na samom početku dokumenta: „Hodidid zvana tvrđava, poznata u čitavom Bosanskom vilajetu, nalazi se na visokom mjestu u gradu Sarajevu[...]“.⁶⁵

Četvrti izvor, memorijal upućen ka Porti 13. ševala 1121. (16. 12. 1709.), govori o nedostatku tvrđave u koju se stanovnici Sarajeva mogu skloniti u slučaju napada neprijatelja, osim „opale tvrđave Hodidid u blizini Sarajeva“, te o potrebi slanja sredstava i „jednog posebnog čovjeka“ da se „tvrđava Hodidid u blizini pomenutog šehera“ koliko može proširi i popravi.⁶⁶ Iako ovakav opis lokaliteta Hodidida, rezimira autor, govori više u prilog tome da je u pitanju tvrđava prema Bulozima, jedan podatak ipak navodi na zaključak da je riječ o tvrđavi na Vratniku. Naime, potpuno bi bio nelogičan zahtjev za proširenjem tvrđave koja je oko 3,5 sata hoda udaljena od naselja čije stanovnike treba da zaštiti.⁶⁷

Peti izvor je uzorak murasele sarajevskog kadije iz 1747. godine. On predstavlja nalog *dizdaru grada Hodidida*, a Bejtić konstatira da to može biti samo grad na Vratniku, s obzirom na kontekst u kojem se spominje.⁶⁸

Sljedeći izvor, također uzorak murasele sarajevskog kadije, potiče iz istog vremena kao i prethodni. U njemu se spominju „tamnica u tvrđavi Hodidid“, te „dizdar grada Hodidida u Bosna-Saraju“.⁶⁹

62 Memorijal Sarajlija i sarajevskog kadije Lagiri-zade Ahmeda prema Porti od 15. šabana 1121. (20. 10. 1709.) za temeljni opravak tvrđave u Sarajevu (Dokument u *Zborniku bosanskih memorijala 1672–1719. godine* Abdulaha Drnišlije, str. 35a originalne paginacije; prema Bejtić, 1972, bilj. 41).

63 Autor naglašava važnost turske riječi *nefsi* – koja u osmanskoj diplomaciji označava najviši stepen uže lokalizacije, u ovom slučaju *samog* Sarajeva, čime je isključen udaljeni grad prema Bulozima (Bejtić, 1972, bilj. 41).

64 I sam Eugen Savojski 1697. godine potvrđuje da se dio stanovništva povukao u tvrđavu na litici, koja se nalazila na kraju grada (on se tada nalazio u Gorici) (Edlen von Angeli, 1876).

65 Dokument u *Zborniku bosanskih memorijala 1672–1719. godine* Abdulaha Drnišlije, str. 35a originalne paginacije; prema Bejtić, 1979, bilj. 45.

66 Dokument u *Zborniku bosanskih memorijala 1672–1719. godine* Abdulaha Drnišlije, str. 35a originalne paginacije; prema Bejtić, 1979, bilj. 45.

67 Na osnovu zabilješke skriptora Zbornika memorijala (Abdulaha Drnišlije) na čelu ovog dokumenta, naime da je ovo prepis mahzara koji je napisao Legiri-zade za *navedenu tvrđavu*, a kako je ta tvrđava predmet dva prethodna akta u Drnišlijinom Zborniku (ovdje navedeni kao prvi i drugi izvor), za koju je već utvrdio da se nalazila na Vratniku, Bejtić zaključuje da je i Hodidid iz ovog izvora istovjetni lokalitet.

68 U dokumentu se kaže da na dan Bajrama: „ima da se na uobičajeni način opale haber-topovi kao objava nastupa Bajrama“ (Tekst dokumenta sidžila sarajevskog kadije, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, br. 6, str. 17/2; prema Bejtić, 1979, bilj. 48).

69 Tekst dokumenta sidžila sarajevskog kadije, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, br. 6, str. 18/2; prema Bejtić, 1979, bilj. 49.

ilustracija 5:

Hipotetička rekonstrukcija
Hodidida na Vratniku

Izvor: Bejtić, 1979, 120.

U izvoru iz 1801. riječ je o primopredaji dužnosti dizdara „tvrđave Hodidida u gradu Sarajevu“.⁷⁰

U posljednjem izvoru, zapisu u Ljetopisu fra Marka Vasiljevčanina iz 1674. navedeni su hronološki redoslijed osmanskih vladara te stanoviti događaji vezani uz njihovu vladavinu. Iako svjestan netačnosti pojedinih podataka, za Bejtića je važan navod u kojem se sultanu Mehmedu II pripisuje da „[...]uze grad Odidjed kojese zove Sarajevo“, čime su grad Hodidid i Sarajevo poistovjećeni te Hodidid lociran na užu teritoriju današnjeg i ondašnjeg Sarajeva.⁷¹

Pored predočenih izvora, u kojima se Hodididska tvrđava najuže vezuje za Sarajevo, Bejtić ukazuje i na navode o tvrđavi čije se samo ime eksplicitno veže za mjesto, što je, smatra, još veća potvrda postojanja

nekog tipa utvrde u onovremenom Sarajevu (*Medine-i Saray kal'asi*, *Saray-Bosna kal'asi*, *Saray kal'asi*).⁷²

Takoder, po njegovom mišljenju, nekolicina historijskih vrela je bila neshvatljiva i nelogična u kontekstu dotadašnjeg ubiciranja

srednjovjekovnog Hodidida na mjesto Starog grada. Spomen *kastela* Hodidjed u povelji Alfonsa V iz 1444. (Dinić, 1940, 217) može se jedino smisleno protumačiti njegovim smještajem na Vratnik. U protivnom, zašto se ne spominje i mnogo značajnija tvrđava na Vratniku (za koju podrazumijeva da je tu postojala)? Vijest o osvajanju Hodidida od strane hrvatskog bana Matka Talovca 1434. (Dinić, 1940, 220; Ćorović, 1940, 445) te izvor iz 1451. u kojem Dubrovčani savjetuju ugarskog gubernatora Hunjadija da preotme Hodidid Turcima i tako stekne prevlast u cijeloj Bosni (Gelicich i Thalloczy, 1887, 497), govore o očiglednoj strateškoj važnosti ovog utvrđenja, a jedino je lokalitet na Vratniku svojom topografskom i geografskom pozicijom mogao da odgovori takvim zahtjevima, nastavlja Bejtić.

Međutim, premda se Hodididska tvrđava u historijskim vrelima gotovo uvijek spominje u kontekstu stanovitih vojnih aktivnosti te je vojno-strateški položaj očigledni i osnovni faktor njenog značaja, nejasno je zašto autor takvu karakteristiku osporava utvrdi na Starom gradu.

Zanimljivo je i Bejtićevo tumačenje određenih podataka iz katastarskog popisa 1455. Naime, pojavu dupliciteta imena vilajeta, kao Saray-ovasi i Hodidide (Šabanović, 1964),⁷³ smatra odrazom najtješnje prostorne veze grada Hodidida i rezidencije / dvora / saraja, koji se jedino mogao nalaziti na području današnje historijske jezgre. U svojoj postavci o srednjovjekovnoj vratničkoj tvrđavi, tumačenje Hodidida iz 1455. kao buloškog grada vidi kao nelogično zanemarivanje starijeg i značajnijeg grada na Vratniku. Pri tome previđa činjenicu da je popis iz 1455. registrovao selo Hodidjed „kod grada“, podatak koji koristi za ubiciranje „osmanskog“ Hodidida na Stari grad.⁷⁴

Već spominjani izvor iz 1459. tumači u korist svoje postavke. Kako ispod osmanskog Hodidida⁷⁵ nije bilo prostornih uvjeta za razvoj bilo kakvog većeg naselja / podgrada, zaključuje da se takav *burgus* može tražiti samo u blizini srednjovjekovne utvrde.⁷⁶

Za potvrdu svojih stavova Bejtić navodi i izvor koji spominje hadži Ejnehan-agu, dizdara grada Hodidjeda s timarom u selu Ljubogoštu,⁷⁷ a kojeg su Skarić i Kreševljaković smatrali dizdarom Hodidida prema Bulozima.⁷⁸

Posljednja dva predočena podatka također govore o hadži Ejnehan-agi, dizdaru grada Hodidida. Prvi nalaz ukazuje na to da je hadži Ejnehan, osnivač džamije na Bistriku, zapravo dizdar grada Hodidida, i *to onoga u Sarajevu*.⁷⁹

73 Strana 7 i 15 teksta na turskom, zatim strana 3 i 14 prevoda.

74 Bejtić ističe da je Šabanović u prvobitnom prevodu katastarskog popisa iz 1455. neispravno preveo tursku predispoziciju *kat* kao *ispod* te tako i imao i pogrešno polazište u ubiciranju Hodidida na mjesto Gradišta. Izdajući kasnije cjelovit prevod popisa, Šabanović ispravlja „grešku“, tumačeći *kat* kao *kod* (Šabanović, 1964, 15). Po Bejtićevom mišljenju, ispravno značenje ove riječi je „prema, naspram, s prednje strane, sučelice“. Takva pozicija sela Hodidida iz popisa – „prema gradu“ je jedna od bitnijih potpora njegove teorije o identifikaciji Hodidida s utvrdom na Starom gradu (Bejtić, 1979, 112).

75 U ovom poglavlju se, radi lakše elaboracije rada, primjenjuje autorov naziv za tvrđavu na Starom gradu i značenje koje povlači sa sobom – *osmanski Hodidid*.

76 Od autora koji su se bavili ovom problematikom, jedino je Skarić iznio postavku da je ovaj *burgus* podgrade Hodidida, ali smatrajući ga gradom prema Bulozima, konstatuje da su Dubrovčani zapravo mislili na Vrhbosanje i pogrešno ga naveli kao Hodidid (Skarić, 1937, 36, bilj. 2).

77 *Sidžil* iz 1557. godine u GHB, br. 129, 5, 234, 302, 318; *Sidžil* iz godine 1565–1566. na istom mjestu br. 2, 95; prema Bejtić, 1979, bilj. 57.

78 Naime, s obzirom na to da prethodni izvor o Osman-agi, dizdaru grada Hodidida u Sarajevu (Memorijal sarajevskog kadije iz 1693.), s istim takvim timarom u Ljubogoštu, interpretira kao potvrdu o postojanju grada na Vratniku, i ovog drugog zapovjednika tvrđave smješta na Vratnik.

79 Hudžet sarajevskog kadije od 15. zilhidže 972. = 14. jula 1565. u *sidžilu* u GHB, br. 2, 133; prema Bejtić, 1979, bilj. 64. Nije naveden tačan tekst spomenutog navoda.

70 Tekst dokumenta *sidžila* sarajevskog kadije, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, 40, 107; prema Bejtić, 1979, bilj. 50.

71 Prema Jelenić, 1918, 115–121.

72 Nisu navedeni izvori ovih podataka.

Drugi podatak govori o pohrani kreševskog srebra, koje se šalje dizdaru *grada Hodidida*, Ejnehan-agi.⁸⁰

U konačnici, Bejtić se dotiče niza pitanja koja i dalje ostaju otvorena. Opozivajući egzistenciju grada Vrhbosne na lokalitetu Bijele tabije, ne ulazi detaljno u daljnje pojašnjenje nekih kontradiktornih podataka.

Lukarevićev opis kastela Vrhbosna diskvalifikuje zaključkom da je takva predstava „ništa drugo nego domišljanje, nastalo po impresiji određenih pojava“.⁸¹

Bejtić zasebno tretira problem Hodidida iz katastarskog popisa 1455. godine.

Činjenicu da u njemu nisu upisana oba Hodidida objašnjava mogućnošću da su posadnici osmanskog Hodidida bili u statusu ulufedžija, odnosno da nisu bili u posjedu timara, pa samim tim ni zavedeni kao poreski obveznici.

U popisu je navedeno da Isa-begov vojvoda Skender „sjedi u Hodididu umjesto njega“ (Šabanović, 1964, 62, bilj. 15). Važnost takvog položaja,⁸² kao i sami dvojni naziv vilajeta, daje naslutiti postojanje svojevrzne rezidencije u neposrednoj blizini vojnog sjedišta. Međutim, nije vjerovatno da bi vojvoda Skender obitavao u nepristupačnoj i udaljenoj tvrđavi prema Bulozima te stoga takva rezidencija ima smisla samo na lokalitetu koji je u neposrednoj blizini Vratnika, zaključuje Bejtić.

80 Ovdje je logično da se radi o tvrđavi na Vratniku, jer zašto bi se tako vrijedan tovar pohranjivao u Hodidid van Sarajeva, kada je tvrđava na Vratniku sigurnija i njom se gradske vlasti i inače služe, rezonuje Bejtić (Hudžet sarajevskog kadije od 24. zilhidže 973. = 12. jula 1566. u *sidžilu* u GHB, br. 2, 102; prema Bejtić, 1979, bilj. 65). On upozorava na to da se ovim izvorom koristio i Muderizović (1918, 23) u radu „Bosanski majdani turske uprave“, gdje navodi da se srebro ima predati hadži Ejnehanu, dizdaru u tvrđavi Hodidjed „blizu Sarajeva“. Međutim, tu nije upotrebljena konstelacija „u Sarajevu“.

Slično je razmišljao i Muhamed Enveri Kadić, nastavlja autor, koji je uz tekst dokumenta o pohrani kreševskog srebra istakao sljedeće: „Biće da je to grad na Vratniku u Sarajevu i veoma je vjerovatno da je to njegovo staro ime“ (Kadićev Zbornik, u GHB, II, 270; prema Bejtić, 1979, bilj. 66).

81 Bejtić uočava niz nedosljednosti u Lukarevićevim opisima lokaliteta te napominje da je sličan stav imao i Vladimir Mažuranić, koji je Lukarevićevo izlaganje nazvao „nekritičnim preko reda“ (Mažuranić, 1924, 127). „Navlastito ne možemo znati, je li ili nije li Lukarević neke ine vijesti o Bosni također priopćio po Velimišljicu. N. pr. na str. 16. da su Dubrovčani, koji su bili na dvoru bana bosanskoga, u drevno doba u Bosni između Olova i gore Jakotine sagradili kašteo Dubrovnik; na obronku te gore, da je god. 1270. sagradio njemački vitez (Tedesco) Kotroman kašteo Vrh-Bosna“ (Mažuranić, 1924, 151).

82 O važnosti pozicije vojvode Skendera dodatno govori i činjenica da su mu Dubrovčani kao vojvodi Vrhbosanja slali darove u novembru 1455. godine (Dinić, 1940, 222).

gradu, te da je istovremeno postojala i manja srednjovjekovna tvrđava na Vratniku. Kasnije izraženo vezivanje Hodidida i Sarajeva u historijskim izvorima *zaista* može značiti da je osmanska vojska u jednom trenutku, nakon konačne stabilizacije svoje vojno-političke pozicije na području Bosanskog sandžaka, napustila utvrdu na Starom gradu, prenijevši ime tog srednjovjekovnog grada na Vratnički kastel, koji do tada nije imao veći značaj, pa ni neko konkretno ime, osim možda po župi Vrhbosni. Tek nakon upada Eugena Savojskog uviđena je potreba za izgradnjom veće tvrđave u kojoj bi utočište moglo pronaći mnogobrojno stanovništvo sada razvijene urbane aglomeracije, o čemu i svjedoče predloženi izvori.

Na kraju, tu je i sporni podatak o selu Hodididu iz 1455. jasna indicija da u popisu ne može biti riječi o tvrđavi na Vratniku.

Istovremeni naziv vilajeta kao Hodidide i Saray-ovasi ne mora nužno biti posljedica prostorne vezanosti naselja i utvrde, nego naprotiv, specifičnog i izdvojenog položaja Hodidida na Starom gradu, kao glavnog vojnog uporišta, te samog naselja, kao upravno-političkog centra na mjestu današnje historijske jezgre, gdje je mogla nastati ili je već postojala neka vrsta rezidencije nove osmanske uprave.

fotografija 12:

Snimak Kočićeve ulice –
– A-U period

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

1.6. Neka skorija razmatranja o problemu varoši i grada Vrhbosne

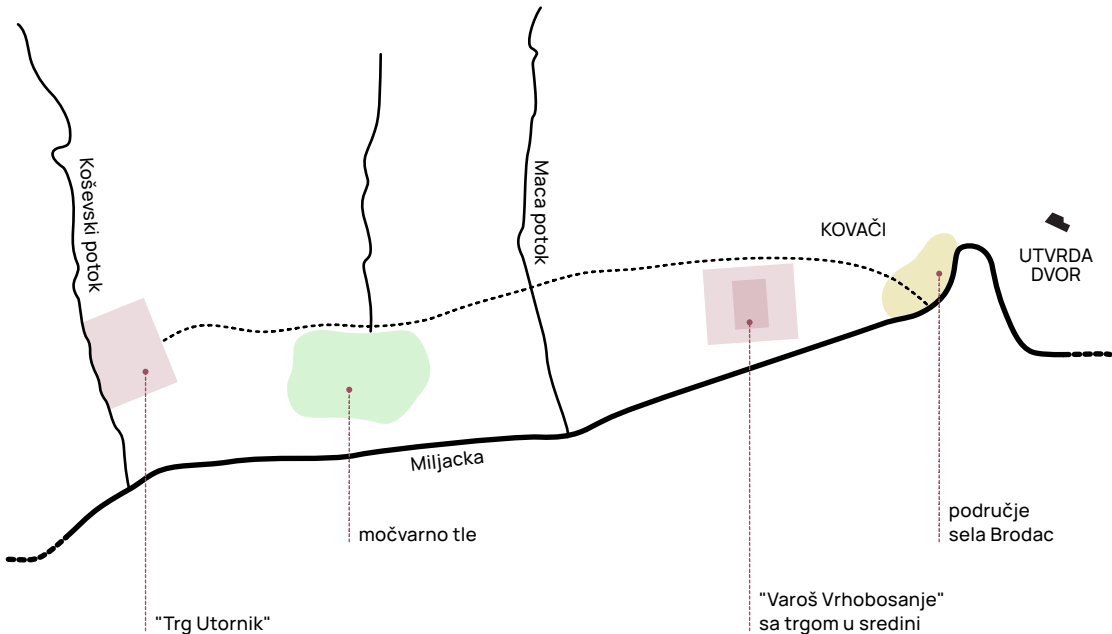
U svom kratkom osvrtu na problematiku egzistencije i značaja srednjovjekovnih naseobinskih struktura na području Sarajeva, Behija Zlatar (1996) uglavnom prenosi zaključke starijih historiografskih istraživanja (Šabanović, Kovačević-Kojić), koji identificiraju lokalitete Tornik / Utornik sa Starom Varoš, Starim Trgovištem i naseljem Vrhbosna.

Mladen Ančić (2000) se s druge strane pozabavio razvojem urbaniteta na području srednjovjekovne župe Vrhbosne⁸³ u svjetlu proširene osnove za kategorizaciju srednjovjekovnih naselja. Pri tome je osnovna istraživačka premisa relevantnost vojno-političke uloge, odnosno neprivrednih funkcija, za određenje razvojnog stepena naselja, prezentirana u odnosu na promatrani uzorak – srednjovjekovno naselje oko utvrde Glaž u zapadnoj Bosni.

Ančićeva kritika neadekvatnosti tipologizacije naselja dotadašnjih naučnih saznanja – prvenstveno rezultata koje iznosi Desanka Kovačević-Kojić – međutim, samo je donekle opravdana. Kovačić-Kojić, naime, itekako svjesna problema kategorizacije i posvemašnjeg odsustva njegovog tretiranja u literaturi, ukazuje na specifičnosti nastanka i transformacije naselja iz ruralnog u urbani oblik, ne pokušavajući ih komparirati s istovjetnim procesima koji se odvijaju u ostatku srednjovjekovne Evrope. Usmjeravajući se na obrazloženje privredne pozicije srednjovjekovne Bosne, zabilježene prvenstveno u dubrovačkim izvorima, obezbjeđuje stanovite okvire za raspravu o značaju naselja koje je postojalo u tadašnjoj župi Vrhbosni, bez obzira na njegov tačan lokalitet i naziv (Kovačević-Kojić, 1970; 1978; 2007). Naime, rijetkost spominjanja Vrhbosne kao interesne destinacije dubrovačkih trgovaca vrlo je jasna indicija o njenom dosegnutom razvojnem nivou promatranom s ovog stanovišta, pa samim tim i njene kategorije obrazložene u takvim specifičnim uvjetima promatranja. Kontradiktorno ovoj činjenici, Ančić iznosi tvrdnju da je u XIII vijeku na području današnjeg Sarajeva postojala cijela mala dubrovačka kolonija, što teško da je izvjesno, s obzirom na to da bi takva intenzivna privredna aktivnost svakako ostavila traga u dubrovačkim izvorima.

Naravno, minoran privredni značaj ne govori ništa o nivou vojno-strateške i administrativno-političke važnosti koju je takvo naselje moglo imati.

Osnovno polazište Ančićeve kompleksne rasprave o pitanju egzistencije naselja i njihovog

značaja na širem području Sarajeva je već spominjana potvrda posjeda bosanskom biskupu od strane bana Ninoslava i ista potvrda u povelji Bele IV iz 1244. godine⁸⁴ (Smičiklas, 1906, 239). Ančić smatra da postojanje katedrale indicira i prvobitno postojanje crkve, čime bi se mogao pojasniti i nalaz kapitela 1940. godine, koji se na osnovu stilskih karakteristika datira u period prije osnivanja katedrale te je morao pripadati nekoj ranijoj crkvi *nekog ranijeg naselja* (Kujundžić, 1978).

Rezonujući analoški, on nudi dodatne potvrde svojih stavova: preseljenje biskupovog središta iz ruralnog okruženja u samostan svetog Bartula u blizini Kninske utvrde početkom XIII stoljeća prepoznaje kao osnovnu paralelu za tipologizaciju naselja oko vrhbosanske katedrale, koje je prema tome *baš i moglo biti urbano*, te papinsko pismo o stanju bosanske crkve kao potvrdu da je za mjesto nove katedrale moralo biti odabrano urbano naselje,⁸⁵ s obzirom na negativne konotacije veze hereze i ruralne sredine.

Premda je vjerovatno da je postojanje katedrale, a možda i starije crkve, kao i crkava u Rogačićima i Vrucima, podrazumijevalo viši nivo društvene organizovanosti, takva pretpostavka se ne može prihvatiti kao dovoljno snažna osnova za jasnu kategorizaciju Vrhbosne.

Lokalitet Brdo i naseljena područja oko crkvi u Rogačićima i Vrucima autor sagledava kao jedinstvenu urbanu aglomeraciju, gdje Vrhbosna, locirana između današnje Varoši i rijeke Miljacke, upotpunjava mrežu u sistemu crkvenih središta s pripadajućim naseljima.

100 500
m

ilustracija 6:
Prikaz razvoja
srednjovjekovnog
naseobinskog kompleksa na
mjestu današnjeg Sarajeva
Izvor: Autor (prema Ančić,
2000, 57).

⁸⁴ Povelja govori o lokalitetu Brdo u župi Vrhbosna kao mjestu osnivanja katedralne crkve Sv. Petra.

⁸⁵ U pismu se navodi da biskup obitava „u nekom selu zajedno sa hereticima“ (*cum hereticus in quadam villa moretur*) (Smičiklas, 1906, 362).

⁸³ Autor je detektirao i negativno okarakterisao dosta poteškoća koje smo već istakli u uvodnom razmatranju dosadašnjih istraživanja te ih je gotovo u cijelosti pripisao pristranoj „repciji bosanskog srednjovjekovlja“ u dijelu historiografske literature – Šabanović (1960) „Postanak i razvoj Sarajeva“; Kovačević-Kojić (1970) „O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva“; Bejtić (1979) „Srednjovjekovni grad Hodidid bio je na Vratniku u Sarajevu“; Mušeta-Aščerić (1997) „Srednjovjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva“.

U ubikaciji grada, tj. utvrde Vrhbosne, polazi od već spominjanog dubrovačkog izvora iz 1296. U svjedočenju učesnika spora riječ je o namjeri jednog od trgovaca da upravo u Vrhbosni ode pred bosanskog bana radi potraživanja stanovitih dugova. Ovaj poznati izvor autor interpretira na nov način. Naime, tumačeći spomenuti lokalitet Vrhbosnu kao naselje, a ne župu, sugerira i postojanje vladarske utvrde – grada s dvorom upravo u tom naselju. Takvu, moguću rezidenciju, smješta na mjesto Bijele tabije, prvenstveno zbog njenog povoljnog strateškog položaja, „s koga se moglo vidjeti cijelo Sarajevo“.

Ančić prezentira i mogući i vjerovatni razvoj podgrađa ispod utvrde / grada s dvorom. Nastanak naselja oko gradske utvrde svakako je vrlo očekivan, uz napomenu da se tu zaista i nalazio grad – utvrda s dvorom.

Utemeljenje postavke o podgrađu pronalazi i u oskudnoj toponomastičkoj građi – srednjovjekovno porijeklo naziva lokaliteta Kovači i Nadmlini u blizini Vratničke tvrđave indicija je viših oblika privredne organizovanosti. Međutim, o takvom nivou koncentracije kovačkih radionica i mlinova⁸⁶ koji su zaista i mogli podrazumijevati opskrbu koja nadilazi agrarne potrebe nemamo nikakve podatke. Jedino naselje na ovom području čija je egzistencija potvrđena u historijskim vrelima je srednjovjekovno selo Brodac, dakle naselje ruralnog karaktera.

Podgrađe se, smatra Ančić, dalje razvijalo u otvoreni tip srednjovjekovnog naselja, te uskoro dostiglo status trga ili varoši. Nominaciju *varoš* pojašnjava na sljedeći način: „Riječ je očigledno za srednjovjekovnu populaciju Bosne imala vrlo precizno semantičko područje i označavala je specifičan oblik naselja koje se svojim ukupnim životom – izgledom, funkcijama i gospodarskim atributima – razlikovalo od sela“ (Ančić, 2000, 68). Međutim, prisutno tumačenje srednjovjekovne terminologije koja se odnosi na funkciju, odlike fizionomije i značaj naselja je nekonzistentno, te se tako na osnovu termina *varoš* može ustanoviti samo osnovna razlika između naselja s gradskim načinom privređivanja od sela i agrarnih naselja, ali ne i stepen njihovog razvoja, kao što je slučaj i s terminima *trg*, *mercato*, *borgo* (Kovačević-Kojić, 1978, 140). I jedan i drugi termin označavaju mjesto na kojem se trguje, dio naselja (poslovnu četvrt) i na kraju samu kategoriju naselja (Kovačević-Kojić, 1978, 138) te ne prejudiciraju postojanje utvrđenog grada.

Formiranje trga Utornik Ančić smješta u kasniji period, tvrdeći da je njegova pojava na mjestu oko utoka potoka Koševo u Miljacku posljedica urbanog razvoja spomenute šire gradske aglomeracije, u jednoj jasno strukturiranoj mreži naselja i trgova, gdje je centar – *trg Vrhbosanje*. Ova mreža rasporeda naselja se, po njegovom mišljenju, iščitava i u popisu iz 1455., a za potvrdu važnosti trga Vrhbosna smatra indikativnim smještaj dubrovačkih trgovaca u osmanskome naselju upravo na tom mjestu.

86 U Isa-begovoj vakufnami se na lokalitetu Nadmlina kao dio zadužbine spominje i jedan veliki mlin sa sedam kola (Šabanović, 1951, 19).

Takav „policentrični urbani model“ Sarajevo je donekle zadržalo u prvo vrijeme osmanske uprave, obrazujući prve naseobine / mahale izvan i oko lokaliteta Varoši / Vrhbosanje / Vrhbosna, dakle oko nekadašnjeg Latinluka, popunjavajući „prazan“ okolni prostor, zaključuje.

Predstavljena shema učestalosti pojavljivanja naselja i trgova dosta je smisljena i prihvatljiva, ako se pretpostavi da je na području Bijele tabije utvrda zaista i postojala. Međutim, trg Varoš / Vrhbosna se ne spominje u popisu iz 1455. godine, a Ančić ne pokušava da pruži objašnjenje zašto ne.

U konačnici, rezimirajući značaj pojedinih postavki za naš interesni problem vrijednosti historijskog područja, kao značajnu izdvajamo elaboraciju grada Gluža, s aspekta osvjetljavanja višestrukih osnova nastanka i ekspanzije grada na području Sarajeva.

Konstatujući da do sada nije uspješno odgovoreno na pitanje „šta se podrazumijeva pod bosanskim srednjovjekovnim gradom u smislu naseobinske kategorije, te kakvo je njegovo mjesto u tipologiji i klasifikaciji srednjovjekovnih evropskih gradova“ (Mušeta-Aščerić, 2005, 7), kao i to da se u takvom razmatranju ne može „[...]polaziti od njihovog uklapanja u unaprijed stvorene teorijske sheme zapadnoevropskog srednjovjekovlja“ (Mušeta-Aščerić, 2005, 96), Mušeta-Aščerić navedeni problem razmatra kroz inovirani metodološki postupak.⁸⁷

Kao osnovna premisa pojavljuje se stav o razvojnem putu urbaniteta na području Sarajeva usmjeravanom odnosima ranofeudalne i kasnofeudalne župe Vrhbosna, tj. odnosima izmjene njihovih obuhvata i lokaliteta upravnih centara. Na osnovu fortifikacionih odlika,⁸⁸ nastanak obje utvrde – i one na Vratniku i one ka Bulozima (Stari grad) – smješta u period kasnog srednjeg vijeka. Izrazitiji potencijali buloškog grada, prije svega geografski, strateški i komunikacioni, presudni su za njegovu identifikaciju kao centra prvobitne župe, ispod kojeg se međutim, smatra Mušeta-Aščerić, nije razvilo urbano podgrađe – zbog gotovo nemogućeg pristupa Starom gradu iz Buloga, nije se mogla ostvariti organska veza između ova dva lokaliteta te selo nikada nije ni prešlo u funkciju podgrađa.

Utvrdivši da je značajan dio teritorije stare župe nakon raspada uklopljen u kasnofeudalno župsko područje, zaključuje da su takve promjene strukture vlasti nužno dovele i do promjene lokaliteta upravnog središta. Na novu župu prenesen je stari naziv Vrhbosna, a upravni centar postaje utvrđenje na Vratniku, koje je, osim funkcije, moglo preuzeti i naziv, mišljenja je Mušeta-Aščerić. Pri tome je

87 Utemeljenje za vlastitu istraživačku poziciju pronalazi u radu A. Kubinya „koji ne polazi od traženja sličnosti i razlika u zapadnoevropskim gradovima, kako su to činili i danas čine neki autori, nego od konstatovanja stanja na terenu i traženja zajedničkih elemenata za definisanje srednjovjekovnog grada na tom prostoru. Analizom specifičnih karakteristika koje ih izdvajaju od standardnih definicija naselja u to vrijeme u Zapadnoj Evropi, autor ne pokušava da ih klasificira u neku od teorija o posebnom tipu, nego jednostavno želi utvrditi elemente po kojima su se ova naselja razlikovala od 'pravih' gradova, a po čemu od sela“ (Mušeta-Aščerić, 2005, 135).

88 Mušeta-Aščerić ih smješta u drugu razvojnu fazu utvrđenja u Bosni, u kojoj utvrda od čisto odbrambene prelazi u funkciju centra oblasti.

današnji naziv buloškog grada – Stari grad – mogao nastati u periodu „kada je ovo utvrđenje napušteno, odnosno kada je izgubilo funkciju središta oblasti“ (Mušeta-Aščerić, 2005, 129).

Da je u popisu 1455. riječ upravo o Hodididu na Vratniku, govori nam istovremeni naziv vilajeta Hodidid i Saraj-ovasi, konstatira autorica. „Grad Hodidjed, po kojem je vilajet dobio ime, morao je biti u najužoj vezi sa lokacijom na kojoj je uspostavljen saraj ili dvor. Položaj Starog grada nije omogućavao dobru komunikaciju između utvrđenja i kasabe Saraj koja je bila sjedište upravitelja oblasti“ (Mušeta-Aščerić, 2005, 130). Sličan koncept interpretiranja problema vidljiv je i kod Bejtića (1979), a tom smo prilikom i razjasnili zašto se isključuje lociranje Hodidida iz popisa 1455. na Vratnik. Pa čak i da takav dokaz ne prihvatimo kao dovoljan, teza o fizičkoj vezanosti lokaliteta vojnog i upravnog središta ne može se temeljiti na dvojnosti imena. Ovdje treba napomenuti da Vilajet već 1468. gubi drugi naziv – Hodidid, što se može uzeti kao indicija o konačnom napuštanju Hodididske tvrđave na Starom gradu i smještanju vojnog sjedišta u Vratničku tvrđavu.

Pojašnjavajući razlog neregistrovanja utvrde na Starom gradu u najranijim katastarskim popisima, Mušeta-Aščerić se poziva na Bejtićev stav o ovom pitanju: „Činjenica da se u ovom, pa i u narednom popisu iz 1468. godine ne pojavljuje Stari grad, može se objasniti time *‘što su članovi posade tog drugog grada bili u cijelosti ulufedžije, vojnici plaćeni u novcu iz nekih državnih prihoda, pa kao takvi nisu dolazili u obzir da se popisuju u defter ličnih feudalnih obaveza po osnovu korištenja zemlje i drugih dobara’*“ (Mušeta-Aščerić, 2005, 130) te navodeći Husića (2000, 190) nastavlja: *“Prema vojnoj organizaciji Osmanskog carstva, u utvrđene gradove su smještane dvije vrste posada – timarske posade u unutrašnjosti sandžaka, koje su za tu službu dobivale timare i plaćene posade ulufekdžije, smještene u tvrđave graničnih područja carstva, finansirane iz državnih prihoda – mukata”* (Mušeta-Aščerić, 2005, 130). Međutim, o nekom unutrašnjem položaju tih prvih godina osmanske vladavine nije moglo još biti riječi, s obzirom na to da je cijeli vilajet Hodidid ili Saraj-ovasi bio *krajište*.

Raspravu o gradskim naseljima na području današnjeg Sarajeva Mušeta-Aščerić također stavlja u kontekst specifičnosti bosanskog srednjovjekovlja. Uvjeti u kojima se odvija razvoj gradova ne produciraju jasnu hijerarhiju nivoa urbaniteta, kao što je slučaj sa zapadnoevropskim gradovima srednjeg vijeka. „[...] neophodno je dakle izvršiti analizu naselja koja spominje pisana građa, a potom utvrditi elemente po kojima se ona razlikuju od ‘pravih’ gradova, a po čemu od sela. Nakon toga, moguće je utvrditi njihov status unutar oblasti, odnosno dati im neku tipološku odrednicu u okviru naselja srednjovjekovne Bosne, pa tek onda eventualno napraviti paralelu sa gradovima Jugoistočne i Zapadne Evrope“ (Mušeta-Aščerić, 2005, 135).

Zaključke Mušeta-Aščerić predstavlja na temelju prikaza razvoja *trga sa funkcijom upravnog centra oblasti*, kakav je, po njenom mišljenju, morao postojati u Vrhbosni. Njegovo ishodište vidi u manjem seoskom trgu s uspostavljenim periodičnim načinom trgovanja na sajamski dan (utorkom), a krajnji razvojni stepen pojašnjava kategorijom *burgus*. Spominjanje Vrhbosne u XIII i XIV vijeku uglavnom veže za šire područje istoimene župe, a one izvore koji upućuju na konkretno mjesto obrazlaže procesom postepenog formiranja stalnog mjesta trgovine, koji se konačno transformira u ustaljeni trg Nautornik – onaj iz izvora 1402., odnosno 1409. godine.

Status ovoga trga u trenutku dolaska osmanske vlasti određuje na osnovu izvora koji spominju mjesta Stara Varoš i Varoš (vakufnama) te Torkovište i Staro Torkovište⁸⁹ (popis 1468.).

Iako se radi o poznatim i već spominjanim izvorima, potrebno ih je elaborirati i u kontekstu ove vrlo specifične argumentacije.

U popisu sandžakbegovog hasa u vilajetu Saray-ovasi, u tri navrata se u nekom obliku pojavljuje toponim Trgovište – *sam pazar (Nefs-i bazar) Trgovište*, te još na dva mjesta u sklopu čifluka koji su tapijom kupljeni od Isa-bega.

Prvi navod nam govori o čifluku Alije, sina Balabana. On se sastoji od jedne napuštene baštine koja pripada *pazaru Trgovište* i jednog mlina.

„ČIFLUK ALIJE, SINA BALABANOVOG – To je baština koja je ostala pusta iza odbjeglog nemuslimana, a koja se veže za pazar Turkavište (Utorkovište-Sarajevo?), sa jednim mlinom, pusto“ (Aličić, 2008, 72).

Na drugom mjestu spominje se čifluk uvakufljen na ime izdržavanja tekije u Sarajevu. On se sastoji od dvije njive u *Starom Trgovištu*, koje su smještene s obje strane puta, te *Kneževe njive* pored *Kršćanskog groblja* i njive Bare koja se nalazi *iznad kuće Balabana sina Bogčinova*.

„ČIFLUK – To su dvije njive u Starom Torkovištu, sa obje strane puta, zatim Kneževa njiva koja se nalazi pored nemuslimanskog groblja i njiva po imenu Bara, koja se nalazi iznad kuće Balabana sina Bogčinovog, koja je data kao sijalište Isa-begovoj tekiji u Sarajevu, s tim da je uživaju i obrađuju stanovnici tekije i da daju desetinu“ (Aličić, 2008, 72).

U tom istom upisu, kao zasebno mjesto se spominje i *Saraj sa tekijom Isa-bega*, što nedvosmisleno ukazuje na to da *Saraj* i *Staro Trgovište* moraju biti dva različita lokaliteta.

Gore navedene izvore autorica koristi za identifikaciju lokaliteta Trgovište i Staro Trgovište iz popisa 1468. sa Starom Varoši. Identifikacija Stare Varoši (vakufnama) i Starog Trgovišta (popis 1468.), kao i onog pazara Trgovište u čijoj je blizini čifluk Alije sina

89 Torkovište i Staro Torkovište su identični Trgovištu i Starom Trgovištu.

90 Za Zagoricu (lokalitet ispod današnje Gorice) se u vakufnami kaže da je u Staroj Varoši. O imanju Balabana sina Bogčinova također saznajemo iz vakufname: „[...] i okno (vitao) mlina na potoku Koševa; i dvije mezre s obje strane spomenutog potoka, koje su omeđene: s jugoistočne strane do međa mulk-imanja Balabana sina Bogčinova, a sa zapada do nevjerničkih grobova“ (Šabanović, 1951, 21).

fotografija 13:

Dućani na početku Kovača –
– između II rata

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

Balabana, i njihova ubikacija na prostor oko potoka Koševo, s obzirom na to da se usko vežu za lokalitete Zagorica, Kršćansko groblje i imanje Balabana sina Bogčinova oko Koševskog potoka,⁹⁰ prilično je izvjesna. Mnogo je vjerovatnije, s druge strane, da je *nefsi Pazar Trgovište* iz 1468. lokalitet na mjestu današnje Čaršije, na koji je prenesen naziv starijeg lokaliteta – Trgovišta, kao što je pretpostavio i Šabanović, pogotovo jer se u popisu 1485. spominje *Pazar Trgovište poznat kao Saraj*, da bi se daljnjim razvojem potpuno potisnuo novim imenom.

Godine 1468. već je formirano privredno jezgro na današnjoj Čaršiji, kao i prve mahale nove kasabe oko Careve džamije, te nije izgledno pretpostaviti da se ovdje moglo raditi o Trgovištu kod Koševskog potoka, a da nema spomena novoj čaršiji.

Varoš i Staru Varoš iz Isa-begove vakufname vidi kao zasebne lokalitete, pri čemu Varoš⁹¹ identificira s današnjim istoimenim dijelom grada blizu Stare pravoslavne crkve (bez jasnije argumentacije).

91 Mušeta-Aščerić (2005, 139) smatra da je u osmanskoj terminologiji varoš označavala „urbano naselje sa određenim privrednim i kulturnim osobenostima, dok trg nije imao tu kulturnu komponentu niti je bio bezuvjetno vezan za urbano naselje.“

1.7. Arheološki pogled na problematiku

Arheološku perspektivu istraživanja urbaniteta srednjovjekovne Vrhbosne prikazuje Fekeža (2000) u svom radu „Srednjovjekovni arheološki spomenici Sarajeva i bliže okoline“.

Ona ukazuje na nedostatak arheoloških nalaza vezanih za identifikaciju naselja oko pretpostavljene utvrde na Vratniku, koji se svode na ostatke stećaka u sekundarnom položaju na prostoru između Ali-pašine džamije, Skenderije i Vrbanje i jedino istraženo groblje na Carini, na prostoru između bivše Tvornice duhana i Filozofskog fakulteta.⁹²

Međutim, za našu istraživačku poziciju vrlo je značajan prikaz osnovnih karakteristika gusto rasporedene mreže srednjovjekovnih utvrda, koja je posljedica uznapređovalog raspada ranofeudalnih župa na kotareve ili knežije.

Riječ je o tri (eventualno četiri) grada: grad Teferić u Krupcu, Vrhbosna na Vratniku (pod znakom pitanja), Hodidid u Bulozima i grad na Gradini na Palama, od kojih niti jedan nije arheološki istražen, a samo se Hodidid spominje u historijskim izvorima.

Utvrđenje u Krupcu, veličine 4500 m², s jednostavnom tlocrtnom osnovom koja zauzima jedinstven prostor, najvjerovatnije je imalo odbrambeni karakter na ulazu u Sarajevsko polje, gdje rijeka Željeznica izlazi iz kanjona, konstatira Fekeža, dok je u ravnici moglo biti smješteno naselje, s obzirom na brojnost stećaka na lokalitetima Krupca i obližnjih Vojkovića⁹³ (Sergejevski, 1947, 47; Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2007).

Sličnost i vezu s ovom tvrđavom, prije svega u jedinstvenosti i jednostavnosti tlocrta i veličini od oko 4500 m² (o čemu zaključuje na osnovu već prezentiranih likovnih i pisanih izvora), te u izostanku konkretnog spomena u historijskim izvorima i lociranju na drugom kraju kotline, vidi u hipotetičkoj tvrđavi Vrhbosni na Vratniku.⁹⁴

Identificiranje Starog grada u Bulozima sa srednjovjekovnim Hodididom Fekeža podupire nekolicinom činjenica. Naime, ispod sela

92 Ovo veće groblje stećaka, datirano u prvu polovinu XV stoljeća (Sergejevski, 1947, 14–29; Smole-Gavrilović, 1971, 89), potvrđuju i osmanski izvori iz 1462. i 1482. (Šabanović, 1960, 97). Na osnovu dva pronađena kamena sarkofaga i nalaza u njima veže se za vlastelinski sloj.

Sergejevski nam priopćava da je, po tradiciji, ovo staro groblje, tzv. Vasiljevu bašču, kupila pravoslavna crkva „prije 250 ili više godina“ za svoje groblje. Navodno je, 1727. godine, za izgradnju Vratničke tvrđave bilo upotrijebljeno i nadgrobno kamenje s Vasiljeve bašče.

Međutim, groblje su nedvojbeno koristile obje konfesije. Ruševine manje franjevačke kapele stajale su tu do druge polovine 30-ih godina 19. stoljeća.

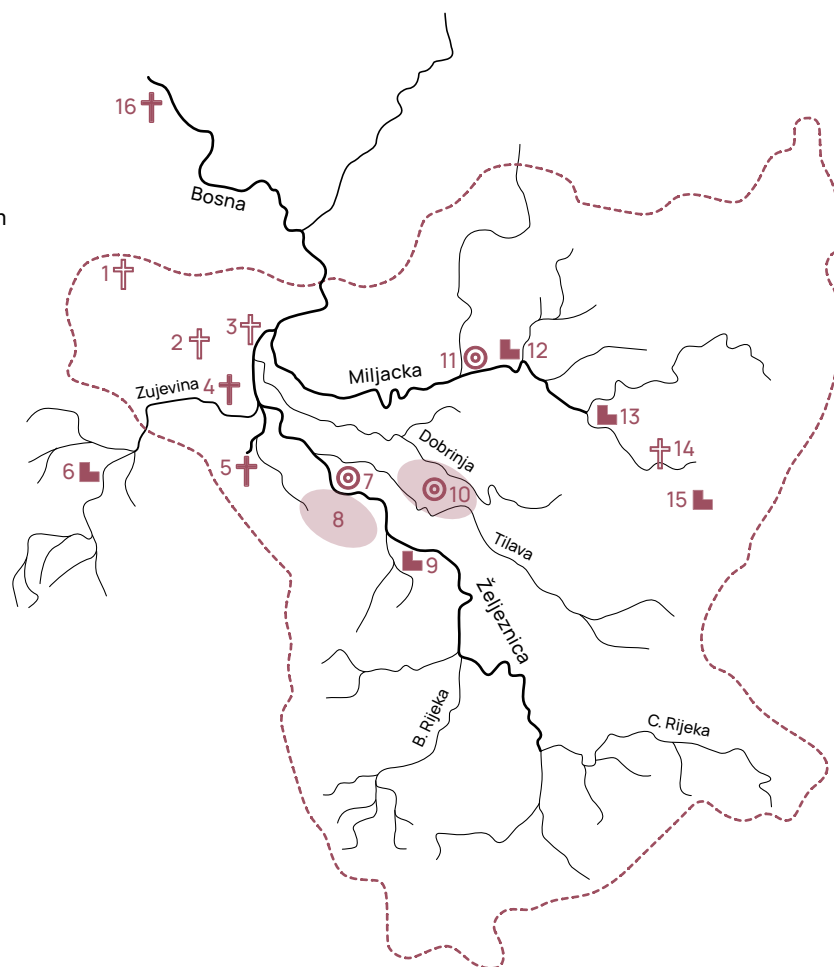
Godine 1888. groblje je stavljeno van funkcije, sve do 1939. godine. Srpsko-pravoslavna crkvena opština, kojoj je nakon dugogodišnje sudske rasprave pripalo 2/3 zemljišta, otkupljuje preostalu parcelu od katoličke crkve te odlučuje da, nakon ekshumacije groblja, zemljište upotrijebi u druge svrhe. Ekshumacija je, s manjim prekidom, trajala od juna mjeseca do duboko u jesen 1939. godine, kojom prilikom je tadašnji direktor Zemaljskog muzeja Vladislav Skarić izvršio registraciju i opis nadgrobničkih spomenika (Sergejevski, 1947, 14–15).

93 Ovo groblje je prvi zabilježio Dimitrije Sergejevski prilikom dokumentovanja srednjovjekovnog grada Teferića u Krupcu. Rezultati istraživanja su objavljeni u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1947., zajedno s crtežom osnove grada. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 2007. godine donosi Odluku o proglašenju Istorijskog područja – Nekropole sa stećcima i nišanima u Krupcu, opština Istočna Ilidža, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

94 Godine 1991. je vršeno manje arheološko istraživanje. Tom prilikom je pronađen veliki broj ostataka srednjovjekovne keramike, ali materijal nije nikada publiciran (Fekeža, 2000, bilj. 27).

- ✚ neistraženi lokaliteti s crkvama
- ✚ istraženi lokaliteti s crkvama
- ⊙ groblja i nekropole
- utvrđenja
- područja s većom koncentracijom nekropola stećaka

- 1 Crkvice u Veli
- 2 Područje Rakovice
- 3 Nekropola u Mihaljčima
- 4 Crkvina u Rogačima
- 5 Crkvina u Vrucima
- 6 Gradac kod Hadžića
- 7 Crnač groblje u Donjem Kotorcu
- 8 Područje Vojkovića i Hrasnice
- 9 Grad Teferić i Krupac
- 10 Nekropola Pavlovac i područje Tilave
- 11 Groblje na Carini (Marijin dvor)
- 12 Bijela tabija na Vratniku (utvrđenje Vrhbosna?)
- 13 Grad Hodidjed
- 14 Crkvina u Pribnju i područje Brda i Barakovca
- 15 Gradina na Palama
- 16 Crkvina u Ljubnićima

ilustracija 7:

Prikaz rasporeda važnijih srednjovjekovnih lokaliteta na širem području Sarajevskog polja i u dolini rijeke Miljacke

Izvor: Autor (prema Fekeža, 2000, 85).

Hodidid postoje ostaci nekropole stećaka, koji mogu biti potvrda egzistencije većeg naselja iz izvora s polovine XV stoljeća – (izvor iz 1459. godine). Također, u Pribinju prema Palama, odakle je jedini lakši pristup utvrdi, prema tradiciji se na lokalitetu Crkvina na vrhu brežuljka Brdo nalazila crkva, a u njoj blizini, na pravoslavnom groblju, postoje ostaci nekropole stećaka (Bešlagić, 1971, 263). Na obližnjem lokalitetu Barakovac nalazio se srednjovjekovni kamenolom.

Fekeža prikazuje i osnovne arhitektonske karakteristike utvrde. Za razliku od utvrde u Krupcu i one pretpostavljene na Vratniku, ova tvrđava je razuđene osnove, prilagođene terenu, s izdvojenim obrambenim cjelinama i površine oko 11.500 m², što je uz grad Pavlovac ili Novi iznad Prače čini najvećom utvrdom na širem području od Igmana do Prače. U prvoj polovini XV vijeka utvrda je proširivana i ojačana na određenim mjestima te je, premda na istočnoj granici župe,

imala izuzetan odbrambeni značaj. Fekeža je mišljenja da je ovdje vjerovatno bio i upravni centar župe te da je tokom cijelog XVI stoljeća u Hodididu smještena osmanska vojna posada.

Gradina na Palama, koju smatra trećom po redu u lancu tvrđava na istočnom, najizloženijem području u vrijeme napada Osmanlija, imala je i upravnu funkciju knežije Pale (Mazalić, 1940, 21; Mušeta-Aščerić, 1985, 265), dok u selu Gradina, kod prilaza utvrđenju, postoji mala nekropola stećaka, gdje su sahranjeni članovi porodice iz reda sitne vlastele.

Ustanovljena mreža tvrđava i srednjovjekovnih crkava na širem području Sarajeva donekle govori i o vjerovatnosti postojanja takvih struktura na mikrolokalitetu stare historijske jezgre, što bi u protivnom, u takvom sistemu, predstavljalo neuobičajen prekid.

Datiranje navedenih nekropola najranije u konac XIV vijeka dijelom razjašnjava i trenutak nastanka utvrda, dok nalazi sarkofaga na Pavlovcu u župi Tilava i onih na lokalitetu Carine i kod tvornice žice govore o kakvoj društvenoj i političkoj razgradnji ranofeudalne bosanske države je bilo riječ. To, i najveća izloženost ovog perifernog istočnog dijela napadima Osmanlija, opravdalo bi nastanak upravo u ovom periodu čak tri utvrđenja na relativno malom području.

fotografija 14:

Snimak iz ulice JNA kod Sefardskog templa – između II rata

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

1.8. Zaključna razmatranja o egzistenciji naselja na užem području Sarajeva

Potreba da se postojeći historijski izvori i nemali broj iz njih proizišlih zaključaka pojasne i obrazlože u utemeljenu tezu o postojanju srednjovjekovne urbane strukture na području uže jezgre današnjeg Sarajeva za posljedicu je imala provođenje sveobuhvatne kritičke analize relevantne historiografske građe.

Vrlo raznolika i kontradiktorna interpretacija istovjetnih historijskih vrela zahtijevala je analizu koja prevazilazi ekstrakciju pojedinačnih zaključaka i stavova iz cjelovitog konteksta i toka rezonovanja. Primarni cilj ove metodologije bio je stvaranje osnove za procjenu uloge srednjovjekovnog perioda u strukturi vrijednosti Sarajevske čaršije.

Dosadašnja naučna istraživanja rezultirala su brojnim tezama o karakteru predosmanskog Sarajeva, ne zadržavajući se samo na potvrdi egzistencije, značaja i egzaktne lokacije nego i zadirući u složen proces kontekstualizacije historijskih izvora.

Okviri raspoloživosti prvorazrednom građom svedeni su na oskudne zapadne – dubrovačke, mletačke, ugarsko-hrvatske – te kasnije osmanske izvore, koji se, sljedstveno, moraju atribuirati i kao tuđi, te stoga manjkavi, stvoreni u pristrasnom ambijentu društvenih, ekonomskih i vojno-strateških interesa.

Najobimniji među njima, dubrovački izvori, jasno nam predočavaju takve interese. Njihovi zapisi spominju domaće prilike izričito u kontekstu privrednih odnosa i trgovačke komunikacije s važnim rudarskim i trgovačkim centrima srednjovjekovne Bosne.

Kasniji, osmanski izvori u ništa manjoj mjeri oslikavaju one interesne sfere Osmanskog carstva koje su i bile pokretač i uzrok njihovih vojnih pohoda – a koji postepeno u stalnom, cikličnom procesu uvjetovanosti teritorijalne ekspanzije i potrebe zahvatanja timarsko-spahijskog zemljišta, postaju svrha sami sebi.

Najznačajniji dostupni osmanski izvori za ovo područje, katastarski defteri, sidžili i vakufname, pored toga što pružaju vrlo specifičnu vrstu podataka, raspoloživi su samo u indirektnoj formi, odnosno kao transkripcija i translacija i često nekonsekventna interpretacija nekolicine domaćih autora. Tako su u raspravi o postojanju urbanih naselja, tumačenja pojedinih toponima i konteksta u kojem se javljaju postala najčešći medij preusmjerenja različitih teoretskih sklopova.

Sintetizirajući rezultate kritičke analize relevantnih tekstova, prvo ćemo se osvrnuti na one nazive, ubikaciju i kategoriju lokaliteta kao elemente problematike koje nam srednjovjekovni izvori jasno predočavaju.

To su, prije svega, nedvojbenost postojanja župe Vrhbosna, a zatim i trga po nazivu Nautornik ili Tornik (specificiran kao trg isključivo u osmanskom izvoru), te tvrđave Hodidid, kao najčešće spominjanog lokaliteta. Njihovu tačnu poziciju eksplicitno ne prenosi niti jedan izvor, dok o pitanju kategorizacije ne ostavljaju sumnju jedino u to da je Hodidid grad / tvrđava, a Nautornik trg.

Na pitanje postojanja i ubikacije naselja Vrhbosne nije odgovoreno direktnim historijskim izvorima. Dok se u nekolicini izvora Vrhbosna konkretno navodi kao župa, za istoimeno naselje, nažalost, nemamo takvih jasnih podataka. Naznaku mogućnosti da je Vrhbosna istovremeno i mjesto pruža nam isključivo kontekst u kojem se lokalitet spominje.

Pri tome se mora imati u vidu da historiografija zaključke o eventualnom višem dostignutom stepenu organizacije društvenih funkcija u ovom konkretnom slučaju po pravilu uslovljava postojanjem utvrde, istoimene ili ne, za koju bi se vezalo takvo naselje. Dakako, ovaj klasični zapadnoevropski model pojašnjenja veze utvrda – naselje nije uzimao u obzir sve do tada prihvaćene morfološke i funkcionalne odlike urbaniteta srednjovjekovne Bosne. Prepoznata su i prihvaćena kao posebna kategorija veća srednjovjekovna naselja, privredni, rudarski i trgovački centri, gdje se samo rijetko susreće dualitet naselja i tvrđave, ali s obzirom na marginalnu privrednu poziciju Vrhbosne, historiografija se uglavnom zapućivala u iscrpljujuću potragu za posrednim dokazima postojanja utvrde.

Minorni trgovački značaj lokaliteta Vrhbosne (bilo župe ili naselja) u posmatranom periodu je neupitan. On se jasno iščitava iz dubrovačkih spisa, koji je spominju razmjerno rijetko u odnosu na razvijena gradska naselja. Iz toga razloga je Vrhbosna u analiziranim tekstovima kategorizirana kao urbana aglomeracija samo onda ukoliko se uspijevalo dokazati postojanje utvrde.

Manjkavost ovakvog pristupa uočava nekolicina autora, u prvom redu Desanka Kovačević-Kojić, koja prepoznaje poseban tip naselja – manje trgove vezane za lokalnu privrednu aktivnost, koja nadilazi razinu čisto agrarne karakterizacije.

Mogućnost razvoja većeg gradskog naselja, koje pri tome nema primarno privredni značaj, predočio je Ančić u svom prikazu utvrde Gluž, što opravdava i pretpostavku o Vrhbosni kao vojno-strateškom i administrativnom centru, s utvrdom i podgrađem nastalim u njegovoj blizini. Korak dalje otišli su Pavao Anđelić i Vesna Mušeta-Aščerić, utvrdivši potrebu tipologizacije bosanskih srednjovjekovnih naselja neovisno o općeprihvaćenim obrascima zapadnoevropskih tumačenja urbaniteta.

Dometi ovih saznanja samo su neznatno olakšali razmršavanje problema. Naime, Mušeta-Aščerić, premda insistira na specifičnim parametrima klasifikacije, sarajevsko naselje iz vremena dolaska

osmanske vlasti deklarirše kao administrativni, upravni centar župe, koje je u začetnoj fazi bilo organski vezano za utvrdu na Vratniku.

Pitanje postojanja utvrde i njenog smještaja na užem području Sarajeva je i najiscrpnije historiografski obrađivano. Historičari su neumorno propitivali raznovrsne indicije, ali su uvijek kategorički odvajali dvije utvrde – Hodidid, koji je smještan na istok Sarajeva, van uže gradske jezgre, i utvrdu u užoj gradskoj jezgri, najčešće identificiranu upravo kao grad Vrhbosna, i uglavnom ubiciranu na Vratnik. Izuzetak predstavlja elaboracija Marka Vege, koja govori o Vrhbosni na mjestu Brdo džamije.⁹⁵

Tek Bejtić (1979) daje sasvim drugačije tumačenje problema, koje će, premda ne u glavnim zaključcima, obezbijediti i osnovno uporište za naše konačne stavove. On, naime, iznosi tezu o postojanju dva Hodidida, jednog osmanskog na području Buloga i jednog srednjovjekovnog na Vratniku na Bijeloj tabiji.

I zaista, u nemalom broju prvorazrednih osmanskih izvora XVII vijeka pronalazimo utvrdu Hodidid kao najtješnje vezanu za *mjesto* Sarajevo. Ovi izvori se ne mogu obrazložiti u kontekstu smještaja Hodidida na lokalitet prema Bulozima, udaljen tri i po sata hoda od Sarajeva, i ukazuju na pojavu dupliciteta imena teritorijalno i administrativno-vojno povezanih utvrđenja. Premda je Bejtićevo (1979) tumačenje ovog spornog dijela osmanskih izvora bilo na tragu ispravnog razumijevanja problema, datacija nastanka utvrde prema Bulozima u osmanski period slijedila je njegovo neispravno prihvatanje 1435. kao godine konačnog pada Vrhbosne i Hodidida pod osmansku vlast. Uz to, likovno-estetske i arhitektonsko-konstruktivne odlike ukazuju na srednjovjekovno porijeklo grada (kraj XIV stoljeća). Konačno, podatak iz deftera 1455. o selu Hodididu *prema* gradu, o čemu je detaljno bilo riječi u ranijem tekstu, daje nam osnovu da s velikom vjerovatnošću odbacimo ubiciranje takvog grada na Vratnik te da vrijeme njegovog nastanka smjestimo u predosmanski period.

Iznesene činjenice, uz poznate arheološke ostatke, pružaju dovoljno snažno uporište da grad Hodidid iz srednjovjekovnih izvora smjestimo na Stari grad prema Bulozima.

S druge strane, osmanska vrela, najkasnije od 1557. govore o utvrđi Hodidid u *samom* Sarajevu. Takvi kontradiktorni podaci navode na

zaključak *da je na užem području Sarajeva također egzistirala utvrda pod nazivom Hodidid*, koja se u odnosu na historijske izvore može identificirati kao srednjovjekovna utvrda na Vratniku (mogućeg naziva Vrhbosna), a na koju se tek u osmanskom periodu, napuštanjem buloške utvrde prenosi naziv Hodidid.

95 Još su neki autori lutali po prostranom području Vrhbosne u potrazi za adekvatnim mjestom na koje bi smjestili istoimeni grad ili varoš, ali se ne uzimaju u obzir zbog izostanka dodirnih tačaka s tezama o Vrhbosni na području uže jezgre Sarajeva. Zanimljivo je Jukićevo (1851, 32) mišljenje da se srednjovjekovno naselje Vrhbosna nalazilo ispod Igmana, kod Vrela Bosne. Mandić (1927, 9) potragu za Vrhbosnom usmjerava na prostor Sarajevskog polja između Gradca kod Hadžića, Toplika i Lukavice: „Tu varoš valja dakle tražiti u istočnom trokutu, kojemu je vrh u nekadašnjoj utvrđi Gradcu, a osnovica pravac Lukavica-Toplik.“

Gdje se nalazio lokalitet Vrhbosna, konkretno mjesto unutar župe, na čije postojanje indirektno ukazuju historijska vrela?

Prihvatajući kao utemeljeno Šabanovićevo pojašnjenje identifikacije lokaliteta *Utornik* iz dubrovačkih izvora, odnosno *Tornika* iz popisa 1455., sa *Starim Trgovištem* iz popisa 1468. i *Atik-Varoši* iz Isa-begove vakufname, ostaje otvoreno pitanje da li su njima istovjetni lokaliteti i mjesto *Varoš* iz Isa-begove vakufname te naselje Vrhbosna o kojem nas obavještavaju pojedini srednjovjekovni izvori? Rezultati analize relevantnih izvora predočavaju dvije mogućnosti – ili da se ime župe prenijelo na trg *Tornik / Utornik / Staro Trgovište / Staru Varoš* ili, pak, na naselja oko tvrđave na Vratniku, te da se jedan ili drugi lokalitet spominje pod imenom Vrhbosna. Veliki broj nekonzistentnih indicija uslovljava zaključak da se ime župe Vrhbosna prenosilo i na naseobinska mjesta u neposrednoj blizini tvrđave, za koje iz izvora saznajemo da su, ako ne seoska, onda bila naselja još neizraženih oblika neagrarne privredne aktivnosti, te vjerovatno i na jedini veći trg Tornik i naselje oko njega – Staru Varoš.

Ovakvo prenošenje naziva župe Vrhbosne i na tvrđavu i na naselje ispod tvrđave, kao i na trg oko ušća Koševskog potoka, može izgledati neobično, ali je zapravo pokazatelj toga da na području župe ni nije egzistirao razvijeniji i dominantniji privredni centar koji bi se kao takav i jasno izdvojio i registrovao u historijskim vrelima. Za Dubrovčane, interesno usmjerene na trgovačka žarišta, Hodidid kao utvrda primarno vojnog karaktera nije imao značaj, te oni manje naselje oko utvrde i trg, gdje obavljaju sve svoje aktivnosti, kada ga trebaju specificirati u dokumentima, jednostavno nazivaju po župi.

Nasuprot tome, strateški manje bitna tvrđava na Vratniku ostaje neregistrovana u pisanim izvorima osmanske provenijencije, koji, pak, zdušno spominju Hodidid. Zatičući nerazvijeno naselje bez jasnog centra i naziva, Osmanlije zanemaruju ili uopće ne poznaju zaživjeli običaj nazivanja naselja i trga u blizini utvrde Vrhbosnom, te ga ni ne prenose u ime novoosnovanog krajišta. Novoosvojeno područje nazivaju po Hodididskoj tvrđavi, vojnom sjedištu, te istovremeno i *Saray-ovasi*, po dijelu naselja u koji se, kao u svojevrсно zaleđe, smještaju upravni i privredni centar. Tek prestankom stalne, neposredne opasnosti od upada kraljeve, ugarsko-hrvatske i vojske Stjepana Hercega, transformacijom Sarajeva u centar Bosanskog sandžaka i kasnije ejaleta, ova srednjovjekovna utvrda se napušta i njena posada prelazi u tvrđavu bližu administrativnom središtu i naselju, kada se na nju i prenosi naziv Hodidid.

Kada je riječ o novom privrednom centru, lokalitetima *Trgovištu*, tj. *Novom Trgovištu* (popis 1468.) ili *Sarajevu*, čije poistovjećivanje prihvatamo kao utemeljeno, u prvo se vrijeme i dalje, po prijašnjem

principu, u dubrovačkim dokumentima pojavljuju kao Vrhbosna, sve do konačnog potiskivanja imenom *Saray-ovasi* ili *Sarajevo*.

Pitanje ubikacije Varoši⁹⁶ iz Isa-begove vakufname ostaje nerazjašnjeno, s obzirom na nejasan kontekst navoda toponima Varoš i Stara Varoš u vakufnami.

Da li je u konačnici, a u odnosu na brojne nejasnoće vezane za ishodište, uzroke i sam proces nastanka naselja, moguće reći da je osmansko Sarajevo novi grad?

Brojni su primjeri osnivanja potpuno novih gradova / kasaba na ovim područjima, npr. Glasinca, Hrvaca, Zemunika i sl. (Handžić, 1975, 139–140), utemeljenih zadužbinama privatnih lica, ali po carskim naređenjima. Tu je prvenstveno riječ o planskom osnivanju naselja s ciljem osiguranja i kontrole saobraćajnica, opasnih derbenta ili isturenih krajina, gdje je stanovništvo doseljavano motivirano politikom oslobođanja od pojedinih daća / nameta / muafijetom,⁹⁷ a iz

teksta njihovih osnivačkih dokumenata – vakufnama nedvojbeno je da su tu prethodno egzistirale isključivo seoske naseobine.

Kasaba Sarajevo je u trenutku svog zasnivanja najistureniji kraj prema sjevernim i sjeverozapadnim, još nepokorenim područjima srednjovjekovne Bosne. Ona, kao privredno zaleđe značajnog vojnog uporišta, svojevrsna „vojna radionica“, kao ni spomenute kasabe, ne nastaje na nenaseljenoj teritoriji, a konkretno inicijalno mjesto podizanja Isa-begovih zadužbina je agrarno naselje – značajan dio srednjovjekovnog sela Brodac.⁹⁸

Zašto je upravo Brodac izabran za smještaj buduće čaršije, a ne prostor oko najvećeg trga – Tornika? Koje je to zahtjeve ispunjavao ovaj lokalitet?

Poznajući razrađeni sistem pod kojim su Osmanlije integrirale osvojena područja, a posebice strategije privlačenja stanovništva kroz sistem poreskih olakšica, čini se logičnim izmještanje nove kasabe dalje od Tornika, naselja s najvećim registrovanim brojem domaćinstava, i ostalih gušće naseljenih prostora. Preostalo stanovništvo se nastojalo zadržati i integrisati u proizvođački sloj društvene strukture Carstva te se može pretpostaviti da je Brodac odabran kao najprihvatljiviji, pored vojno–strateškog, bioklimatskog, i s ovoga aspekta.

U tom trenutku se, dakako, nisu mogli predvidjeti krajnji ishodi osmanskih osvajanja ka sjeveru i sjeverozapadu, kao ni to da će sarajevsko područje od krajišta u funkciji vojnog logora postati centar jednog od ejaleta Carstva, te je i planiranje razvoja bilo ograničeno i prilagođeno tadašnjoj primarno vojnoj ulozi vilajeta Hodidida. Planski kratkoročno osnovana je kasaba te se pod znak pitanja stavlja i misao koja se često provlači kroz pomalo romantizirane predstave prošlosti Sarajeva, naime, da je već tada mogla biti vizionarski predviđena ekspanzija grada.

Na pitanje da li je na teritoriji između Broca i Tornika postojalo neko naselje urbanog karaktera, teško je odgovoriti.

Nejasnoće oko statusa velikog područja od Isa-begovog hana na istoku pa do potoka Koševa na zapadu proizilaze iz nedostatka podataka u popisu 1455. i Isa-begovoj vakufnami.⁹⁹ Šabanović, recimo, smatra da je sav preostali prostor po padinama s desne strane Miljacke i u njenoj dolini, kao i prostor iznad tadašnjeg glavnog drumu, današnje Titove ulice, predstavljao ziratno zemljište stanovnika sela Brodac (Šabanović, 1960, 78–79).¹⁰⁰

U konačnici, moramo konstatirati da nije moguće jasno utvrditi kontinuitet kategorije i funkcije pojedinih srednjovjekovnih naseljenih lokaliteta, koji se mogu protumačiti kao gradski, osim u slučaju Vratničke tvrđave. Tornik, kao jedino naseljeno mjesto uvjetno urbanog karaktera, u osmanskom periodu gubi prvobitni značaj i funkciju te se postepeno transformira u potpuno novu funkcionalno–prostornu jedinicu osmanskog urbanog koncepta – mahalu, odnosno stambeno naselje. Pitanje da li je *suk* – trg (Vakufnama) koji se ubicira na mjesto Baščaršije, budućeg privrednog žarišta, postojao prije dolaska Osmanlija, ostaje također nerazjašnjeno. Jedina pouzdana činjenica jest da se taj trg / *suk* ne nalazi među ona tri registrovana trga u popisu 1455. godine.

Sukladno iznesenom, na pitanje o nastanku jednog novog grada možemo odgovoriti i potvrdno i negativno. Potvrdno u smislu suštinskog redefiniranja onoga što je do tog trenutka bilo naseljeno mjesto, koje od prethodnih struktura zadržava samo ono što je korisno i potrebno u konceptu ne samo nastanka nego i mogućnosti daljnjeg neometanog širenja, a negativno, jer su takve prethodne strukture toliko duboko protkane u urbanoj mreži, toponomastici i fizionomiji današnjeg grada da se može reći kako su uslovile sam manir nove naseobine i njegov krajnji prostorni identitet.

99 Lokaliteti Hleb Selište, Vrti, Podine između dva puta te Podine, koje spominje vakufnama, ostaju neubicirani.

100 U vilajetu Hodidid 1455. registrovane su dvije vrste lena – has Isa-bega te timari mustafiza i dizdara grada Hodidida.

96 Varoš u osmanskoj terminologiji podrazumijeva četvrt ili naselje u kojem su stanovali većinom ili isključivo hrišćani. „Mađarska riječ varoš znači i u turskom prije svega podgrađe, suburbium i varoš uopće, zatim gradsko naselje koje je isključivo ili pretežno naseljeno hrišćanima bez obzira da li ima tvrđavu ili ne i bez obzira ko ga je osnovao i kada [...] Ima više primjera da su Turci razvijali stara ili osnivali nova naselja, koja su naseljavali hrišćanima i nazivali ih varošima“ (Šabanović, 1960, 86).

Pavao Andelić (1963, 184–186) daje svoje obrazloženje srednjovjekovnog značenja pojma varoš: „Gdje god je bilo moguće provjeriti sastav odgovarajućeg naselja u srednjem vijeku, svugdje je varoš označavala relativno mali prostor i činila samo jedan dio naselja.“

Na osnovu termina *mercatum*, odnosno *trg*, *varoš*, *borgo* „[...]možemo ustanoviti samo osnovno razlikovanje naselja sa gradskom privredom od sela, agrarnih naselja, ali nikako i stepen njihovog razvoja“ (Kovačević–Kojić, 1978, 141).

97 „Kao turski pravni termin muafijet je označavao potpuno ili djelimično oslobađanje rajinskog stanovništva (hrišćanskog i muslimanskog) od državnih i feudalnih poreza“ (Handžić, 1974, 60).

Hadžijahić (1964, 68) daje sažetu definiciju muafname kao „carskog pisma o oslobađanju poreza. [...] Po svom karakteru muafnama je finansijski izvještaj.“

O muafijetu još u: Sućeska (1986) „O Mu’afiyet-u u Bosanskom ejaletu“; Korić (2005) „Banjalučka muafnama iz 1588. godine“.

98 Jedan navod iz popisa 1489. godine govori: „Teritorija Sarajeva bila je de facto zemlja džaura (napomena: *daur* / *džaur* je jedna od varijanti termina *kaur*, od turskog *gavur* – nemusliman) iz sela po imenu Brodac, pa je Isa-beg tu teritoriju uzeo od pomenutih džaura, zbog toga što je smatrao prikladnom da na njoj izgradi šeher, a džaurima je u zamjenu dao zemlju po imenu Hrančić“ (Šabanović, 1960, 86). Da Isa-beg nije izuzeo u cjelini teritoriju sela Brodac, vidimo iz katastarskih popisa, gdje se jedno vrijeme, doduše s malim brojem domaćinstava, upisuje i ovo selo, do njegove potpune integracije u gradsku teritoriju.

2 Osmanizacija

2.1. Izgradnja dominantne vrijednosti i začeci stagnacije

2.1.1. Uvodna razmatranja

When the Ottoman empire lost Balkans, it was lost itself
(Kada je Osmansko carstvo izgubilo Balkan, izgubilo je i sebe)
(Kiel, 1990, X, 1)

Osnovnu historijsku građu za rekonstrukciju nastanka i razvoja osmanskog Sarajeva do prvih decenija XVII stoljeća sačinjavaju katastarski popisni defteri za ovo područje¹⁰¹ te nekolicina očuvanih vakufnama i sidžila / sudskih protokola kadija sarajevskog kadiluka.

Prije nego krenemo u elaboraciju inicijalnog stanja grada i njegove geneze, moramo se kratko osvrnuti na karakter takvih podataka, ali i na neke od poteškoća u njihovom tumačenju, da bismo jasno razgraničili domete vjerodostojnosti provedenog istraživanja.

Premda vakufname predstavljaju prvorazredan izvor u ubikaciji pojedinih lokaliteta, njihovu upotrebljivost često onemogućava tada uobičajen manir opisa uvakufljenih dobara. Naime, granice lokaliteta se učestalo definišu prirodnim i topografskim obilježjima nespecifičnog karaktera. Recimo: „To je opet sva zemlja koja je omeđena sa kamenom što je postavljen na javnom putu; a od njega dalje tekućom vodom (nehr)[...]“ (Šabanović, 1953, 410), ili se jednostavno kaže da su poznate, te da ih ne treba niti dodatno obrazlagati, kao npr. „U ta [uvakufljena dobra] spadaju još: ono [dobro] što je poznato pod imenom Hleb Selište te mu nije potrebno označivati granice[...]“ (Šabanović, 1951, 20).

Vakufska dobra se često vezuju za objekte i obilježja kojih odavno nema i ne zna se njihova tačna pozicija, kao npr. „[...]29 dućana, od kojih se osam nalazi u čaršiji sabljara [...] i pet u vrelu Ajas pašinu, čije su granice poznate i označene u hudžetima kupovanja[...]“ (Kreševljaković, 1938, 11).¹⁰² Tako je veliki broj toponima koje spominje Isa-begova vakufnama, moguće i onih unutar najuže gradske jezgre Sarajeva, ostao neidentificiran.

Kao što smo ranije istakli, veći dio navedene historijske građe dostupan je isključivo u vidu sekundarnih tumačenja nepubliciranih

¹⁰¹ Jedini ispravni termin za ovu vrstu popisnih deftera proizilazi iz prirode podataka koje registruju na terenu, pa ih prema tome ne možemo nazivati popisnim, jer njihov cilj nije bio popis stanovništva. „Defteri se nazivaju *tapijski defteri* zbog toga što se tapijom označava svojinski i produkcionni odnos na posjedima koji se nalaze na mirijskoj zemlji, a to se moralo, prema zakonu, utvrditi na licu mjesta. Naime, padom neke zemlje pod osmanlijsku vlast sva proizvodna sredstva, u šta spada, na prvom mjestu, obradivo zemljište, prevode se u državnu svojinu. U Anadoliji i Rumeliji, u koju je ubrajana i Bosna, ovo zemljište se naziva *araz-i miri* ili *araz-i memleket*, a odnos obrađivača prema suverenom gospodaru zemlje – sultanu, odnosno državi, naziva se *tasarruf*. On se potvrđuje posjedovanjem tapije. Dakle, tapija označava karakter posjeda i odnosa proizvođača na zemlji“ (Handžić, 2000, V).

¹⁰² Ajas-pašin vodovod se navodi više puta pri opisu granica dućana Čekrekčijinovog vakufa.

fotografija 15:
na prethodnim stranicama

Brusa bezistan, Begova džamija i Islamski fakultet –
– između II rata

fotografija 16: desno

Snimak iz ulice Vase Miskina kod „Jugobanke“ –
– između II rata

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

transkripcija i translacija. Samo su dva katastarska popisa cjelovito objavljena na bosanskom jeziku – onaj iz 1455. te 1604. godine, dok se prevodi deftera iz 1485., 1489., 1516., 1530., 1540., 1570., u historiografskoj literaturi iznose parcijalno, i također pretežno u indirektnom obliku. Također, poteškoću predstavlja tumačenje naučne literature u kojoj se teško razlučuje indirektno i direktno korištenje / prenošenje izvornih podataka.

Zlatar (1996), primjerice, donosi dijelove popisa sarajevskih mahala iz godina 1485., 1489., 1516., 1530., 1540., 1570., 1604.,¹⁰³ ali ne znamo u kojoj mjeri koristi vlastite translacije, a u kojoj one Hazima Šabanovića. Ni Šabanović ne daje cjelovit prevod korištenih popisa, već samo segmente koji se tiču Sarajeva kao sandžakbegovog hasa. Unutar oba tumačenja¹⁰⁴ su pri tom uočljive stanovite nepodudarnosti, koje nas dovode u nedoumicu oko vjerodostojnosti podataka.

Dakako da i ovakvi podaci, reducirani uglavnom na naziv gradskih mahala, broj poreskih obveznika i ukupni rentni prihod po pojedinačnim mahalama, predstavljaju solidnu bazu za utvrđivanje mnogih osobenosti ekspanzije grada. Precizna rekonstrukcija geneze na osnovu katastarskih deftera je, međutim, potpuno isključena, i to ne samo zbog osnovnog karaktera dokumenata, koji su imali svrhu

utvrđivanja državne i feudalne rente, nego i njihove nekonzistentnosti te generalnih poteškoća pri njihovoj interpretaciji.

Po svemu sudeći, iz deftera je izostavljano sve ono što na neki način nije bilo vezano za državne prihode i prikupljanje feudalnih renti, ali još nije potpuno jasno šta i zbog čega.¹⁰⁵ Neki defteri vrlo detaljno donose najraznovrsnije podatke o stanovništvu, kao što su njihov socijalni status, zanimanje, porodični odnosi, muafijet, rodovi vojske, kao i popis vakufa, mulkova, dok su ovakvi detalji u drugim izostavljeni. Takve znatne razlike nisu uočene samo u popisima rađenim s velikom vremenskom distancom¹⁰⁶ nego i u onima izrađivanim istovremeno, za različita područja Carstva. Do sada nisu provedena sistematska istraživanja ovih osmanskih dokumenata koja bi objasnila moguće uzroke diferencijacije njihovog sadržaja i strukture (Šabanović, 1960, 92).

Osmanski katastarski popisni defteri se stoga ne mogu promatrati kao pouzdani pokazatelji stvarnih tokova urbanizacije. Na tendencije razvoja određenih dijelova grada ukazuje prvenstveno broj domaćinstava / broj poreskih

obveznika u pojedinim mahalama. Smanjenje broja stanovnika jedne mahale u odnosu na prethodne popise prvenstveno je indicija da se iz nje izdvajaju nove, odnosno da se stare mahale počinju uklapati u nove ili stare susjedne mahale.

Međutim, u nekolicini slučajeva takva logika urbanog razvoja nije podržana registrovanim stanjem. Primjera radi, mahala džamije Muslihudina Čekrekčije, koja nastaje na mjestu jednog dijela mahale Isa-begove zavije, ima svega 14 domaćinstava u prvom popisu u kojem se spominje (1530. godine), dok se mahala Isa-begove zavije, registrovana s 59 kuća u prethodnom popisu 1516. godine, više uopće ne spominje.¹⁰⁷ U susjednoj mahali mesdžida Kučuk Jazidži – Mekabir bilježi se 1530. godine neznatno povećanje broja domaćinstava, a sjeverna susjedna mahala džamije Šejha Feruha ima čak 26 domaćinstava manje, te je način preraspodjele domaćinstava zabilježenih u popisu iz 1516. ostao nejasan.

Uz imena nekolicine mahala pojavljuje se naznaka da su nove. U principu, ovaj podatak ne bi trebao biti problematičan, ali nisu sve mahale koje se prvi put registruju unutar pojedinih popisa atribuirane kao nove. Ni riječ *pripada*, kao pojašnjenje relacije između dvije mahale, nije dosljedno upotrebljavana. Dok je, primjera radi, jasno da se u slučaju mahale Dulgera Ibrahima i Harači saopćava njihovo pripajanje džematima drugih, susjednih mahala, uočeni su i slučajevi gdje mahale imaju svoje mesdžide, ali se i pored toga navodi da *pripadaju* drugim – *Mahala mesdžida Sarač Alije pripada mahali Jahja-paše* te *Mahala mesdžida hadži Ejnehana pripada Skender-paši*.

Ubikaciju i praćenje geneze mahala otežava i hronološka i prostorna nekonzistentnost njihovog popisivanja. U vezi s izloženim problemima je i pitanje načina izdvajanja novih mahala iz starih. Koliko je izgradnja novih mesdžida bila popratna pojava prirodnog razvojnog procesa, a koliko dio strategije širenja grada usmjerenog ka izmjeni socijalne i vjerske strukture stanovništva? Kako je teklo preusmjeravanje stanovništva ka određenom mesdžidu i mahali? Ne znamo ni koliko je bila jasna i precizna diferencijacija novih mahala u odnosu na stare, te generalno pojedinih susjednih mahala, kao ni da li su postojala stanovita ograničenja udaljenosti domaćinstava od mesdžida, kao faktora u određenju pripadnosti jednom ili drugom mesdžidu / mahali. Koliko su u konačnici ovi procesi biti kontrolisani, a koliko spontani?

Svaka mahala nije morala imati svoj mesdžid, niti je svaki mesdžid imao zasebnu mahalau. Takav slučaj je s mahalom Dulgera Ibrahima, koja ispočetka pripada džematu Hadži Jigit-pašinog mesdžida. Nakon izgradnje mesdžida javlja se pod nazivom mahala mesdžida Dulgera Ibrahima. Sličnu izmjenu naziva doživljava i druga, mahala Sarača Ismaila, koja dobiva drugi naziv – Mahala mesdžida Hadži Hajdara, nakon što ovaj dobrotvor podiže svoj mesdžid.

¹⁰⁷ Mušeta-Aščerić (2005, 164–165) na ovom mjestu ubicira Isa-begovu mahalau, koja je prvi i posljednji put registrovana u popisu 1516. godine. Takav zaključak dodatno komplicira izneseni problem, jer dodaje 59 novih domaćinstava za koje ne znamo gdje su upisane u sljedećem popisu, 1530. godine.

¹⁰³ Ovo su svi očuvani defteri za područje Bosanskog sandžaka – sumarni popis Bosanskog sandžaka TD. No. 18 iz 1485. te opširni, tj. detaljni popisi TD. No. 24 iz 1489., TD. No. 56 iz 1516., TD. No. 57 iz 1520, TD. No. 157–Š 65–B iz 1528/1530, TD. No. 211 iz 1540.–1542., TD. No. 379 iz 1570. Prilikom izrade sumarnog popisa iz 1485. prethodno je sačinjen i pripadajući detaljni popis. Međutim, zbog uočenih nepravilnosti, Porta izdaje naređenje da se poništi te izradi novi detaljni popis, koji je završen 1489. Time ipak nije umanjena vrijednost sačuvanog sumarnog popisa iz 1485. (Šabanović, 1960, 94).

¹⁰⁴ U svojim istraživanjima razvoja grada do prve polovine XVI stoljeća, Mušeta-Aščerić se koristi neobjavljenim prevodima popisa TD. No. 18 (1485.), TD. No. 56 (1515/1516.) i TD. No. 157 (1528/1530.) Ahmeda S. Aličića i Behije Zlatar. Iako su ovo segmenti koji se odnose samo na dva deftera, predstavljaju korisnu i korektivnu dopunu ranijih podataka (Šabanović, 1960; 1965; Zlatar, 1996).

¹⁰⁵ Popisi su poduzimani iz tri osnovna razloga: da bi se jedna ili više zemalja, ili jedno područje, prilikom zauzimanja definiralo kao vlasništvo Osmanske države; zatim da se uvede osmanska vlast i sistem, utvrđivanjem teritorijalne i administrativne podjele zemlje; konačno, popisi su trebali da utvrde broj i vrstu poreskih obveznika, koja je ovisila o osnovnoj podjeli stanovništva na vojnički i produkcionu sloj (Handžić, 2000, V).

¹⁰⁶ Ilustracije radi, navešćemo činjenicu da je nekim kasnijim defterima u potpunosti izostavljen podatak o raspodjeli zemljišta vojničkom staležu te se takva raspodjela zavodi u posebne popisne deftere, tzv. vojničke ili timarske deftere. Međutim, niti ovakav princip popisivanja nije dosljedno primjenjivan, pa mnogi defteri i dalje registrišu timarske posjede.

Poznati su nam slučajevi mesdžida podignutih dosta ranije nego su u popisima zabilježene mahale koje im gravitiraju. Takav vremenski disbalans je recimo utvrđen kod Jahja-pašinog, Jakub-pašinog i nekolicine drugih mesdžida i njihovih mahala.¹⁰⁸ Stanovišta o uzrocima ovakvih pojava su različita. Šabanović je mišljenja da su takve mahale morale postojati, ali da nisu uvedene u popis, i to zbog „nerazvijenosti naselja, koja još nemaju status mahala“. Međutim, ostaje nepojašnjeno da li je ta nerazvijenost kvantitativna kategorija ili je u relaciji sa socijalnim strukturom stanovništva, tj. da li se u pozadini takvog procesa nalazi diferencijacija uzrokovana vrstom osnovne privredne djelatnosti?

Mušeta-Ašćerić (2005, 156) zastupa stanovište da je širenje gradske teritorije Sarajeva, odnosno izmjena pravnog statusa naselja, ovisila ne o dominantnosti muslimanskog sloja stanovništva u takvom naselju nego isključivo o izmjeni njihove primarne proizvodne djelatnosti, procesa koji je podstican muafijetom: „Osnovni kriterij za sticanje statusa dijela gradskog područja bilo je zanimanje stanovnika mahale. Ukoliko su preovladavala zanimanja karakteristična za gradsko stanovništvo (zanatstvo i trgovina) mahala je postajala dio gradskog područja. Tu je odlučujuću ulogu imao muafijet, jer se stanovništvo bavljenjem ‘gradskim zanimanjima’ oslobađalo rajinskih i drugih poreza¹⁰⁹ i potpadalo pod instituciju muafijeta.“

Predstavljena jednadžba o načinu urbanizacije je pojednostavljena. Moramo uzeti u obzir da su uvjeti za sticanje muafijeta vrlo često bili kompleksni i nerijetko vezani i za vjersku pripadnost takvog gradskog stanovništva (Handžić, 1974).¹¹⁰ Zabilježeno stanje u drugim gradovima govori o mješovitom statusu tzv. gradskih mahala u pitanju stečenih privilegija. Godine 1528. u Višegradu isključivo stanovnici prve, Džamijske mahale, dobivaju povlasticu neplaćanja *ispendže* (*imami, mujezini kao i oni koji „vrše pet dnevnih molitava, isto kao kod ostalih kasaba i šehera“*). Također, isti

popis nam saopćava da samo stanovnici Džamijske mahale u Rogatici „[...]ne daju rajinske pristojbe i oslobođeni su od avarizi divanije [...] A stanovnici izvan spomenute džamijske mahale, koji su nastanjeni u spomenutoj varoši i u kasabi, oni su kao i ostala raja“ (Handžić, 1974, 65–66).

Izvori ne pružaju jasan uvid u način sticanja muafa od osnovnih feudalnih i državnih nameta u gradu Sarajevu. Sačuvani tekst muafname izričito govori jedino o uvjetovanosti izuzeća od određenih izvanrednih državnih poreza obavezom savjesnog obavljanja vojne službe muslimanskog stanovništva, i to vjerovatno cijelog sarajevskog kadiluka,¹¹¹ te muafnama ne može poslužiti kao potvrda takve postavke.

U kontekstu važnosti stimulisanja privrednog razvoja Sarajeva, povlastica neplaćanja osnovnih feudalnih poreza je svakako mogla ovisiti isključivo o zanimanju stanovništva, čime se pojašnjava činjenica da su u Sarajevu velikim dijelom i hrišćani i Jevreji bili oslobođeni osnovnog feudalnog poreza – ispendže.¹¹²

Ukoliko je pripajanje novih teritorija / mahala gradu Sarajevu bilo uvjetovano poglavito većinskim udjelom neagrarnih djelatnika u ukupnom broju stanovnika, to još uvijek ne pojašnjava tok urbanizacije, značenje granice između urbanog i seoskog, kao ni način njenog pomjeranja. Pitanja u kojem trenutku i na koji način ovo stanovništvo postaje formalno gradsko¹¹³ te kako se konkretno, administrativno ili neformalno, prije upisa u deftere, provodio postupak pripajanja novih mahala gradu, samo su neke od nepoznanica.

Sva ova nerazriješena pitanja dopuštaju isključivo okvirno obrazloženje stanja sarajevske uže gradske jezgre nakon konačne i trajne izmjene državno-pravnog statusa srednjovjekovne župe i izgradnje prvih struktura – dakle 1462. godine, a prvenstveno na osnovu dva dokumenta – vakufname iz 1463. i popisa iz 1455. godine. Prikaz geneze grada osmanskog perioda, pored toga što je moguć samo kroz ocjenu osnovnih putanja razvoja, vremenski je i ograničen i uvjetovan posljednjim značajnijim dostupnim podatkom, popisom iz 1604.

2.1.2. Sarajevo 1462.

Prvobitna urbana struktura osmanskog grada je nastala u jednom mahu. Bejtić opisuje izgradnju Isa-begovih zadužbina kao „akciju urbanizacije doline Miljacke na sistematskoj osnovi. Tu akciju čini izgradnja i puštanje u rad zadužbina[...]“ (Bejtić, 1973, 27). Upravo je takva sistematska izgradnja osnovna odlika nastanka gradskih naselja koja su predstavljala privredno i administrativno-sudsko zaleđe na liniji vojnih pohoda osmanske vojske. Inicijalno, Sarajevo je građeno na osnovu takve koncepcije razmještaja funkcija, koja je, s izmjenom pravaca osvajanja i preraspodjelom trgovačkih ruta i uloge privrednih središta, naknadno adaptirana.

¹¹² Popis iz 1604. godine bilježi 144 nemuslimanske kuće, od kojih su 93 izuzete od plaćanja ispendže (Handžić, 1978, 253–254).

¹¹³ Naseljavanje seoskog stanovništva u gradove i njegova konverzija iz jedne u drugu proizvodnu djelatnost bio je složen i dugotrajan proces, jer je podrazumijevao i razrješenje odnosa spahija – kmet. U takvom procesu tranzicije, ovo stanovništvo se u prvo vrijeme u gradovima pojavljuje uglavnom privremeno, te plaća *dimarinu*, malu novčanu pristojbu, dok je oslobođenje od obaveza prema spahiji moglo potrajati i desetak godina (Handžić, 1974, 67).

O naseljavanju stanovništva u gradove Handžić (1978, 250) konstatuje sljedeće: „Doseljavanje sa sela u grad rajinskog stanovništva, i kršćanskog i muslimanskog, bilo je moguće na dva načina, tj. radilo se o dvije vrste raje:

a) Jedno je bilo stanovništvo koje je još bilo vezano za zemlju i spahiju na selu, te je u gradu imalo privremen status. Rajinska ovisnost prema spahiji i davanje poreza trajalo je obično do narednog popisa, ali najviše do 10 godina, za koje je vrijeme takvo stanovništvo u gradu plaćalo minimalan porez, tzv. *resm-i duhan* (dimarina), po 6 akči godišnje od kuće. U svakom popisu u XVI stoljeću evidentirano je bilo u gradovima takvog stanovništva.

b) Stanovništvo koje do sada nije imalo stalan boravak i nije bilo potčinjeno spahiji, tzv. *hajmane* (nomadi), čije su rajinske dažbine obično davane u zakup. Nastanjivanje takvog stanovništva u gradove bilo je, dakle, jednostavnije. U drugoj polovini XVI stoljeća neki novi gradovi čiji su nastanak uslovile javne potrebe, kao što je obezbjeđivanje sigurnosti saobraćaja, bili su formirani pretežno od muslimana *hajmana*. Ako se, pak, radilo o doseljavanju kršćanskog stanovništva, ono je na neki način već bilo vezano za grad, kao što je neka pomoćna služba ili davanje djece na zanat i slično, te je i samo kasnije obično primalo islam. Primjećuje se činjenica da su zanatlijski naučnici (šegrti) svih zanata bili obično djeca kršćanskih roditelja i to na zanatu većinom kod majstora, takode vidljivog kršćanskog porijekla.“

¹⁰⁸ Takav je slučaj zapravo s oba Jahja-pašina mesdžida. Onaj na Ćurčića brijegu nastao je 1482/1483., ali se njegova mahala ne spominje u popisima iz 1485. i 1489., nego tek 1516. Mahala druge Jahja-pašine džamije na Komatinu spominje se tek 1528. godine.

¹⁰⁹ Hadžibegić (1966, 1) pojašnjava da su se, s obzirom na pravnu narav, porezi dijelili u dvije grupe: prvu grupu činili su porezi koji su se zasnivali na šerijatskim propisima – šerijatske daće (*hukuku-k ser'iye*), dok je druga grupa regulisana posebnim zakonskim odredbama – zakonski porezi (*rusum-u orfiye*).

¹¹⁰ Handžić (1974, 61) tvrdi da je „[...]motiv muafijeta, ukoliko je to stanovništvo vršilo i neke za državu važne službe, bio svugdje različit“ te da su se, povećanjem važnosti takve službe, povećavale i privilegije gradskog stanovništva. U određenim slučajevima muafijet je obuhvatao i hrišćansko te jevrejsko gradsko stanovništvo, koje se bavilo zanatstvom i trgovinom (Handžić, 1978, 253).

¹¹¹ Ovakvu vrstu muafijeta uživala su u Bosanskom sandžaku samo dva grada u statusu šehera – Sarajevo i Banja Luka, o čemu izričitu potvrdu nalazimo u defterima (Handžić, 2000, XV).

Studija novijeg datuma (Husić et al., 2020) dodatno ističe sistemski karakter izgradnje novih struktura na prostoru srednjovjekovnog sela Brodac, posebno naglašavajući samoodrživost novoutemeljenog naselja. Ona je bila omogućena vakufskom logikom finansijskog umrežavanja javnih, religijskih i komercijalnih funkcija, čime je stvoren „skladan, urbano zaokružen i ekonomski samoodrživ graditeljski ansambl“. Zaista, samo ovakav koncept zaklade je davao novim naseljima administrativnu i finansijsku neovisnost od centralne vlasti, važnu na ovako udaljenoj istaknutoj tački na liniji osvajanja. Ekonomski, infrastrukturni i religijski ansambl je u svojoj prvoj postavci možda i rudimentaran, ali je je bio potpun, samodovoljan i obećavao daljnji rast.

O poziciji administrativnog centra još uvijek se vode polemike. Da li je zaista postojao *neki dvor / saraj* kojeg, osim imena grada, ne bilježi niti jedan izvor? Jedini konkretan podatak koji se može prihvatiti kao indirektni dokaz postojanja saraja je spomen *Saray-čaršije* u vakufnami Muslihudina Čekrekčije iz 1526. godine. Ova čaršija je morala dobiti naziv po nekom *saraju*, a da li je to upravo onaj dvor po kojem je prozvano i cijelo naselje prije gotovo tri četvrtine stoljeća, nije moguće utvrditi.¹¹⁴

Uzroke smještaja prvobitnih struktura na mikrolokalitetu sela Brodac pronalazimo u nekolicini njegovih prostornih karakteristika: sustizanje glavnih srednjovjekovnih puteva upravo na području sela Brodac, blizina tvrđave manjeg značaja, a u odnosu na urbani koncept razdvajanja naselja na lijevu i desnu obalu vrlo je značajna činjenica da se najuži gaz preko Miljacke nalazio upravo u neposrednoj blizini Isa-begove tekije.

Prvobitno jezgro osmanskog grada razdvaja se na dvije obale, a prva muslimanska mahala, dakle stambeno naselje, locira na lijevoj obali, s bioklimatskog aspekta neuslovnijoj strani rijeke.

Osnovni uzroci lociranja nove mahale na lijevu obalu pronalaze se u prostornoj raspoloživosti u trenutku kada se zahtijeva akcija brze izgradnje naselja karaktera vojnog logora. To je bilo moguće isključivo popunjavanjem neizgrađenih prostora, bez većih interveniranja u zatečeno tkivo. Respekt prema zatečenom svakako je utemeljen i u sveopćoj oskudici radne snage, o čemu najbolje svjedoči najraniji defter Bosanskog sandžaka, onaj iz 1468/69. Ustanovljeno je da je broj pustih sela i mezri bio preko 550, što, u odnosu na podatak da su svi spahijski timari obuhvatali 509 sela i 187 dijelova sela, saopćava domete pustoši, kao posljedice migracija i eventualnih razaranja (Filipović, 1965, 65). Oskudica radne snage zrcali se i u nekim akcijama kontrole proizvodnje i mjerama preraspodjele posjeda. „Osmanska vlast, da

bi se održala i učvrstila, da bi osigurala troškove uprave, vojske i sudstva, upirala se

da podigne proizvodnju. Ona je tragala za prikrivenim seljacima. Strogo je kažnjavala spahije, hrišćane i muslimane, koji su prikrivali nevjaftu (tj. novonadene seljake), koji su zatajivali ili krivo prikazivali broj svojih seljaka zaduženih haračom, oduzimajući takvim spahijama njihove timare. Davala je u timar, uz vrlo malu rentu, pusta sela i mezre, sa zadatkom da ih posjednici timara ožive i nasele. Naznačen je veliki broj sela i mezri koje se obrađuju svana[...]“ (Filipović, 1965, 65).

U sprečavanju raseljavanja domicilne populacije kao ključnog faktora održivosti spahijsko-timarskog feudalnog sistema, transformacija u novi sistem tekla je uz stanovite ustupke njihovoj društvenoj integraciji¹¹⁵ te je i fizička transformacija grada mogla teći samo postepeno. Postavka prvih struktura na nenaseljeno područje vidi se kao jedini logičan potez. Iz ovih podataka se i može zaključiti da je lijeva obala u ravničarskom dijelu mogla biti gotovo nenaseljena. Takvu postavku podupiru kasniji popisi – na velikom potezu od Careve džamije do Skenderije bilježi se samo jedna, rijetko naseljena mahala, koja pri tome nije imala svoj mesdžid, nego je pripadala mesdžidu Hadži-Pašajigita (Šabanović, 1960, 106–107).

Područje oko najnaseljenijeg mjesta iz popisa 1455. godine, Tornika, dobiva svoju džamiju tek 1560., što je svjedočanstvo njegove znatne stagnacije ili potpunog propadanja. Popis iz 1468/69. navodi samo novi *pazar Torkovište* s 5 domova muslimana, 65 domova kršćana, 15 neoženjenih i 5 udovica, ali ne i stanovništvo *Starog Torkovišta*.

Ako pratimo lokacije prvih džamija / mesdžida – Careve džamije, mesdžida Mehmed-bega Minetovića, Ajas-pašinog, Jahja-pašinog, drugog Jahja-pašinog mesdžida u Komotinu, mesdžida Bali-bega Malkočevića i mahale Medresa, te ako prihvatimo zaključak da su mesdžidi svakako podrazumijevali i pripadajuće naselje, s obzirom na ukupan broj domaćinstava, uočava se teritorijalna disperzija, dok je decentralizacija indicija prostornog kontinuiteta naseljenosti. „Proces izgradnje grada kao cjeline ovdje nije tekao isključivo od jezgra ka perimetralnim površinama, što bi bilo normalno očekivati u planskom sistemu urbanizacije, nego upravo uzajamno, u oba pravca: izgrađivala su se i proširivala i navedena sela, samo, dakako, u novom građevnom smislu“ (Bejtić, 1973, 29).

Stanoviti podaci iz popisnih deftera doveli su i do saznanja da su Skender-pašina i Jahja-pašina mahala prvobitno zauzimale gotovo cijelu sjeveroistočnu gradsku teritoriju registrovanu u austrougarskom periodu, što je u izrazitom disbalansu s upisanim brojem domaćinstava. Stoga se popisni podaci, odnosno broj domaćinstava, vrlo teško mogu upotrijebiti kao pokazatelj veličine pojedinih mahala i kao osnova utvrđivanja obuhvata prvobitne gradske teritorije.

¹¹⁵ Uspostavljanjem stalne osmanske vlasti, ne biva potpuno uništena zatečena društveno-ekonomska struktura. Prvenstveno se sloj sitnog plemstva integrira u timarsku organizacionu strukturu uz zadržavanje stanovitog analoškog društvenog statusa (Šabanović, 1982, 101, 115).

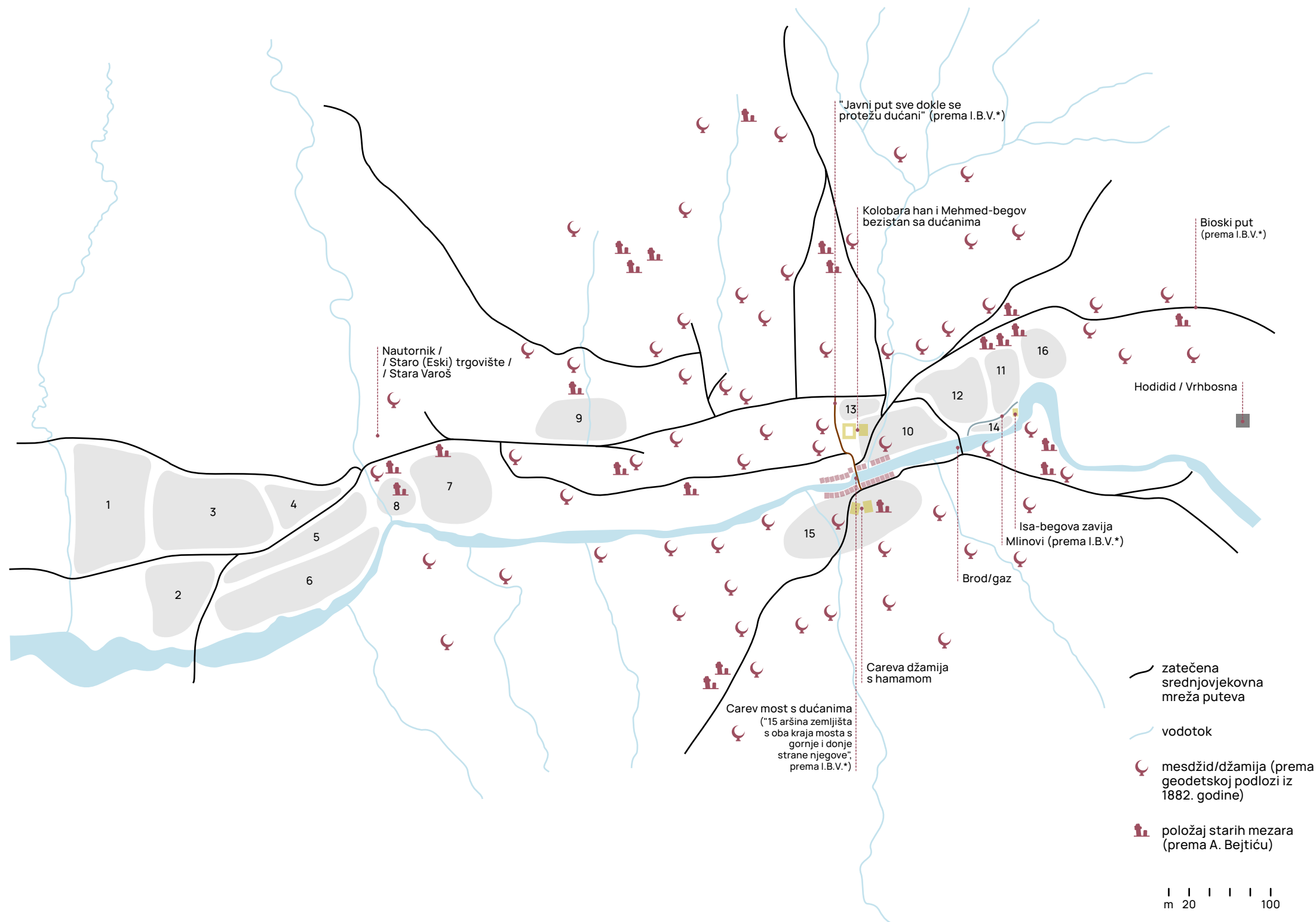
¹¹⁴ Šabanović (1960, 111) smatra da se on mogao nalaziti na prostoru južno od Sahat-kule.

- 1 Sušica
- 2 Hrišćansko groblje
- 3 Zagorica
- 4 Međuputnica
- 5 Nisputnica
- 6 Neimenovana parcela "dvije mezre s obe strane spomenutog potoka (Koševski potok - m.p.)" (prema I.B.V.*)
- 7 Mulkovno imanje Balabana sina Bogčinova
- 8 Neimenovana parcela, "dvije mezre s obe strane spomenutog potoka (Koševski potok)", prostire se jugoistočno do međe mulk imanja Balabana sina Bogčinova (prema I.B.V.*)
- 9 Njiva Bara "iznad* kuće Balabana sina Bogčinova" (prema popisu iz 1468/1469.)
- 10 Mulk imanje Isa-begovog sina (prema I.B.V.*)
- 11 Nekretnine "ispod* spomenute tekije" (prema I.B.V.*)
- 12 Mezra "iza navedenih mlinova koja se nalazi u pomenutom selu" (prema I.B.V.*)
- 13 Jondžaluk "ispod* čaršije (suk)" (prema I.B.V.*)
- 14 Zemlja Jusufa Kotke (prema I.B.V.*)
- 15 Mahala džamije Mehmeda hana
- 16 Ostaci sela Brodac (prema popisu iz 1468/1469.)

- * I.B.V. - Isa-begova vakufnama;
 * *ispod* tumačimo kao nizvodno u odnosu na rijeku Miljacku;
 * *iznad* tumačimo kao uzvodno u odnosu na rijeku Miljacku.

ilustracija 8:
 na prethodnim stranicama
 Shematska rekonstrukcija
 stanja Sarajeva 1463. godine.

Izvor: Autor.

2.1.3. Sarajevo 1516.

Dok se Sarajevo između 1455. i 1485. sporije razvijalo, već popis 1489. bilježi nekih 40 domaćinstava¹¹⁶ više u odnosu na 1485. godinu.¹¹⁷ U popisu 1516. navodi se 1063 domaćinstva¹¹⁸ u 15 mahala,¹¹⁹ mahali Varoš i džematu dubrovačkih trgovaca (Zlatar, 1996, 41), za razliku od 1489., kada je zabilježeno 92 doma muslimana, 95 domova džemata kršćana i 7 kuća džemata Dubrovčana, što predstavlja godišnje povećanje od 32,2 domaćinstva za 27 godina, ali pretpostavljamo da tendencija rasta stanovništva postaje izraženija od početka XVI vijeka.

Popis bilježi veliki razvojni skok i transformaciju kasabe u orijentalni tip urbanog centra i najveći grad Bosanskog sandžaka. Skoro udvostručen rentni prihod i upeterostručen broj muslimanskih mahala govore nam o ogromnom materijalnom naporu koji gornji sloj feudalnog osmanskog društva kroz sistem legacija ulaže u ovakvu transformaciju.

U ovom periodu svoj sadržajni i organizaciono-formalni identitet postepeno uobličuje trgovačko-zanatska, odnosno esnafska klasa.

Promjeni uloge Sarajeva kao robno-novčanog središta, pored enormnog priliva materijalnih sredstava u vidu ratnog plijena, prvenstveno je pogodovala izmjena vojno-strateške pozicije u širenju granica Carstva od vojnog krajišta ka relativno stabilnoj dubini.

Krajem stoljeća Osmanlije pokoravaju i preostale neosvojene teritorije srednjovjekovne feudalne države, preusmjeravajući snage u ofanzivni pohod na dva fronta – sjeverni ka Ugarskoj te južni prema Jadranskoj obali na gotovo cijeloj njenoj dužini. „Balkan se pretvarao u jedinstveno teritorijalno i ekonomsko područje koje je urednom administracijom i sudstvom pružalo sve uslove za brz ekonomski razvoj i izmjenu dobara“ (Filipović, 1953, 72-73).

Prostorno, razvoj grada odvijao se paralelno, putem intenzivnog popunjavanja već naseljenih područja, te kroz teritorijalnu ekspanziju. Rakovica je, recimo, od puste mezre iz prethodnog popisa prerasla u selo s pretežno muslimanskim stanovništvom. O zamahu islamizacije govori činjenica da se muslimansko stanovništvo upeterostručilo, dok je hrišćansko u opadanju.

Već 1516. grad zauzima veći dio područja koje će zahvatiti u klasičnom periodu i koje je

uglavnom zabilježila i austrougarska uprava 1882., dakako znatno rjeđe naseljeno i građevinski nedefinisano. Sarajevo je, kao što smo već istakli, zadiralo u gotovo krajnje sjeverne i južne granice svog kasnijeg punog obuhvata. Obuhvaćeni su sjeverni prostori visoko u mahali Medrese, u Vrbanjuši do Budakovića, a na zapadu do Bjelava.¹²⁰

Cijelo područje iznad Kovača, sjeverno od starog puta Biosko, sada je naseljeno i pripada velikoj Skender-pašinoj mahali. Ubrzano se razvija i kraj oko današnjeg Vratnika, koji je, prema nekim mišljenjima, naseljen tek nakon sprovođenja rukavca Mošćanice kroz ovaj kraj, što je osnova učestalog stava o srednjovjekovnom Vratniku kao nenaseljenom teritoriju.

Slična situacija u odnosu na teritorijalnu rasprostranjenost je i na lijevoj obali, jer se mahala mesdžida Kečedži Jusufa (Sinana), s obzirom na to da je imala 86 domova – morala penjati visoko ispod Trebevića uz srednjovjekovni put Širokača, a znamo i za Jahja-pašin mesdžid u Komotinu. Naseljen je i prostor na carini oko Jakub-pašinog mesdžida. Mahala oko džamije Bali-bega Malkočevića ne spominje se sve do popisa 1604., što je indicija da se nakon 1480.¹²¹ mesdžid dugo nije obnovio te da su stanovnici ove stare mahale popisivani u novonastale mahale. Lijeva obala je bila, kao što smo već ranije ustanovili, značajno rjeđe naseljena, jer je na velikom prostoru od Skender-pašine zavije do Careve ćuprije postojao samo jedan mesdžid – Hadži Pašajigitov.

Mahale u ovom popisu imaju u prosjeku znatno veći broj kuća od stanja kakvo bilježe naredni defteri, iz čega se zaključuje da su obuhvatale neuobičajeno velika područja, kakva se kasnije više ne mogu vidjeti u obuhvatu jedne mahale. Teritorijalno najveće su morale biti Skender-pašina, Jahja pašina, Havadže Kemaludina na desnoj, te Dulgera Ibrahima i Keketdži Jusufa na lijevoj obali. Manje, a gušće naseljene su bile one u samom centru grada – Ajas-pašina i Mehmed-bega Minetovića.

Iz stare mahale Isa-begove zavije, koja se već 1530. potpuno uklopila u Čekrekčijinu mahalu i okolne susjedne mahale, izdvaja se, sjeveroistočno od Isa-begove zavije, mahala Mekabir. Također, iz velike Skender-pašine mahale izdvaja se već 1516. mahala džamije Šejha Feruha. Napominjemo da ovaj popis bilježi i selo Brodac, tj. njegov preostali dio.

O snažnom privrednom razvoju i bezbjednoj političkoj i vojnoj poziciji Sarajeva svjedoči i značajna kolonija dubrovačkih bazerdžana, koja je sa 7 narasla na 66 kuća.¹²² Mahala Varoš ima čak 123 doma te se morala prostirati na značajno većem prostoru od onog zabilježenog kasnije – najvjerovatnije južnije i zapadnije od današnjih granica.

120 Bjelave, inače srednjovjekovno naselje, morale su biti i ranije naseljene, ali tek nekad prije 1530. postaju dio gradske teritorije, te su i prvi put unesene kao zasebna mahala u popisu 1530. Slična je situacija s Bardakčijama, Čeljigovićima i Komatinom.

121 Mahala i mesdžid Bali-bega Malkočevića su, po tradiciji, potpuno spaljeni za vrijeme upada Vuka Grgurevića 1480. (Šabanović, 1960, 91).

122 Zauzimala je prostor današnje ulice Zelenih beretki i Sime Milutinovića (Zlatar, 1996, 44).

116 Svi ovdje korišteni popisni podaci zasnivaju se na transkripcijama, prevodima i tumačenjima H. Šabanovića (1960; 1965) i B. Zlatar (1996). Podaci su gotovo u potpunosti istovjetni, a u slučaju utvrđivanja nepodudarnosti, odnosno ukoliko podatak prenosi isključivo jedan od autora, to će se u tekstu i naznačiti.

117 Godine 1485. je po džematima zabilježen sljedeći broj domova: džemat muslimana s 42 kuće, džemat kršćana sa 102 kuće te džemat Dubrovčana s 8 kuća, iz čega vidimo da se znatnije povećao samo broj muslimanskog stanovništva, dok su ostale dvije zajednice gotovo brojčano identične (Zlatar, 1996, 35).

118 Broj kuća, odnosno domaćinstava ili domova, nije istovjetan broju pojedinačnih objekata. Jedno domaćinstvo svakako nije moralo značiti i građevinski izdvojen objekat. Uključimo li tu i sve ono stanovništvo koje je iz bilo kog razloga bilo oslobođeno plaćanja raznovrsnih poreza, uvidamo da podaci popisnih deftera pružaju samo vrlo okvirnu sliku realnog stanja razvijenosti grada.

119 Mahala Stare (Careve) džamije; Mahala umrlog Jahja-paše; Mahala Kuzdengi Mehmeda Brusevi; Mahala umrlog Isa-bega; Mahala mesdžida Mehmed-bega sina Minetova; Mahala zavije umrlog Isa-bega; Mahala umrlog Skender-paše; Mahala džamije Šejha Feruha; Mahala Mekabir; Mahala mesdžida Jakub-paše; Mahala mesdžida Kekeki Jusufa; Mahala mesdžida Kurudgera Ibrahima; Mahala umrlog Ajas-paše; Mahala mesdžida havadže Kemala; Mahala sarača Ismaila (Šabanović, 1960, 103).

Proizvodna djelatnost ne nosi više obilježja potpore aktivnom vojnom i administrativnom aparatu, nego postaje onaj element društveno-ekonomske ekspanzije koja je ujedno i uzrok i posljedica takvog prosperiteta – u organiziranost višeg nivoa, koja mobilizira stalno nove resurse te na taj način stvara uvjete za snažnije konsolidovanje i atrakciju proizvodnih sredstava.

Premda je njegova građevinska djelatnost, sukladno tome, prevazišla inicijalnu funkciju obezbjeđenja vojnog logora, koji je Sarajevo u suštini bilo u prvim godinama svog osnivanja, ono je u arhitektonsko-građevinskom smislu i dalje isključivo odraz stanovite koncepcije podizanja gradova na linijama osmanskih osvajanja koji su bili „[...] mnogo više rezultat smišljene državne politike, uslovljene vojno-upravnim, saobraćajnim, stratejskim, privrednim i drugim državnim potrebama nego što je to bilo prosto realizovanje slobodne volje konkretnog zakladnika, odnosno vakufa[...]“ (Bakaršić, 1980, 80–81).

U gradskoj perspektivi još uvijek su dominantne strukture koje su s navedenim ciljem podizane u sklopu krupnih zaklada bosanskih upravitelja – sandžakbegova. Građanska klasa kao oslonac kasnijeg društveno-ekonomskog i urbanog razvoja još uvijek nije akumulirala svoje snage i usmjerila ih kroz svoje najutjecajnije pojedince, buduće sitne i srednje legatore, koji će dopuniti, popuniti ovakvu rijetku primarnu urbanu matricu.

Do ovog perioda nisu podizani ni monumentalniji objekti. Prva potkupolna džamija se gradi tek 1518., iako postoje mišljenja da je i stara Careva džamija bila ovoga tipa. Prvi monumentalniji objekat građen od solidnog materijala je tzv. *Čifte* ili dupla banja na uglu Baščaršije i Sarača, podignut tek 1509.¹²³

Na prelazu stoljeća, Skender-paša je postavio temelje razvoja i širenja jugozapadnog dijela grada i čaršije. Iako danas ovaj dio grada ne slovi

kao uža historijska jezgra, njegove zadužbine su predstavljale jedan od ključnih elemenata arhitektonskog identiteta osmanskog Sarajeva. Vakuf je sadržavao tekiju i imaret na lijevoj obali Miljacke, gdje je za potrebe zadužbina provedena voda sa Soukbunara, te Skender-pašin dvor i karavansaraj s jedanaest dućana u prizemlju na suprotnoj, desnoj obali, i na koncu most kojim su povezana ova dobra.¹²⁴ Karavan-Saraj i dućani činili su osnovu razvoja čaršije na Hisetima, ali o njihovom likovno-estetskom i građevinskom karakteru nemamo nikakvih podataka.¹²⁵

Naredni popis, onaj iz 1520. godine, u principu je istovjetan popisu iz 1516. izuzev što saopćava jedan nov, dragocjen podatak. Naime, on bilježi

i šest sarajevskih zavija: Isa-begovu, Skender-pašinu, zaviju gazija – Gaziler, zaviju Turna-derviša, zaviju Džandžu gaza i zaviju derviša Hadži-Dede (Filipović, 1953, 73).

Sigurno najveću nepoznanicu u genezi grada predstavljaju trgovačko-zanatlijske radnje – dućani. Dućani, odnosno prihodi od njihovih zakupa – mukata, često se pojavljuju kao dio zaklada, čije vakufname, međutim, i ako su ostale sačuvane, rijetko saopćavaju njihov tačan broj i lokalitet. Podaci se donekle dopunjavaju sačuvanim popisima vakufa, a posredno i katastarskim defterima.

Defter iz 1489. god., koji kao detaljni, uz imena muslimanskog stanovništva, sadrži gotovo redovno i njihovo zanimanje, prenosi nam da je u ondašnjem Sarajevu bilo najmanje 53 zanatlije, dvojica mutevelija i dvojica akindžija (Šabanović, 1960, 95), što bi značilo da je postojao minimalno i ovaj broj zanatsko-trgovačkih jedinica. Prema Šabanoviću (1960, 101), do kraja XV stoljeća u Sarajevu je moglo biti preko 100 dućana.

O postojanju zasebnih funkcionalnih cjelina – čaršija u ovom najranijem periodu ne postoje sigurni podaci. Iako Zlatar (1996, 45) navodi Sabljarsku, čaršiju Kazaza, Bazardžana, Saračku, Terzijsku i Saraj-čaršiju, zaključak je baziran na popisnim podacima o zanimanju stanovništva, dok se jedino Saray-čaršija i sabljarska čaršija kao zasebne prostorne cjeline eksplicitno spominju u zakladnici Muslihudina Čekrekčije (Kreševljaković, 1938, 11). Iz teksta druge najstarije vakufname za područje Sarajeva, one Ajas-pašine iz 1477., saznajemo da su prihodi za održavanje mesdžida dolazili i od jednog broja dućana: „Od tih (dobara) on je na prvom redu zavještao svoje kupatilo u varoši Sarajevu i svoju donju kuću i dućane što su pred njom, i svoje dućane u mahali koja nosi njegovo ime kao uopće sve nekretnine i dućane spomenutog zakladnika koji se nalazi u varoši (u originalu upotrijebljen naziv kasab) Sarajevu a kojima nije potrebno navoditi granice i bliže ih označavati“ (Šabanović, 1951, 35).

Iako ne saznajemo njihov tačan broj, lokalitet se, barem okvirno, može ustanoviti. Ajas-pašina mahala se nalazila oko njegovog mesdžida, izgrađenog na mjestu današnjeg hotela Central.¹²⁶ Njegovi dućani se spominju i u popisu vakufa iz 1540. godine.

Isti popis bilježi stanovit broj dućana i u sklopu nekih od najranijih zaklada – vakufa mesdžida Mehmed-bega, sina pokojnog Mineta, vakufa mesdžida pokojnog Jakub-paše te vakufa džamije pokojnog Jahja-paše (Zlatar, 1974, 116–117).

Da su dućani bili dio i prvog vakufa zasnovanog u Sarajevu, jasno nam saopćava tekst Isa-begove vakufname: „[Dobrotvor] je takođe

123 Sačuvano je pismo Firuz-bega od 7. marta 1507. kojim se zahvaljuje Dubrovčanima na poslanom građevinskom materijalu. To je ujedno i najstariji sačuvani izvor u kojem se koristi naziv Sarajevo umjesto Vrhbosna na bosanskom jeziku (Zlatar, 1996, 40).

Dio zaklade bili su i dućani podignuti na Čaršiji, čija precizna lokacija nije utvrđena.

Za potrebe banje Firuz-beg je sproveo vodu sa Sedrenika. Isti vodovod je snabdijevao česmu ispred Jahja-pašine džamije na Čurčića Brijegu (Šabanović, 1960, 105).

124 Za njihovo održavanje namijenjeno je nekoliko mlinova na Miljacki i potoku Koševu. Smatra se da je Skender-paša osnovao vakuf za vrijeme svog trećeg, posljednjeg namjesnikovanja kao sandžak-beg (1499–1505) (Zlatar, 1996, 37).

125 Iako vakufnama, pisana 1504. nije sačuvana, o njenom sadržaju i promjenama u osnovnim crtama saznajemo iz popisa vakufa u defterima Bosanskog sandžaka (Zlatar, 1996, 37).

126 U „Ajas-begova mahala prostirala se oko njegove džamije koja je stajala ondje gdje je danas hotel Central, ranije Ajas-begov dvor. U toj mahali formirala se i prva sabljarska čaršija u Sarajevu, koja se prostirala sve do iznad današnje Gradske štedionice, odnosno Komunalne banke“ (Šabanović, 1951, 35, bilj. 25).

U vakufnami spomenuta *donja kuća* je, prema Mušeta-Ašćerić (2005, 176), bila također u Ajas-pašinoj mahali.

Postojanje *donje kuće* logički navodi i na teoriju o postojanju neke *Gornje kuće*, negdje u blizini Ajas-pašinog hamama (Mušeta-Ašćerić, 2005, 176), koji Kreševljaković (1991, 54–55) na osnovu zabilježenih ostataka *in situ* ubicira na prostoru koji zatvaraju Mali Mudželiti, Kujundžiluk, Mudželiti i Husrev-begova ulica. To je tzv. Saraj-čaršija (prema vakufnami Muslihudina Čekrekčije), što je temelj postavke da se u blizini hamama nalazio i Ajas-pašin dvor – saraj.

podigao most na rijeci Miljacki i [odredio] da za njegovo održavanje služi petnaest aršina [zemljišta] s oba kraja mosta s gornje i donje strane njegove i zavještao ga [most] onima koji će preko njega prelaziti“ (Šabanović, 1951, 18). Dućani Isa-begovog vakufa se, međutim, ne spominju u popisu vakufa iz 1540. godine.

Do popisa 1516. bio je osnovan i vakuf Firuz-bega, za potrebe izdržavanja njegove medrese, mesdžida i česme, koje podiže u vrijeme svog upravljanja Bosanskim sandžakom, nekad između 1505. i 1512. Iako vakufnama nije ostala sačuvana, u popisima vakufa iz 1540., 1565. i 1604. saznajemo da je u sastavu vakufa bilo i više dućana (Zlatar, 1987, 201).

Popis vakufa 1540. je registrovao i vakufe mesdžida Havadže Kemala u njegovoj mahali, s 10 dućana, te mesdžida Havadže, poznatog pod imenom Kečedži Sinan u mahali Mehmed-bega, s četiri dućana (Zlatar, 1974, 124–125).

Iako se mahala Mehmeda-bega, sina Isa-begovog, pojavljuje tek u popisu 1530., Mušeta-Aščerić (2005, 186) je mišljenja da je Mehmed-beg podigao svoju džamiju još nekad između 1467. i 1469. Ona je mogla biti porušena 1480., zajedno s drugim okolnim džamijama i mesdžidima, te obnovljena tek 1520. (Mušeta-Aščerić, 2005, 186). To bi podrazumijevalo i raniji nastanak ostalih Mehmed-begovih objekata – bezistana, čiji su dućani uvakufljeni za izdržavanje džamije i medrese, te hana, koji je, po Kemuri (1909–1911, XXII/1910, 147), bio na dva sprata, s dućanima u prizemlju, smješten negdje na prostoru današnjeg Bravadžiluka. U popisu vakufa 1540. se, međutim, spominju samo dućani.

2.1.4. Sarajevo 1530.

Sljedeći sačuvani katastarski popis za ovo područje je detaljni popis Bosanskog sandžaka iz 1530. godine.

Osnovna odlika razvoja u periodu između ovog i prethodnog popisa iz 1516. jest stanovita usporenost, pa čak i zastoje, koji su zapravo odraz prikupljanja i akumuliranja snaga za najekstenzivniju njegovu fazu. Popis iz 1530. je poduzet neposredno nakon velikih pobjeda izvojevanih u Mađarskoj i na Jadranu, teret čega je uglavnom pao na balkanske zemlje, izuzimajući ogromna materijalna sredstva i ljudske resurse, ali istovremeno ostvarivši materijalnu bazu za preusmjeravanje ekonomskih, društvenih i kulturnih snaga ka jednoj uzlaznoj putanji, čiji će dometi biti sagledivi tek u narednim desetljećima.

„[...]baš ta usporenost u razvitku Sarajeva, ta stagnacija koja u izvjesnom pogledu gotovo prelazi u nazadovanje, imala je relativan karakter. U njoj se upravo, u neku ruku, ilustruje nužnost da jedan socijalni organizam u svom razvoju prolazi kroz kratke etape koje na površini mogu izgledati kao zastoje, gotovo kao regres, a koje, ustvari, svoj dublji smisao i svoje objašnjenje nalaze u činjenici da su one vid i oblik ispoljavanja potrebe da taj organizam na prekretnim tačkama svoga razvitka konsoliduje svoje unutrašnje mogućnosti daljega razvoja, da ih privede na viši stepen, vršeći u sebi mnogostruke diferencijacije i obogaćenje svojih dubljih odnosa“ (Filipović, 1953, 73).

Zabilježen je neznatan porast broja stanovnika i kuća. Međutim, broj mahala se udvostručio.¹²⁷ Takav živ unutrašnji razvoj, redefiniranje, sažimanje, uravnotežavanje veličine mahala u pogledu broja stanovnika i teritorijalnog obuhvata, osnovna je odlika urbanog razvoja u ovom periodu.

Moramo napomenuti da je ovakav karakter pomjeranja granica omogućila uzlazna tendencija uspostavljanja manjih vakufa, proistekla iz realizacije moći i ugleda najutjecajnih predstavnika nove građanske klase – cehovskih organizacija i ešrafsko-ajanskog sloja.

Takva legatorska inicijativa popunjava međuprostor krupnih zadužbinskih kompleksa visokih državnih dužnosnika. Primarna matrica rijetke urbane popunjenosti doživljava diferencijaciju i popunjavanje. Promjene na mikronivou ispoljene su kroz restrukturiranje u onim segmentima gdje se pojavljuju novi funkcionalni, prvenstveno vjersko-ideološki, a zatim i društveni i kulturni centri, mesdžidi i džamije.

U samoj jezgri grada, na desnoj obali Miljacke, najveću promjenu u odnosu na prethodno registrovano stanje predstavlja izgradnja objekata u sklopu Čekrekčijinog i vakufa Havadže Duraka. Podizanje dvije raskošne potkupolne džamije na relativno maloj udaljenosti dovoljan je pokazatelj intenziteta razvoja privrednog centra. Vakufi Muslihudina Čekrekčije i Havadže Duraka su imali i znatan broj dućana u samoj Čaršiji, a istočno od Kolobara hana, na mjestu današnjih Trgovki, 1520. je podignut Mehmed-begov bezistan, koji je potpuno izgorio 1842. (Čelić, Jadrić i Redžić, 1972, 141).

Značajno, gotovo za pola se smanjuje i broj kuća u Varoši. I mahala Havadže Kemaludina ima 35 domaćinstava manje, ali je nejasno

127 Zabilježene su 33 mahale: Mahala sarajevske varoši; Mahala stare džamije sultana Mehmed hana; Mahala Kebkebirova mesdžida u Mahali umrlog Skender-paše; Mahala džamije umrlog Jahja-paše; Mahala mesdžida sagrački Mahmuda; Mahala džamije mevlana Arapa; Mahala mesdžida Davud-Čelebije; Mahala mesdžida Mimara Sinana; Mahala Sarač Alije, pripada Mahali Jahja-paše; Mahala Firuz-begove medrese; Mahala mesdžida Čekrekči Muslihudina; Mahala mesdžida Havadže Duraka; Mahala Mekabir, mesdžid Kučuk Jazidži; Mahala mesdžida Minetovića; Mahala Skender-čehajine džamije; Mahala mesdžida Sarač Ismaila; Mahala mesdžida Kečedži Jusufa; Mahala mesdžida Mehmed-bega sina Isa-begova; Mahala mesdžida Jakub-paše; Mahala mesdžida Jahja-paše drugi naziv Komatin; Mahala mesdžida Hadži Ejnehana, drugi naziv Bratnik (Vratnik); Mahala Sarača Ismaila; Mahala Dulgera Ibrahima pripada džematu Hadži Pašajigitova mesdžida; Mahala Harači pripada mahali Dulgera Ibrahima; Mahala džamija Mustafa-bega sina umrlog Skender-paše; Mahala Bilave; Mahala mesdžida Munla Arapa; Mahala džamije šejha Feruha; Mahala mesdžida Hadži Ejnehana; Mahala Bratnik (Vratnik), drugi naziv mesdžid Dukandar Jusuf; Mahala Ahmeda Čelebije sina Kuzdengija; Mahala starog Hadži Ejnehanovog mesdžida; Mahala mesdžida Havadže Kemala (Zlatar, 1996, 47–51).

zašto, jer još nisu zabilježene mahale u ovom području koje su mogle biti izdvojene iz nje.

Na sjevernim padinama grada nastaje još jedna mahala – Sarača Ismaila, izdvojena iz velike stare Sarač Ismailove mahale, a u sjeverozapadnom dijelu grada je zabilježena nova mahala – Bjelave, nakon što se staro srednjovjekovno selo pripaja gradskoj teritoriji.

Najintenzivnije promjene se registruju u starim mahalama Jahja-paše i Skender-paše i oko njih. Gusto naseljeno područje oko današnjih ulica Logavina i Sagrdžije broji čak pet novih mahala. Vrlo je slična situacija i sa Skender-pašinom mahalom, na čijoj su bivšoj teritoriji sada četiri nove mahale, a vjerovatno i stara mahala Hadži Ejnehana. Sam prostor Vratnika je također gusto naseljen, premda ne možemo precizno ubicirati njegove mahale niti u ovom, a ni u kasnijim popisima. Problem predstavlja pojavljivanje imena nekog Hadži Ejnehana u nazivima nekolicine mahala.¹²⁸

I na drugoj obali Miljacke se uočava restrukturiranje i usitnjavanje prostora. Uza samu obalu nastaju tri nove mahale, od kojih se dvije izdvajaju iz stare mahale Ibrahima Dulgera. Na padinskom području, u južnom dijelu stare mahale Kekeki Jusufa, nastaje nova mahala Mehmed-bega, sina Isa-begova, gdje je uz mesdžid 1520. izgradio i medresu, o čijim oblikovnim karakteristikama nemamo podataka (Zlatar, 1987, 201).

Ovaj popis ne bilježi najveću transformaciju koja se dešava upravo tih godina – izgradnju zadužbina Husrev-bega, jer se pripadajuća mahala još nije izdiferencirala oko džamije koja se gradi za vrijeme popisa.

128 Tako u popisu 1530. imamo tri mahale čije je ime vezano za nekog hadži Ejnehana. Još veću konfuziju uvodi činjenica da jedna od njih ima drugi naziv Bratnik (Vratnik), dok se u istom popisu javlja i zasebna *Mahala Bratnik (Vratnik)*, drugi naziv *Dukandar Jusuf*. Jedna od mahala hadži Ejnehana u ovom popisu nosi atribut *stara*. Naredni popis iz 1540. godine također bilježi *Mahalu Bratnik (Vratnik)*, drugi naziv *Dukandar Jusuf* te, prema Zlatar, *Mahalu mesdžida čehaje Ejnehana pripada Skender-paši, Mahalu mesdžida hadži Ejnehana izdvojenu iz mahale Skender-paše i Mahalu mesdžida hadži Ejnehana*. Nijedna od njih ne nosi pridjev *stara*, niti ima drugi naziv Bratnik (Vratnik). Godine 1570. bilježe se još dvije nove mahale hadži Ejnehana, koje se uspijevaju ubicirati. Uz njih, upisane su opet *Mahala Bratnik (Vratnik)*, drugi naziv *Dukandar Jusuf, Mahala starog hadži Ejnehanovog mesdžida* i dvije *Mahale hadži Ejnehana*. Godine 1604., uz *Mahalu Bratnik (Vratnik)*, drugi naziv *Dukandar Jusuf* i dvije mahale hadži Ejnehana čije lokacije znamo, opet se navode tri hadži Ejnehanove mahale, s tim da jedna sad nosi drugi naziv *Sinan vojvode hatun*. Kako znamo gdje je bila ta mahala Sinan vojvode hatun, na ovaj način bi bio riješen problem ubikacije jedne od hadži Ejnehanovih mahala, ali samo u ovom popisu, jer ne znamo koja je od njih u prethodnim popisima upravo ova, osim što ne može biti *Mahala starog hadži Ejnehanovog mesdžida*, jer se ona javlja u popisu 1604. Šabanović je predložio njenu ubikaciju, koju prihvata i Zlatar, ali problem stvara činjenica da se ni ova mahala starog hadži Ejnehanovog mesdžida ne javlja konzistentno u svim popisima (niti jedna hadži Ejnehanova mahala 1570. godine ne nosi oznaku *stara*).

Defter bilježi ukupno šest džamija i 23 mesdžida, jednu medresu, tri banje, dva hana, pet zavija i nekoliko stotina dućana (Šabanović, 1960, 108). Sarajevo u ovom trenutku već ima gotovo sve svoje potkupalne džamije – Skenderiju (1518), Čekrekčinicu (1526), Havadže Duraka (1528) i Gazi Husrev-begovu (1531).

Dok o ekstenzivnosti zanatsko-trgovačke strukture stanovništva nema dvojbe – ovaj popis bilježi preko 300 zanatskih kuća (Zlatar, 1996, 149), ne uključujući zanatski podmladak – o mjestima realizacije takvih funkcija imamo manje podataka. Kako i kada tačno je uspostavljena poznata, gotovo geometrijska shema rasporeda pojedinih čaršija, nije moguće ustanoviti, ali je, s obzirom na broj stanovništva koje obnaša neku zanatsku djelatnost u ovom periodu, morao biti definisan osnovni prostorni razmještaj esnafskih grana. Zanati koji su

zahtijevali određeni resurs logično su pozicionirani u odnosu na takvu potrebu, ali se ne zna da je postojao neki drugi uvjet preraspodjele pojedinih velikih zanatsko-trgovačkih grupa.

Ravan teren je omogućio obrazovanje pravilne geometrije urbane matrice, linearne pravce nizanja dućanskih jedinica i popunjavanje međuprostora paralelno s osnovnom zatečenom saobraćajnom mrežom. S obzirom na tendenciju grupisanja istovjetnih zanata i na podatke o inicijalnom stanju kasabe, možemo reći da se takvo popunjavanje dešavalo istovremeno od i sa nekoliko zasebnih tačaka: s istoka oko Kolobara hana u pravcu istoka i zapada, sa zapada od Ajas-pašine mahale prvenstveno na istok te oko Isa-begovog mosta s obje strane Miljacke. Nešto kasnije se formira čaršija na Hisetima te se grade dućani Čekrekčinog vakufa oko Firuz-begovog hamama.

Da su dućani arhitektonski elementi u nizu, saznajemo eksplicitno tek iz teksta Gazi Husrev-begove vakufname iz 1531. godine (Spaho, 1932, XV). Prije toga, vakufnama Muslihudina Čekrekčije iz 1526. govori o grupisanjima manjeg broja dućana, 2–7 dućanskih jedinica pod jednim krovom, ali se, kao što smo rekli, ne spominje nijedna čaršija osim sabljarske i Saraj-čaršije:

„29 dućana, od kojih se osam nalazi u čaršiji sabljara u gradu Sarajevu, šest blizu zavije Turna-dedetove, devet blizu merhum Firuzbegova hamama i pet u vreli Ajas-pašinu, čije su granice poznate i označene u hudžetima kupovanja. Zatim 14 dućana, od tih sedam pod jednim krovom u čaršiji sabljara u spomenutom gradu, koji sa istoka graniče sa vlasništvom Hadži Alije terzije, sa zapada vlasništvom Kekeki Nesuha, od kible vlasništvom vakifa, a sa sjevera čaršijskim putem. Od njih su dva, također pod jednim krovom, u čaršiji sabljara u spomenutom gradu, koji graniče sa istoka vlasništvom Mustafa Čelebije, sa zapada dućanom vakifovim, od kible čaršijskim putem, a sa sjevera zemljištem gdje se ispušta voda iz Ajas-pašina hamama. Od tih je pet blizu dućana Hasana sina Jatiživa, također pod jednim krovom, koji su ograničeni sa istoka dućanom sina Jatiživa, sa zapada također, od kible čaršijskim putem, a sa sjevera zemljištem na koje se ispušta voda Ajas-pašina hamama.

Zatim je spomenuti vakif kupio od Jusufa b. Džafera b. H. Alije dva dućana pod jednim krovom u sarajevskoj čaršiji koja je od čaršija grada Sarajeva, koji graniče sa istoka vlasništvom Kjučudžik Ahmeda, sa zapada vakufom vakifovim, od kible čaršijskim putem, a sa sjevera zemljištem gdje se ispušta voda iz hamama Ajas-pašina. I ta je dva dućana pripojio spomenutom vakufu kao i svotu od 35.000 dirhema srebrenih dobrih sultan Sulejman hanovih koji su u uporabi – Bog ga pomogao, uvijekvečio njegovu vlast i za uvijek čuvao njegovu državu!“ (Kreševljaković, 1938, 11-12).

Pored ovih 45 dućana Čekrekčijinog vakufa, znamo da je za izdržavanje Skenderija džamije, podignute 1518., uvakufljeno i nekoliko dućanskih radnji. Takav podatak nam ne saopćava sama Mustafa-pašina zakladnica iz 1518., nego tek popis vakufa iz 1604., te ne znamo kada su tačno dućani uvakufljeni. Naime, do tog perioda osnovano je još pet manjih zaklada čija su sredstva korištena za održavanje Skenderija džamije (Zlatar, 1987, 194–195).

Dvadeset devet dućana, koji su se nalazili u blizini Firuz-begovog hamama, i 22 dućana u drugom dijelu sarajevske Čaršije pripadalo je vakufu Baščaršijske – Havadže Duraka džamije, podignute 1528. (Zlatar, 1987, 196).

Popis vakufa iz 1540. godine spominje jedan broj dućana u vakufu mesdžida Mehmed-bega (Isa-begovog sina) i džamije Skendera, ćehaje (kethode), ali nije navedena njihova tačna lokacija (Zlatar, 1974, 121).

Interesantno je da ni u ovom niti u narednom popisu nije zabilježeno stanovništvo dubrovačkih trgovaca. Dakle, u jednom dugom vremenskom periodu od 44 godine, koji je obuhvatio i vrijeme najintenzivnije ekspanzije zanatsko-trgovačkog centra, ne znamo kakav je udio njihovog učešća u privrednom razvoju grada, niti stanje naseljenosti na prostoru Frankluka ili Latinske čaršije.

2.1.5. Sarajevo 1540.

Naredni popis, detaljni tapu defter iz 1540. bilježi porast broja mahala za jednu trećinu u odnosu na prethodno stanje,¹²⁹ dok je tendencija rasta broja domaćinstava nešto izraženija, tridesetak domaćinstava godišnje na svaku mahal.

U samoj privrednoj jezgri grada stanje je uglavnom nepromijenjeno, što je posljedica gotovo završenog procesa njegove izgradnje i popunjavanja.

Broj domova u mahali Havadže Duraka neznatno je izmijenjen. Mahala Mehmed-bega Minetovića se više ne pojavljuje, ni u ovom niti u narednim popisima, te pretpostavljamo da je uklopljena u mahal Gazi Husrev-bega, koja se do ovog perioda morala formirati, iako se iz nekog razloga još ne registruje.

U mahali Muslihudina Čekrekčije i Mahali Kućuk Jazidži bilježi se desetak novih domaćinstava. Ajas-pašina mahala se znatno smanjuje – ima tek 27 domaćinstava, za razliku od 65 u popisu 1530., mada se ne vidi jasan uzrok ovakvom drastičnom smanjenju, a iz narednog popisa saznajemo o ponovnom znatnom povećanju (59) domova.

U zapadnom dijelu mahale Havadže Kemaludina, koja je u međuvremenu izuzetno porasla i brojčano i teritorijalno, izdvaja se nova mahala Hadži Idrisa, oko istoimenog mesdžida.

Sjeverno od nje izdvojena je i nova mahala Tuti Hatun oko mesdžida na Mejtašu, dok zapadno, oko Koševskog potoka, Kemal-beg podiže svoj mesdžid, medresu i imare te je popis zabilježio i pripadajuću mahal. Vakuf za izdržavanje zadužbina podignutih 1538. posjedovao je i 19 dućana u mahali Muslihudina Čekrekčije, tj. na Baščaršiji, a tu se navodno izgradio i njegov han, koji je potpuno izgorio u požaru 1697. (Zlatar, 1987, 202–203).

Jahja-pašina mahala ima oko dvadeset kuća više nego u prethodnom popisu. Stanje iznad Varoši i Jahja pašine mahale ostaje uglavnom neizmijenjeno, osim u mahali Saraća Alije, gdje je zabilježeno tridesetak novih domova.

Na području stare Skender-pašine mahale broj stanovnika je porastao znatnije jedino u mahali Šejha Feruha i mahali Medrese, koje imaju oko 30 novih domova.

Mahala Kebkebirovog mesdžida, mahala Mesdžida Davuda Čelebije i mahala mesdžida Mimara Sinana imaju tek desetak domova više, dok je u ostalim mahalama stanje neznatno promijenjeno.

Visoko iznad mahale Ahmeda Čelebije, u Bardakčijama, pripajanjem teritorije seoskog naselja nastala je nova mahala koja nosi i naziv Bardakčije, a u narednim popisima, nakon podizanja mesdžida, pojavljuje se pod nazivom mahala mesdžida Kartala Hadži Ejnehana. Na Vratniku je moguće, i pored daljnjih teškoća u identifikaciji, ubicirati novu mahal Divan katiba Hajdara, koja ima 58 domova.

Na lijevoj obali znatnije promjene su vidljive u mahalama Mustafe bega oko Skenderije džamije te u mahali Mehmed-bega na Bistriku, gdje je registrovano oko 50 novih domova. Mahala Dulgera Ibrahima ima oko trideset domova manje. Njena susjedna mahala, Haraći Mustafe, sa desetak je domaćinstava više, a južno od nje izdvojena je nova mahala mesdžida Sinana halife.

U kraju oko Magode u mahali Jakub-paše i istočno, u mahali Mehmeda-hana, stanje je nepromijenjeno.

U jednoj od najvećih starih mahala na ovom području – mahali Kekeki Sinana – zabilježeno je svega 17 kuća. Oko tog područja, između Toplika i mahale Mehmeda-hana, nastaje nova mahala Hadži Mehmeda šehar ćehaje zaštićenog Sarajeva.

129 Zabilježena je 41 mahala: Mahala stare džamije sultana Mehmeda; Mahala Muslihudina Čekrekčije; Mahala mesdžida Jakub-paše; Mahala Hadži Mehmeda šehar-ćehaje zaštićenog Sarajeva; Mahala mesdžida sagrakči Mahmuda; Mahala džamije umrlog Jahja-paše; Mahala mesdžida Havadže Duraka; Mahala mesdžida Kećedži Sinana; Mahala mesdžida Mehmed-bega; Mahala mesdžida divan katiba Hajdara; Mahala mesdžida Dulgera Ibrahima; Mahala Haraći Mustafe; Mahala mesdžida Mimar Sinana; Mahala mesdžida Saraća Alije; Mahala mesdžida Mevlana Arapa; Mahala mesdžida Kućuk Jazidži; Mahala mesdžida havadže Kemala; Mahala mesdžida Hadži Ejnehana; Mahala mesdžida Saraća Ismaila; Mahala mesdžida Kebkebir u Mahali Skender-pašinoj; Mahala mesdžida Dudi Hatun; Mahala Firuz-begove medrese; Mahala mesdžida hadži Alije poznata kao mahala Bjelave; Mahala mesdžida Hadži Idrisa; Mahala saraća Ismaila, drugi naziv mesdžid hadži Hajdar; Mahala mesdžida Sinan halife; Mahala mesdžida Jahja-paše, drugi naziv Komatin; Mahala mesdžida Mustafa-bega sina Skender-bega; Mahala Bardakčije, nova; Mahala Bratnik (Vratnik), drugi naziv mesdžid Dukandar Jusufa; Mahala džamije Mevlana Arapa; Mahala Ahmeda Čelebije sina Kuzdengija; Mahala hadži Skendera ćehaje; Mahala mesdžida Davud čelebije; Mahala mesdžida ćehaje Ejnehana pripada Skender-paši; Mahala mesdžida Kemal-bega Husrev-begova ćehaje; Mahala mesdžida Hadži Ejnehana izdvojena iz mahale Skender-paše; Mahala mesdžida Hadži Mehmeda; Mahala džamije šejha Ferruha; Mahala mesdžida Ajas-paše; Mahala Varoš u Sarajevu pripada sandžakbegu (Zlatar, 1996, 54–57).

Popis iz 1540. saopćava stanje umjerene teritorijalne ekspanzije, ali izraženijeg porasta broja domaćinstava, što je pokazatelj usitnjavanja urbane strukture i popunjavanja već naseljenih teritorija.

Za razliku od prethodnog međupopisnog perioda, u kojem je uočljiv fokus na izgradnji manjih zadužbinskih kompleksa – uglavnom mesdžida, građevinska djelatnost ovog perioda je produkt dotada najintenzivnijeg sutjecanja materijalnih sredstava u ličnosti jednog krupnog legatora. Ova vakufska inicijativa nije, kao u prvobitnom valu krupnih zadužbina, strateški utilizirana, nego ima svrhu nadgradnje kulturno-prosvjetnim funkcijama središta oblasti i redefiniranja primarne privredne djelatnosti u više oblike organizovanosti.

Pri tome, ona istovremeno i označava granice prostorno-arhitektonske i funkcionalne konstitucije grada, okončavajući uzlaznu putanju razvoja gradske jezgre, nakon čega neće biti znatnijih promjena sve do druge polovine XIX stoljeća.

S obzirom na broj dućanskih jedinica,¹³⁰ do ovog popisa je svakako morao biti završen proces osnovnog sadržajnog strukturiranja i razmještaja pojedinih čaršija unutar urbane matrice, koje su se kasnije mogle samo popunjavati.

U kontekstu izloženih podataka može se učiniti da Čaršija unutar ove sekvence razvoja doživljava najinvazivniju izmjenu vizuelnog identiteta. Ipak, s obzirom na neprekinutost i postepeno ciklično širenje grada uz prateće restrukturiranje akumuliranih resursa, takva izmjena se može isključivo okarakterisati kao proces *nadgradnje* i konstruisanja konačnog prostornog identiteta grada, onog kojim ćemo usloviti definiranje dominantne vrijednosti.

Nije sasvim razjašnjeno kako je tekao proces urbanizacije, niti da li je on bio planski razrađen ili predstavljao stihijsko popunjavanje funkcionalnih i prostornih „praznina“. Najdominantnija odrednica urbane strukture klasične faze razvoja grada, Gazi Husrev-begove zadužbine, u svojoj opsežnosti, složenosti i logici razmještaja morala se osloniti na promišljenu idejnu podlogu, kao uostalom i inicijalno osnivanje sarajevske kasabe. „Na kraju, postavlja se pitanje ko je osmislio sveukupan prostorno-urbanistički raspored, organizaciju i međusobnu povezanost mnogobrojnih Gazi Husrev-begovih zadužbina: Latinluku [...] suprotstaviti Bezistan i Tašlihan – vrhunsku robnu kuću i hotel najviše kategorije svog vremena, a onda sve to, preko imareta i musafirhane, pa preko sakralnih i prosvjetnih institucija, vezati prema trgu na današnjoj Baščaršiji kao težištu domaće ekonomike [...] bilo je mudro, i smiono, i dalekosežno [...] (Čelić, 1988, 377). Zlatar (2010) ističe da je, pored nesumnjivog učešća glavnog carskog arhitekta Adžem Esir Alija u dizajnu džamije, jednako izvjesno da su i ostali objekti zadužbine bili stručno i planski osmišljeni te

inkorporirani u već postojeću strukturu, čime su vizionarski usmjerili njezin daljnji razvoj.

130 Samo je Gazi Husrev-begov vakuf imao 215 dućana u ulici Sarači, Franačkoj i Aščijskoj čaršiji (Zlatar, 1987, 197).

2.1.6. Sarajevo 1570.

Tek trideset godina kasnije, 1570., izvršen je novi popis Bosanskog sandžaka. Sarajevo sada broji 63 mahale,¹³¹ dakle ponovno trećinu više nego u prethodnom popisu, pri čemu je ovaj put vremenska distanca između dva popisa veća za dvadeset godina.

Podaci iz deftera govore o najintenzivnijem godišnjem prosječnom porastu domaćinstava od čak stotinjak domaćinstava po mahali. Također, registrovan je do tada najveći prirast stanovništva u odnosu na broj novih mahala, što je indicija da se Sarajevo ne širi više toliko teritorijalno, koliko popunjava već uspostavljenu gradsku teritoriju.

Ciklus razvoja grada je donekle ponovljen, jer popis bilježi relaciju broja mahala i domaćinstava sličnu stanju iz 1516. Takav disbalans će zahtijevati ponovno restrukturiranje i uravnotežavanje veličine mahala i broja njihovih stanovnika u narednom periodu.

Na desnoj obali, oko prvobitne gradske jezgre, evidentiran je intenzivan porast broja stanovnika. U mahali Čekrekčijine džamije ubilježeno je čak 100 novih domaćinstava, dok se mahala Mekabir povećala za oko četrdeset domova. Ni u ovom popisu nema spomena mahali Havadže Duraka, ali se prvi put pojavljuje mahala džamije umrlog Husrev-bega s 47 domaćinstva. Ne spominje se ni mahala Ferhad-bega, iako je džamija izgrađena u međuvremenu, 1528. godine.

U zapadnom kraju grada, stara Mahala Hovadže Kemaludina morala je jako porasti, jer se iz nje izdvaja nova mahala mesdžida hadži Jagdži Ahmeda, tzv. Gornja Ćemaluša, s 44 kuće, dok ostatak stare mahale broji čak 159 domaćinstava. Osamdesetak novih domova je ubilježeno i u mahali Hadži Idrisa.

Oko novoizgrađene Ali-pašine džamije razvila se istoimena mahala, koja je i evidentirana prvi put ovim popisom, sa 109 kuća, a mahala sjeverno od nje, Kemal-begova, ima oko 50 novih domaćinstava.

Ovakvi podaci bilježe izrazit proces urbanizacije od mjesta utoka potoka Koševo u Miljacku duž starog puta koji se nazivao Žabljak, sve do Ajas-pašine mahale.

131 Mahala mesdžida Ajas-paše; Mahala mesdžida hodže Kemala; Mahala džamije Skendera ćehaje; Mahala mesdžida Hadži Jagdži Ahmeda; Mahala mesdžida Hadži Mehmeda Bakrzade; Mahala mesdžida Ibrahima Nedžara; Mahala mesdžida hadži Idrisa; Mahala mesdžida Hadži Hasana; Mahala mesdžida Haseći hatun; Mahala džamije umrlog Hurev-bega; Mahala džamije umrlog Ali-paše; Mahala mesdžida Kemal-bega Husrev-begove ćehaje; Mahala sarača Ismaila – drugi naziv mesdžid hadži Hajdar; Mahala mesdžida Tuti hatun; Mahala džamije Mustafa-bega sina Skender-paše; Mahala mesdžida katiba Kasima; Mahala mesdžida hadži Turhana; Mahala mesdžida hadži Ejnehana; Mahala mesdžida Hasana vojvode; Mahala Mehmed-begova mesdžida; Mahala džamije umrlog sultana Mehmeda hana; Mahala mesdžida Armagandži Sinana; Mahala mesdžida hadži Davuda izdvojena iz Mahale džamije sultana Mehmeda hana; Mahala mesdžida hadži Sejdi izdvojena iz Mahale hadži Ejnehana; Mahala mesdžida sarača Ismaila; Mahala mesdžida Jakub-paše; Mahala mesdžida Nezira Janjičara; Mahala mesdžida Abdi halife; Mahala mesdžida Vekilharč Mustafe; Mahala mesdžida Kučuk Jazidži; Mahala mesdžida hadži Sulejmana izdvojena iz Mahale Šejha Feruha i Munla Arapa; Mahala mesdžida Harači Mustafe; Mahala mesdžida Hadži Memi izdvojena iz Mahale Ahmeda Ćelebije i hadži Hajdara; Mahala mesdžida Hasana sina Davuda izdvojena iz Mahale katiba Hajdara i Sinana vojvode Hatun; Mahala mesdžida hadži Džafera izdvojena iz Mahale Armagandži Sinana i hadži Ali-bega; Mahala mesdžida hadži Memi; Mahala mesdžida hadži Ejnehana; Mahala mesdžida hadži Alije izdvojena iz Mahale Sinana Ćelebije, drugi naziv Komatin; Mahala mesdžida Sagrački Mahmuda; Mahala mesdžida Kartal hadži Ejnehana – Bardakčije; Mahala Bratnik (Vratnik), drugi naziv Dukandar Jusuf; Mahala mesdžida hadži Mehmeda; Mahala džamije umrlog Jahja-paše; Mahala mesdžida Ahmeda Ćelebi-Kuzdengi; Mahala mesdžida kećedži Sinana; Mahala mesdžida divan katiba Hajdara; Mahala mesdžida Davud Ćelebi; Mahala mesdžida Husama; Mahala džamije Mevlana Arapa; Mahala džamije Čekrekči Muslihudina; Mahala mesdžida Sinan halife; Mahala mesdžida Sinan Ćelebije, drugi naziv Komatin; Mahala mesdžida hadži Ejnehana; Mahala mesdžida hadži Mehmeda sina Sinana; Mahala Mevlana Arapa; Mahala mesdžida hadži Ali; Mahala mesdžida sarača Alije; Mahala mesdžida Mimar Sinana; Mahala Firuz-begove medrese; Mahala starog (Kohne) hadži Ejnehanovog mesdžida; Mahala mesdžida gradskog ćehaje; Mahala džamije šejha Feruha; Mahala Varoš u Sarajevu (Zlatar, 1996, 61-68).

Varoš broji dvadesetak domova manje, a s njene zapadne strane su se razvile čak dvije nove mahale, te je i moguće da su izdvojene iz Varoši – mahale mesdžida Haseki Hatun i Buzadžić hadži Hasana. Jahja-pašina i okolne susjedne mahale u prosjeku rastu za oko 20–ak kuća. Jedino je manji broj domova evidentiran u Sarač–Alijinoj mahali jer je na samoj sjevernoj periferiji grada iz nje izdvojena nova mahala Abdul Halife. Mahala koja se prostirala zapadno od Sarač–Alijine, ona u Bardakčijama, također ima 50–ak kuća više.

Istočno od mahale Hadži Hajdara, u kojoj se ne mijenja broj domaćinstava, nastaju dvije nove mahale – Kasima Katiba i hadži Memi, a za potonju je u popisu i navedeno da nastaje izdvajanjem iz mahala Ahmeda Čelebije i Hadži Hajdara.

Između mahala Bjelave, u kojoj je evidentiran mesdžid Hadži Alije još u prethodnom popisu, i Tuti Hatun, izdvajaju se također dvije nove mahale – Armagandži Sinana i hadži Džafera. Kako se za potonju navodi da je izdvojena iz mahale Armagandži Sinana i hadži Ali-bega, jasno je da popisi ne bilježe ažurno / realno stanje na terenu. Naime, mahala Armagandži Sinana morala je nastati i razviti se znatno ranije, da bi se već do ovog popisa iz nje izdvojila cijela nova mahala.

Područje stare Skender-pašine mahale se razvija u tolikoj mjeri da se izdvajaju čak tri nove mahale – Husama (Pelteka Husamudina), hadži Sulejmana izdvojena iz Munla Arapove i mahale Šejha Feruha, te sjevernije od nje mahala mesdžida hadži Mehmeda sina Sinana. Štaviše, i sve ostale mahale na tom području bilježe porast broja domova, osim mahale Medrese, možda jer se sjeverno od nje razvila još jedna nova mahala – ona mesdžida Hubjar age.

Na Vratniku smo uspjeli identificirati dvije nove mahale, mahalu mesdžida Hasana sina Davuda, izdvojenu iz mahale katiba Hajdara i Sinana vojvode hatun, te mahalu Sinana vojvode Hatun. Međutim, ova posljednja mahala je već postojala ranije – kao jedna od brojnih u čijem se imenu spominje neki Hadži Ejnehan.

U mahali Mehmeda hana, na lijevoj obali Miljacke, 1565. izgrađena je nova monumentalna potkupolna džamija na mjestu stare Careve džamije, uništene 1697. godine.

Na velikom prostoru između Skenderije i Careve džamije, zabilježen je porast domova u svim mahalama. Južno od Skender–ćehajine mahale, na Soukbunar, nastaje hadži Turhanova mahala. Iz stare Dulger Ibrahimove mahale na Čobaniji izdvaja se nova mahala mesdžida Hasana vojvode sa 101 kućom, a i sama Dulger Ibrahimova mahala ima tridesetak novih domova.

Između mahala Sinana halife i Harači Mustafe zabilježena je nova mahala mesdžida hadži Alije, za koju se kaže da je izdvojena iz Sinan Čelebijine mahale – drugi naziv Komatin. Od mahale Sinana Halife ka istoku nastaju tri nove mahale – hadži Turhanova u

Berkuši, Hadži Memi ili Ašik Memi, te Hadži Sejdi. Za ovu posljednju je navedeno da je nastala izdvajanjem iz mahale Hadži Ejnehana. Međutim, i ta mahala Hadži Ejnehana se prvi put spominje u ovom popisu, a formira se na sjevernom kraju Mehmed-begove mahale, vjerovatno izdvajanjem iz nje, jer se u njoj bilježi šezdesetak kuća manje.

Šabanović smatra da je južno od mahale Mehmeda-hana u to vrijeme morala egzistirati i mahala Čohadžije Hadži Sulejmana. Sjeveroistočno od mahala Kekeki Jusufa (u kojoj je također zabilježen znatniji porast broja domova), izdvajanjem iz mahale Mehmeda-hana, nastaje i nova hadži Davuda mahala.

Broj domaćinstava u mahali hadži Mehmeda se jako povećao, sa 60 na 153 doma, a između nje i Jahja-pašine mahale nastaje hadži Mehmeda Bakarevića mahala, koja već 1604. dobiva drugi naziv – mahala hadži Ahmetova mesdžida, drugi naziv mahala mesdžida Hadži Mehmeda Bakarevića (Bakrzade).¹³²

Oko Jahja-pašine mahale registruju se još dvije nove – sjeveroistočno – uključanjem srednjovjekovnog naselja Čeljigovići u gradsku teritoriju, mahala mesdžida Nezira janjičara, a sjeverno, na srednjovjekovnom lokalitetu Toplik, mahala mesdžida Vekil Harč Mustafe. Mesdžid je najvjerovatnije još 1557. podigao Husrev-begov intendant (vekilharč) (Šabanović, 1965, 45).

Neposredno prije i nakon posljednjeg popisa 1540., završeni su svi objekti Gazi Husrev-begove zadužbine – Medresa nakon 1537. (Spaho, 1932a, XXIII–XXXVI) te prije 1541. (između 1542. i 1543. – Zlatar, 1987, 203) Bezistan i Tašlihan (Šabanović, 1965, 33). Gazi Husrev-begova banja se ne spominje ni u jednoj vakufnami, a prvi dokument koji je bilježi je popis vakufa iz 1565. (Zlatar, 1987, 205).

Već definisana struktura urbane matrice Čaršije u ovom periodu se popunjava izgradnjom dva monumentalna objekta. Prvi je Brusa bezistan, koji 1551. podiže veliki vezir Rustem-paša, s 35 unutrašnjih i 45 vanjskih dućana (Šabanović, 1965, 33). Iako se vakufnama nije sačuvala, iz popisa vakufa 1604. saznajemo da je prihod dolazio od 77 dućana, koji su se vjerovatno nalazili oko samog bezistana, ili u njegovoj neposrednoj blizini (Šabanović, 1964, 203).

Posljednji monumentalni objekat na području Čaršije, Ferhadija džamiju s mektebom, česmom i imaretom, gradi kao svoju zadužbinu Ferhad-beg Vuković–Desisalić 1561.

Godine 1555. sarajevski trgovac Buzadžić Hadži Hasan na uglu Čemerline i Logavine podiže petu po redu gradsku džamiju s kupolom (Šabanović, 1965, 38), a 1561. dovršena je i posljednja potkupolna sarajevska džamija – Alipašina, čime je okončana izgradnja monumentalnih objekata osmanske arhitekture na području Sarajeva (Šabanović, 1965, 35).

¹³² U ovom periodu se najvjerovatnije i desio neki veći požar, jer popis iz 1604. bilježi nekolicinu novih džamija / mesdžida na mjestu onih registrovanih 1540., između ostalog i mesdžid hadži Mehmeda Bakarevića mahale.

2.1.7. Sarajevo 1604.

Do popisa 1570. godine gradska teritorija se prostirala u gotovo identičnom obuhvatu koji se bilježi i u trenutku austrougarske okupacije. Dakako, bilo je neizgrađenog i nenaseljenog zemljišta, ali će se i taj prostor izgraditi do kraja XVII stoljeća. Tridesetak novih mahala koje nastaju do popisa 1604. nisu znatnije utjecale na pomjeranje granica na samoj periferiji Sarajeva.

Stanje broja domaćinstava na području Čaršije svjedoči o određenom zastoju u razvoju, što je posljedica okončanog procesa izgradnje i popunjavanja privredne jezgre.

Mahale Čekrekčinica i Kučuk Jazidži imaju oko tridesetak domova manje u odnosu na prethodni popis. Mahala Havadže Duraka se ne spominje, dok je Gazi Husrev-begova s desetak domova manje. U Ajas-pašinoj mahali i mahali hadži Jagdži Zade stanje je gotovo nepromijenjeno.

U zapadnom dijelu grada, mahale Havadže Kemaludina i Hadži Idrisa su brojčano znatno smanjene, a jedan od razloga je mogao biti u izdvajanju dvije nove mahale južnije od njih, uz samu obalu Miljacke – mahala Hadži Bali s mesdžidom u današnjoj Mis Irbinoj ulici i Kalin Hadži Ali s mesdžidom koji se nalazio na mjestu današnjeg Vakufskog nebodera u Ferhadiji ulici. Određeno smanjenje broja domova je zabilježeno i u Ali-pašinoj i Kemal-begovoj mahali.

Mahala Varoš brojčano znatno raste, a tu, između Varoši, mahala Buzadži hadži Hasan i Haseći Hatun, nastala je nova mahala mesdžida hadži Oruča.

U sjevernom području grada, oko mahale Jahja-paše, samo je u Sarač-Alijinoj mahali zabilježeno oko tridesetak domova manje, vjerovatno jer se u njenom jugoistočnom dijelu izdvaja mahala džamije Bali efendije.

Mahale na području stare Sarač Ismailove mahale također imaju u prosjeku desetak domova manje, izuzev mahale hadži Memi, koja se uvećala za dvadesetak domova.

Mahale Tuti Hatun, Armagandži Sinana i hadži Džafera imaju gotovo upola manje domova, s obzirom na to da njihov prostor zahvataju dvije nove mahale – hadži Bali i hadži Sinana.

Na samoj sjevernoj periferiji grada, iz mahale Bardakčije se izdvaja nova mahala mesdžida hadži Nesuha.

Popis bilježi i dvije nove mahale na području nekadašnje Skender-pašine mahale – hadži Ahmeda izdvojena iz mahale Šejha Feruha te po Šabanoviću (iako kod Zlatar ne možemo pronaći ovaj podatak) – mahala Hadži-Alije Tokmića (Tokmozade), koja se razvila u sjevernom dijelu mahale Šejha Feruha. Ovo je i razlog znatnog smanjenja broja kuća u mahali Šejha Feruha, sa 125 na 63. Značajnije smanjenje se bilježi i u mahalama hadži Mehmeda sina Sinana i Mevlana Arapa. Kod posljednje je uzrok smanjenja jasan, jer se izričito kaže da je nova mahala hadži Jahje izdvojena iz mahale Mevlana Arapa. Mahala Kebkebirovog mesdžida ima dvadesetak domaćinstava više, dok se stara mahala Medrese ne spominje u ovom popisu.

Na Vratniku možemo identificirati nastanak čak četiri nove mahale, ali ne i njihov tačan prostorni smještaj. To su: mahala mesdžida hadži Huseina, u narodu prozvana mahalom u Strošićima, za koju Zlatar tvrdi da je nastala izdvajanjem dijelova iz stare mahale hadži Ejnehana; zatim mahala hadži Mustafe, poznatog kao havadže Zade, izdvojena iz mahale hadži Ejnehana;¹³³ mahala mesdžida hadži Sinana, izdvojena iz mahale hadži Ejnehana (Čebedžije), te četvrta – mahala mesdžida Terzića (Terzade) Hasana.

Na suprotnoj strani Miljacke, na potezu istok–zapad, nastaje nekoliko novih mahala: Hadži Hasana Pehlivana, koji podiže svoj mesdžid, u narodu prozvan „Pod Tekijom“; Pešiman Hadži Huseina, koja se izdvojila iz Skender-ćehajine mahale, uza samu obalu; Ojandži Zade Hadži Ibrahim, u mahali Dulgera Ibrahima; te mahala Bakr Babine džamije na Atmejdanu.

U ovom popisu se napokon spominje i mahala starog Bali-begovog mesdžida, koji je spaljen još 1480. godine. Jugozapadno od nje nastaje i mahala mesdžida umrlog Hasana efendije, u narodu poznata kao Brdo džamija ili Na brdu.

Mahala mesdžida Mehmed-bega, sina Isa-begova, smanjuje se za dvadesetak domova, vjerovatno stoga što područje oko Bali-begovog mesdžida stiče status mahale. Mahala Kečedži Jusufa ima petnaestak kuća manje, a hadži Davuda oko 25 kuća više. Uz samu obalu, na prostoru između Toplika i Careve džamije, zabilježeno je izdvajanje nove mahale – mesdžida hadži Isa.

Jugoistočno od Jakub-pašine mahale, u kojoj je evidentirano dvadesetak kuća manje, pojavljuje se nova mahala mesdžida umrlog muftije Sulejmana.

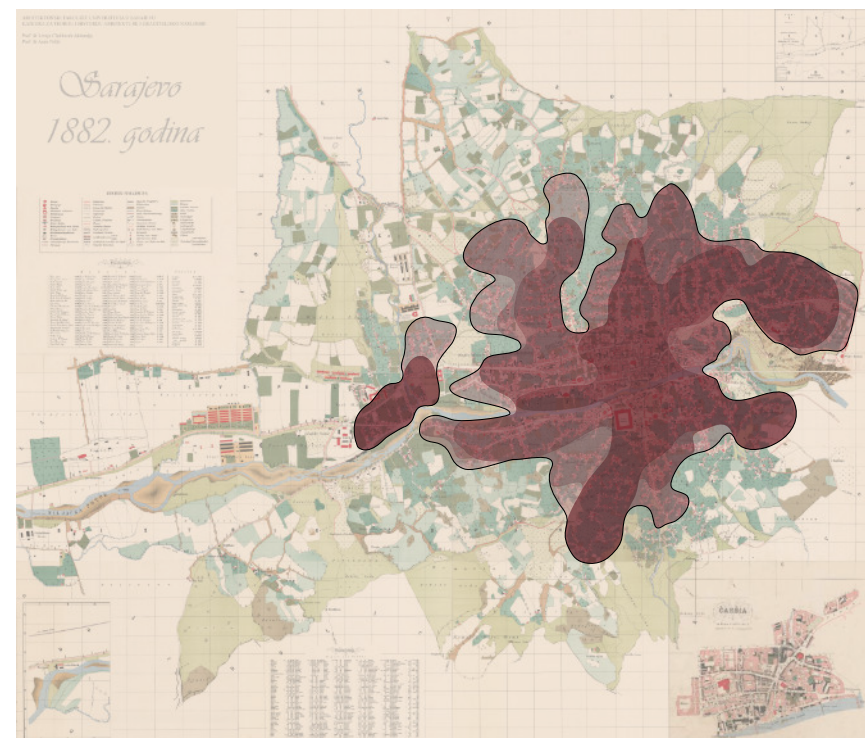
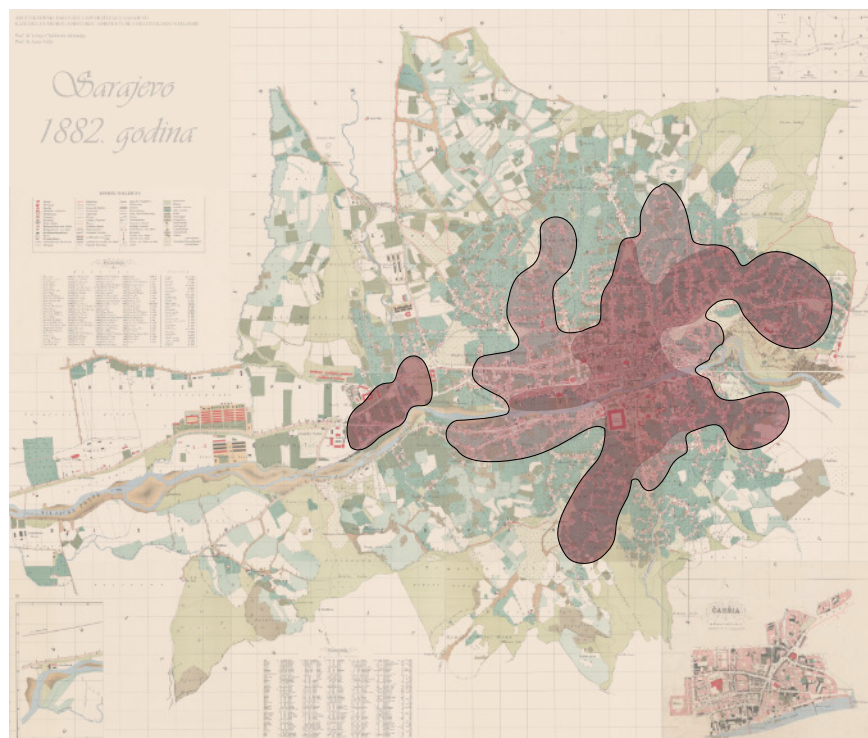
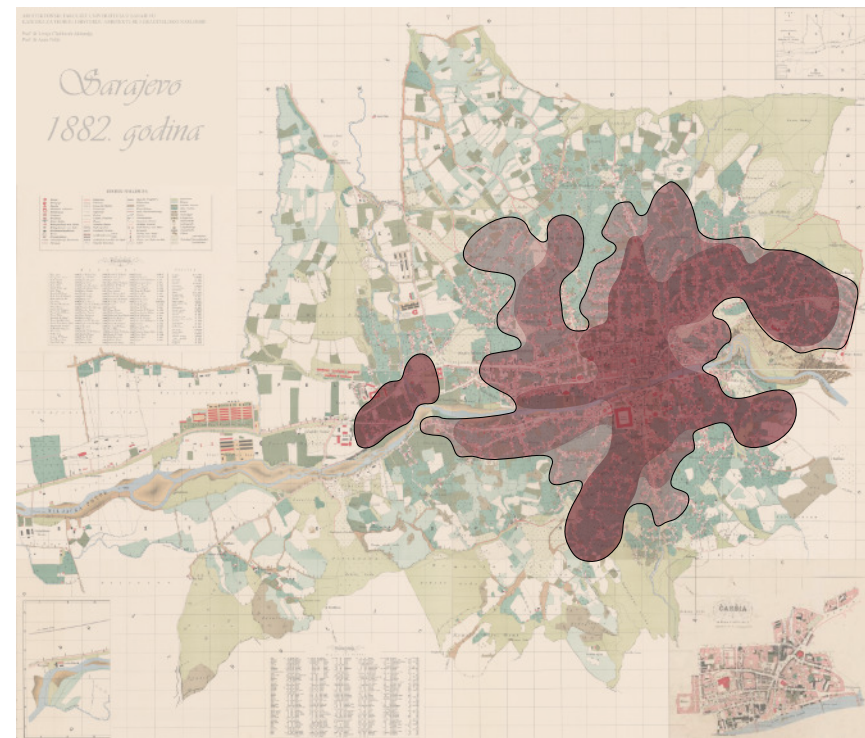
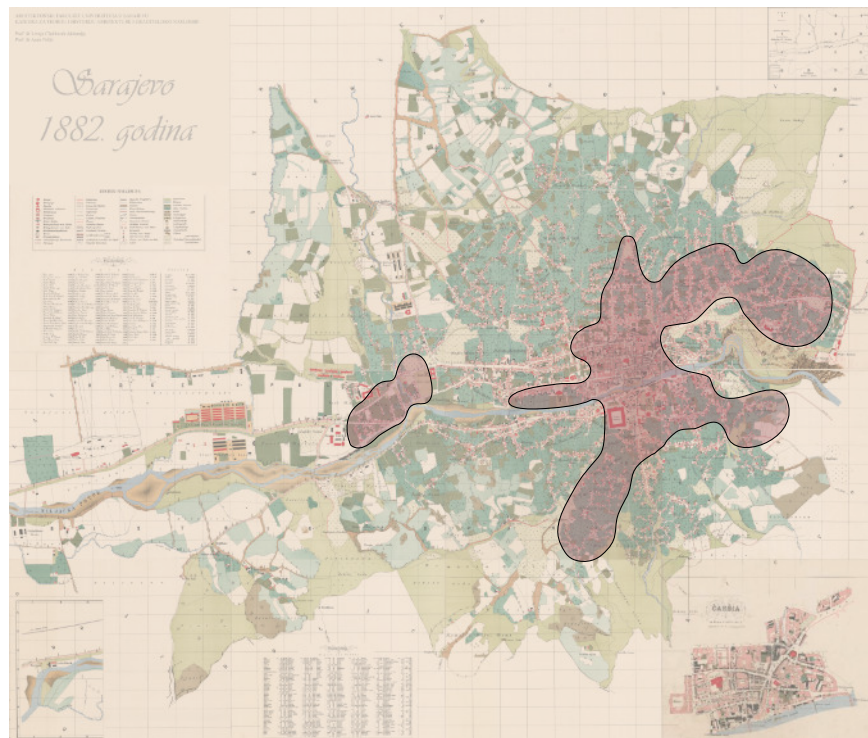
Na južnim padinama grada, sjeveroistočno od mahale Sejdi, upisana je nova mahala mesdžida hadži Sulejmana sina Mesuda, što je vjerovatno razlog znatnijeg smanjenja broja kuća mahale hadži Sejdi. Sličan je slučaj i s mahalom mesdžida Sinan halife, s čije se jugoistočne strane izdvaja Hadži Turhanova mahala.

Stanje urbaniziranosti Sarajeva do 1604. godine donekle saopćava i popis vakufa nastalih do te godine, koji je sadržan u ovom katastarskom defteru. Međutim, iskoristivost podataka ovog izvora u rekonstrukciji geneze grada vrlo je ograničena, s obzirom na njihovu osnovnu namjenu registrovanja vakufskih prihoda i raspodjele sredstava. Tek decidna analiza određenih ekonomskih praksi kao pokazatelja izgrađenosti, prvenstveno podataka o zakupninama dućana pojedinih vakufa, može omogućiti stvaranje preciznije slike razvoja ove specifične arhitektonske grupe.¹³⁴

Prvi pouzdan podatak o jevrejskim strukturama u Sarajevu je zabilješka Evlije Čelabije iz 1659. o „dvije jevrejske mahale“, od kojih se jedna svakako odnosi na Sijavuš-pašine daire, a druga na objekat kolektivnog stanovanja u Sagrački Mahmudovoj mahali (Husić, 2020).

133 Džamija je, po natpisu iznad ulaza, podignuta još 1548/1549., pa se naselje na tom području vjerovatno razvilo još i ranije.

134 Primjera radi, popis Gazi Husrev-begovog vakufa konkretno navodi samo 194 dućanske jedinice, dok se o stvarnom broju može zaključivati na osnovu godišnje zakupnine ostalih stavki, nespecificiranih u odnosu na broj dućana (Handžić, 1990).

ilustracija 9:
segmenti 1 i 2 od 6
Shematski prikaz
okvirnog razvoja
sarajevskih mahala
1463–1604. godine:

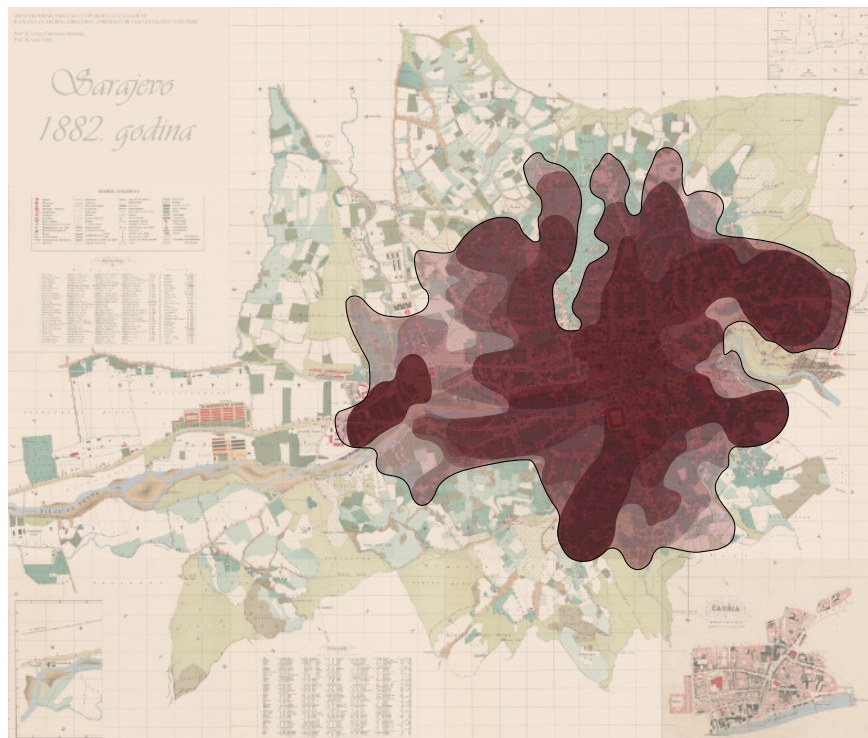
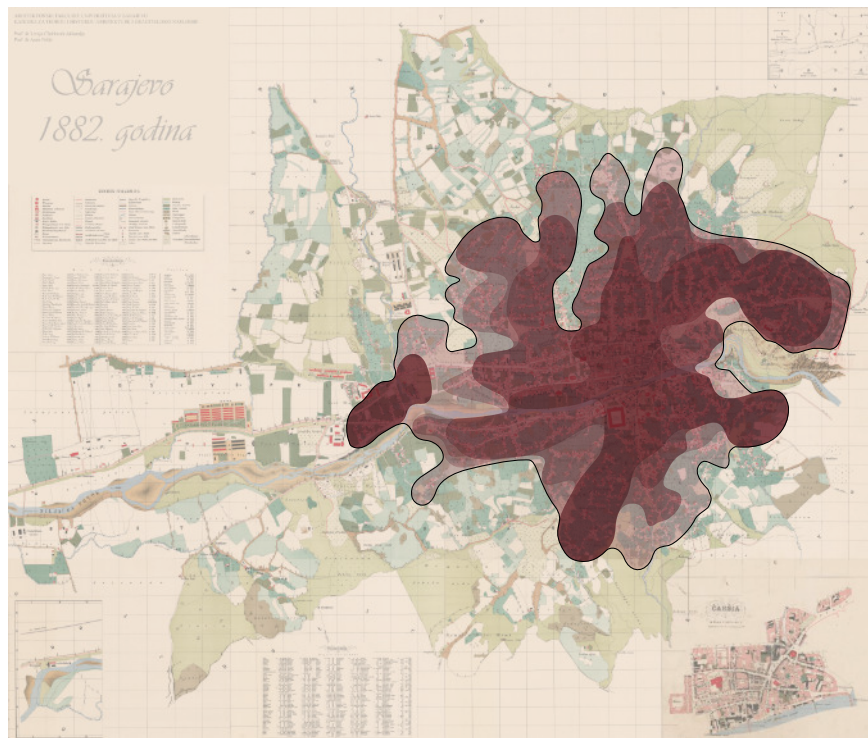
- 1) 1463–1489.
- 2) 1489–1515.

Izvor: Autor.

ilustracija 9:
segmenti 3 i 4 od 6
Shematski prikaz
okvirnog razvoja
sarajevskih mahala
1463–1604. godine:

- 3) 1515–1530.
- 4) 1530–1540.

Izvor: Autor.

ilustracija 9:
segmenti 5 i 6 od 6
Shematski prikaz
okvirnog razvoja
sarajevskih mahala
1463–1604. godine:

5) 1540–1570.

6) 1570–1604.

Izvor: Autor.

2.1.8. Zaključna razmatranja o urbanoj genezi osmanskog Sarajeva

Izmjena broja domaćinstava po pojedinačnim područjima grada, koja ukazuje na pravce teritorijalnog širenja te popunjavanje i izgradnju već naseljenih područja, predstavlja jedini pouzdaniji podatak o urbanoj genezi osmanskog Sarajeva.

Saznanja o egzaktnoj transformaciji urbane matrice opsežnija su za područje samog privrednog jezgra, i to primarno monumentalne objekte, dok je nastanak i razvoj dućanskih nizova ostao neregistrovan, izuzev indirektno, kroz podatke o broju stanovništva koje se bavilo privrednom djelatnošću te podatke iz pojedinih zadužbinskih dokumenata i popisa vakufa.

Strukturalne promjene urbane matrice odvijaju se između 1489., 1516. i 1530. godine, dok su teritorijalno širenje i porast broja stanovnika najizraženiji u godinama između popisa 1540. i 1570., te 1570. i 1604. godine.

Utvrđeno je da je osmansko naselje čak od najranijeg perioda obuhvatalo i krajnje periferne dijelove grada zabilježene koncem XIX vijeka. Obližnja sela Bjelave, Budakovići, Grdonj, Žagrići, Komatin, Čeljigovići, iako nisu spadala u tzv. gradski teritorij, bila su uglavnom naseljena. Izmjena njihovog pravnog statusa samo je formalno predstavljala uvećanje grada, dok je zapravo indicija promjena privredne strukture stanovništva, koja sa sobom nosi i drugačiji sistem ubiranja državnih i feudalnih poreza.

Takav princip ekspanzije grada ne uzrokuje izmjenu osnovne urbane strukture i likovno-kompozicione pojavnosti, barem ne instantno. Iako ne možemo znati kakve su bile diferencijacije između kasnosrednjovjekovnih i ranoosmanskih principa izgradnje seoskih stambenih naselja na padinskim dijelovima grada, koji će se postepeno transformirati u gradske stambene četvrti, znamo da je zatečena, zadržana i dalje razvijana mreža puteva osnovni regulatorni faktor postavke novih struktura. Dominacija autohtonog stanovništva u strukturi ranoosmanske populacije te univerzalnost odgovora na bioklimatske datosti lokaliteta navodi nas na zaključak da takve razlike nisu mogle biti suštinske.

Socio-kulturološke i ekonomske promjene uvjetovale su određene distinkcije u pristupu stambenoj izgradnji, ali, možemo pretpostaviti, tek u kasnijim periodima, kada su čvrsto prihvaćene i zaživjele orijentalno-osmanske kulturološke vrijednosti projicirane u djelokrug onoga što je podrazumijevao porodični život, koncentriran u stambenu kuću i oko nje.

Prve, ranoosmanske kuće mogle su imati vrlo skroman arhitektonski izričaj. Takva forma individualnih stambenih

objekata stanovništva svih društvenih slojeva zabilježena je i u XVII vijeku od strane nekih putopisaca.¹³⁵

Općepoznata i donekle poetizirana slika mikroarhitekture mahala Sarajeva nastaje mnogo kasnije, kada se osmanski islamsko-orijentalni civilizacijski krug uspio nametnuti kao određujući medij izgradnje urbanog identiteta u svim njegovim segmentima. Značajnije strukturalne promjene, prema tome, realizirane su isključivo u ravničarskom predjelu grada, tzv. Čaršiji.

Također je utvrđeno da su topografske granice grada, one između ravnice i padina, samo djelimično vezane za njegovo funkcionalno razgraničavanje. Uvriježen i prihvaćen diskurs funkcionalne dihotomije osmanskog Sarajeva – kao podvojenosti na javnu i privatnu domenu, u najmanju je ruku simplificirana. Naime, dok je u mahalama, lociranim po padinskim dijelovima grada, apsolutno i dominirala stambena izgradnja, u ravnici nailazimo na isprepletenost funkcija – između ostalih i stambene, koja uopće nije zanemariva.

Ovaj diskurs je našao odraza i u terminološkim tumačenjima – pojmom mahala se označavaju isključivo stambeni dijelova grada. Međutim, i sama Čaršija zvanično je administrativno podijeljena na mahale, s nemalim brojem zabilježenih kuća. Mahale Mehmed-bega Minetovića, Isa-begove zavije, Ajas-pašina u ranom periodu, te Havadže Duraka, Husrev-begova i Čekrekčijina, sve su mahale s prosječnim i većim brojem kuća. Da stambena funkcija zadire u samo srce Čaršije, vidljivo je i iz nekolicine vakufnama (Ajas-pašina).

Daljnji popisi Bosanskog sandžaka nakon onog iz 1604. nisu očuvani. Dostupan je isključivo jedan segment dokumenta iz 1867.–1868., prvog sistematskog popisa stanovništva Sarajeva. To je samo treća od najvjerovatnije ukupno četiri izrađene popisne knjige.

Ostao je očuvan i jedan vrlo interesantan dokument, naime, u originalnoj bilježnici i na turskom jeziku rukom pisan popis sarajevskih mahala, iz 1874.–1875. Autor je neki sarajevski mahalbaša

(muhtar) iz tog razdoblja. Bilježnica sadrži uzorke tekstova različitih potvrda, koje su vjerovatno izdavale mahalbaše u svojoj nadležnosti, te autor, kao neku vrstu priručnika, daje i vlastiti popis svih tadašnjih mahala (Bejtić, 1973, 15).

135 Interesantan je opis Sarajeva i njegovih kuća putopisca Poulleta iz 1658. godine iz kojeg saznajemo da tadašnje kuće nisu imale tzv. čoškove ili doksate prema ulici (Jelavić, 1908, 63, 67–68), što je jedan od osnovnih elemenata općeprihvaćene percepcije vizuelnog identiteta ambijenta starih sarajevskih i općenito ulica osmanskih gradova (Bertram, 2008).

fotografija 17: na idućoj stranici

Snimak zgrade SDK i
Kemaludinove džamije –
– između II rata

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno–historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

2.2. Nastanak i identitet Čaršije kao socijalne grupe

Da bismo dali odgovor na pitanje o vrijednosti Čaršije, neophodno je okarakterizirati socijalnu grupu koja je gradila prostor i realizirala svoj identitet kroz prostorne i funkcionalne forme, te u konačnici činila dio vrijednosti.

Društveni forum Čaršije koji se bilježi u periodu vrhunca osmanskog društva okarakterisan je primarno kroz njegovu esnafsko-trgovačku strukturu. Ipak, on je svakako daleko od toga da se označi kao čisto esnafski, trgovačko-zanatlijski, iako je to njegova osnovna kvantitativna i kvalitativna socijalna odrednica. Šarolika struktura društvenih grupa koje nastupaju u određenim trenucima političkih i socijalnih mijena uspijeva prodrijeti u ovu inače tradicionalno zatvorenu cehovsku zajednicu, zahvaljujući svom ekonomskom i političkom utjecaju. Takav utjecaj ideološki prevazilazi granice Čaršije, ali se u njoj mobilizira i dobiva svoj puni polet i snagu.

Pitanje identiteta zajednice koja se realizuje na prostoru Sarajevske čaršije u vrijeme vrhunca osmanskog sistema i njegovog kasnijeg razgrađivanja na putu stagnacije i deosmanizacije uslovljava i potrebu osvrta na neka od složenih i dijelom još nerazriješenih problema historiografije osmanskog perioda na ovim prostorima. To su, prije svega, karakter društveno-političkog uređenja, proces čiflučenja (trenutak njegovog nastanka i specifičnosti bosanskog oblika), institucije odžakluk-timara, kapetanija, begovata, ajanstva te političke autonomije Bosanskog sandžaka.

Sve ove pojave su manje ili više iscrpno obrađene u lokalnoj i stranoj historiografskoj publicistici te se ovdje nećemo zadržavati na njihovom iscrpnijem prikazu, nego na onim činjenicama koje se mogu razumjeti kao važne za proces izgradnje identiteta zajednice i kasnije šireg toka deosmanizacije Čaršije.

Već ovdje ćemo, a u cilju jasnijeg razvoja rasprave, iznijeti konstataciju da se kao temeljni elementi identiteta, pored onih uslovljenih trgovačko-zanatlijskom socijalnom bazom, pojavljuju (1) *konzervativizam te zajednice, odnosno otpor prema izmjeni historijski stečenog položaja* (društveno-političkog i ekonomskog) te (2) *svijest o vlastitoj posebnosti*. U kontekstu rasprave potrebno je razjasniti o kakvom se otporu radi, radi čega je on tu i prema kome je usmjeravan, te svakako i same uvjete koji su doveli do spoznaje o posebnosti.

Korijeni otpora se mogu pronaći u privilegijama pojedinih klasa koje su činile ovu specifičnu zajednicu, odnosno u svemu onom što je takav položaj destabiliziralo. Najneposredniji i najobuhvatniji vid privilegija

koje je uživalo stanovništvo Čaršije bile su ekonomske povlastice sistema *muafijeta*, davane gradskom stanovništvu.

Jasniji pogled na pitanje koje kategorije gradskog stanovništva je muafijet obuhvatao i pod kojim uvjetima, zahtijevao bi opsežnu analizu njegove relacije s procesom islamizacije i urbanizacije, što prevazilazi okvire ove publikacije. Naučni diskurs o tokovima islamizacije u Bosni je usaglašen oko specifičnosti tog procesa, ali se nakon toga diferencira u nekoliko zasebnih gledišta. U odnosu na Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju, kao bliska geopolitička podneblja s kojima se mogu povući brojne paralele, u Bosni se islamizacija odvijala intenzivno i sveobuhvatno i u konačnici dovela ovaj konfesionalni sloj u potpuno dominantan položaj. O razlozima takve disonance mišljenja historičara su se razilazila i još uvijek se razilaze. Svakako da je Bosnu i Hercegovinu karakterisao niz društveno-historijskih, ekonomskih, etničko-konfesionalnih specifičnosti koje su se sažele i u jedan vrlo svojstven manifest prihvatanja i otpora islamizaciji, te svega što je u oba slučaja ovaj proces nosio kao posljedicu. Međutim, principijelno bismo se složili s mišljenjem da je nedostatak jedinstvenog i objedinjenog etičkog i religijskog temelja državnopravnog identiteta srednjovjekovne Bosne činilo stanovništvo prijemčivijim za proces islamizacije od onog susjednih kršćanskih zemalja (Filipović, 1952, 33). Pored toga, u odnosu na raniji kasnofeudalni sistem neumoljivih dažbina, atmosferu stalne prijetnje od ratnih stradanja i razaranja, stvarni dolazak Osmanlija kao realizacija *metus Turcarum* (Ančić, 2000, 63) samo je mogao značiti, ako ne poboljšanje, a onda okončanje prethodnog stanja. Ne treba zaboraviti niti da Vrhbosna i ostatak današnje Bosne i Hercegovine ulaze u sastav Osmanskog Carstva relativno kasno, u vrijeme najintenzivnijih vojnih pohoda na ovom dijelu Balkana, te neposredno prelijevanje ratnog plijena u novoosnovano kraljevine uslovljava ne samo pozitivne tendencije razvoja srednjovjekovnog mjesta nego za vrlo kratko vrijeme i njegovu transformaciju u okruženje iznimnog ekonomskog prosperiteta.

Period u kojem dolazi do preuzimanja vlasti i procvata osmanske kulture u Bosni je vrijeme od Mehmeda II do Sulejmana Zakonodavca, dakle radilo se već „[...]o državi koja je imala izgrađeno iskustvo, izoštrjen smisao klasno-feudalne funkcije svoga postojanja. Nije to bio period maričke i kosovske bitke, već završna faza izgradnje jednog zrelog organizma“ (Filipović, 1965, 64).

Kompleksna veza toka islamizacije¹³⁶ i urbanog razvoja ispoljava se zapravo kroz dvije institucije: *vakuf*¹³⁷ – kao poduhvat pojedinca legatora, prostorna konkretizacija spleta raznovrsnih poticaja na društveno-ideološkoj

136 Broj muslimana, naročito muslimanskih seljaka, vremenom je opadao, a najizraženije krajem XVII, u XVIII i početkom XIX vijeka. Uzroci takve pojave se, prije svega, mogu pronaći u općoj vojnoj obavezi, kojoj podliježu svi vojno sposobni podanici muslimanske konfesije. Posebno su pogubna stradanja muslimanskog muškog stanovništva u Bečkom ratu 1683–1699. Pored toga, opadanje je izazvano nestašicom i glađu te brojnim kugama, a jedna od najtežih je harala Bosnom u drugoj deceniji XIX stoljeća (Sućeska, 1965, 43).

137 Vakuf nije predstavljao najdominantniju kategoriju zemljišnog vlasništva Osmanskog carstva, premda u nauci postoje i suprotna mišljenja. Veliki agrarni vakufi ukinuti su već u drugoj polovini XV vijeka, kao mjera zaštite od iznimnog porasta ekonomske i svake druge moći pojedinačnih porodica i, u krajnjoj liniji, začetaka decentralizacije vrhovne sultanove vlasti (Filipović, 1991, 446–448).

razini, od političkih i strateških vezanih za osnivanje naselja, do onih intarzičnih, koji se povlače u kategoriju moralno–religijskih, a u pojedinim vakufima i jasno čitljivih poriva potvrde ličnog statusa i važnosti i „vraćanja duga rodnoj grudi“,¹³⁸ *muafijet* – kao oblik „razmjene usluga“¹³⁹ između države i pojedinca, koji je direktni podsticaj i islamizaciji i ekspanziji gradske teritorije.

Iako je *muafijet* dat gradskom stanovništvu pojašnjavao kao djelimično ili potpuno oslobađanje takvog stanovništva od osnovnog rajinskog, tj. feudalnog poreza, tzv. *resm-i çift-a*, a obično i od izvanrednih državnih nameta – *avariz-a* (Handžić, 1974, 62), sačuvana sarajevska muafnama isključivo saopćava dodjelu oprosta od vanrednih divanskih nameta i zakonskih tereta – *avariz-i divanije i tekalif-i orfije*. O tome konkretno govori i sačuvani tekst muafname u prepisu njene obnove iz 1701. godine.¹⁴⁰

Resm-i çift-a i njegovog ekvivalenta za nemuslimansko stanovništvo, *ispendže*, bili su oslobođeni i muslimani i većina nemuslimanskog stanovništva, a *avariz-i divanije i tekalif-i orfije* samo muslimansko, te se u ovom slučaju ne može govoriti o jedinstvenoj olakšici gradskom stanovništvu (neagrarno privređivanje). Pored toga, Sarajevo dobiva muaf od *avariz-i divanije i tekalif-i orfije* relativno rano, vjerovatno još za vrijeme Fatihovih pohoda na Bosnu 1464.,¹⁴¹ ali nije sasvim jasno da li se odnosi na cijeli kadiluk ili samo na kasabu Sarajevo. Hadžijahić (1964, 83–84) tvrdi da je najkasnije 1572. muafnamom obuhvaćeno stanovništvo cijelog sarajevskog kadiluka s područnim selima i kasabama, čime bi jasno bila isključena stimulativna uloga

takve specifične povlastice na ekspanziju sarajevske gradske teritorije. U ovom kontekstu može se govoriti samo o stimulaciji procesa islamizacije.

Značaj sistema i prakse poreskih olakšica postaje još izraženiji s kontinuiranom i progresivnom razgradnjom klasičnih osmanskih ustanova.

Nakon Karlovačkog mira 1699., kojim je okončan i zapečaćen poražavajući gubitak velikog dijela evropske teritorije Carstva, geopolitički položaj Bosanskog ejaleta se mijenja. On postaje najistureniji dio osmanske države na zapadu, sâmo krajište – *serhat*, a njegovo stanovništvo, od tada do svrgavanja vlasti austrougarskom okupacijom, intenzivno involvirano i opterećeno odbranom državnih granica, ne samo vlastitog grada, sandžaka i ejaleta nego i udaljenih teritorija.¹⁴² Uviđajući neophodnost ekonomskih stimulacija,

Osmanlije preusmjeravaju politiku centralne uprave ka davanju većih poreskih povlastica, ali i većih administrativno–upravnih i političkih sloboda pojedinim društvenim slojevima i institucijama, u onoj mjeri u kojoj nije ometan njen konačni politički i državni autoritet.

Sučeska (1965a, 177) pretpostavlja da su u toku XVII vijeka svi muslimani bili oslobođeni izvanrednih nameta, jer su se svi, u ovom periodu stalnih sukoba, u nekom obliku našli u ulozi branilaca osmanske države.

U ovakvim uvjetima povoljnijeg društveno–ekonomskog okruženja,¹⁴³ percepcija stanovništva onoga što su simbolizirale institucije centralne vlasti manje je devalvirala nego u ostalim dijelovima Carstva. Bosanski ejalet sve do tridesetih godina XIX stoljeća uglavnom karakteriše uspješno balansiranje snaga moći centralne vlasti i lokalnog otpora reformama, te rastakanje klasičnih osmanskih upravnih i feudalnih struktura.

S druge strane, potreba za tješnjom povezanošću i udruživanjem svih slojeva muslimanskog stanovništva u ambijentu sada vrlo bliske i konstantne prijetnje od neprijateljskih prodora, ne na teritoriju tamo neke udaljene provincije, nego ovog puta na sami kućni prag, ali i u kontekstu spoznaje i postepene izgradnje svijesti o uspješnosti pruženog otpora snaga vlastitog korpusa, začinje dotada nepoznate identifikacijske faktore. Oni će se preraspodijeliti u zaseban ideološki prostor i postepeno separirati u svojstven identitetski konstrukt, a u odnosu na onaj objedinjujući / dominantni, konstruisan na postulatima državotvornosti. Ovakav relacijski karakter objašnjen je Castellsovom teorijom (2010a, 7–8) po kojoj identiteti, prema načinima izgradnje, poprimaju tri oblika: *legitimirajući* (dominantne skupine), *identitet otpora* (subjekti manjinskih, obezvrijeđenih grupacija) i *projektni* (cjelovite društvene strukture koje redefiniiraju prethodne partikularne identitete). *Identitet otpora*, pri tome, može koegzistirati ili biti oprečan dominantnom identitetu te, iako je njegova prepozicija društvena destabilizacija, jedan od ishoda je, zapravo, očuvanje dominantnog kao nužnog za vlastito definiranje.

Pelidija (1998, 164–165) smatra da je saznanje o uspjehu banjolučke bitke i drugih pobjeda izvojevanih u vrijeme austrijsko–osmanskog rata od 1737. do 1739. godine prva stranica bosanskomuslimanske samosvijesti. Ovom pobjedom domaćih ljudi nad habsburškom vojskom, što nosi odlike patriotskog rata, oslobođena su ona mjesta koja je Monarhija dobila Požarevačkim mirovnim ugovorom 1718. godine.

142 U toku XVII stoljeća vođena su dva velika i iscrpljujuća rata – Kandijski (1645.–1699.) i Bečki (1683.–1699.), čijim okončanjem su granice Bosanskog ejaleta svedene gotovo na one iz XV stoljeća. Izgubljene su velike teritorije skoro cijelog Cerničkog, Požeškog i Ličkog, te dijelovi Kliškog i Hercegovačkog sandžaka (Pelidija, 1998, 156–157).

143 „[...]izvanredni nameti (tekalifi) u Bosni bili su daleko manji nego u ostalim našim zemljama pod vlašću Turaka, zbog čega je u Bosni i raja bila manje izrabljivana, dok je položaj muslimanskog stanovništva bio općenito bolji nego u drugim krajevima carstva“ (Sućeska, 1965a, 173).

138 O ovoj vrlo važnoj vrsti motivacije u inicijativi vakifa najbolje svjedoči Gazi Husrev–begov vakuf, koji je zasnovan u Sarajevu i posvećen općoj koristi stanovnika Bosne, premda je vakif veći dio života proveo van Bosne te je posjedovao nepokretna dobra na raznim stranama svijeta (Handžić, 1983a, 207).

139 Muafijet je porezni privilegij, s obzirom na to da se ovlaštenik obavezuje na određenu protuuslugu (Hadžijahić, 1964, 67). „[...] stanovništvo, o kome je riječ, od osvajanja pa sve do danas kada god su emiri i mirimirani Bosne pošli na bilo koju stranu da odbiju opasnost, prema svojim mogućnostima išlo u borbu – imućni na konjima i pod punom ratnom opremom, a sirotinja pješke. Oni su svoje dužnosti besprijekorno vršili“ (Muvekkit, 1999, 433).

140 Originalni tekst sarajevske muafname nije sačuvan. Sadržaj obnovljene muafname iz 1701. donesen je doslovno u Muvekkitovoj *Povijesti Bosne*, rukopisu na turskom jeziku, a prema Muvekkitu i u Kadićevoj *Hronici Bosne*, također u rukopisu na turskom jeziku (Hadžijahić, 1964, 69).

141 Hadžijahić je mišljenja da je odbrana zvorničke tvrđave od vojne opsade kralja Matije, poduzeta oktobra i novembra 1464. godine, Sarajlijama obezbijedila privilegije definirane muafnamom (Hadžijahić, 1964, 77).

A *priori* identitet koji je uslovio i objedinio odrednice posebnosti i bio oslonac daljnje nadgradnje – vjerski identitet,¹⁴⁴ čvrsto je ukorijenjen u modelu teokratske društvene podjele Carstva. „Vjerski identitet kao višedimenzionalna pojava, koja uključuje pored vjerovanja i religijske prakse, znanja, sisteme vrijednosti i čitav spektar socijalnih manifestacija, konstantno je na taj način bio prisutan u životima stanovništva i veoma značajan zbog svog integrišućeg iskustva svake zajednice [...] Istovremeno, religiozna podjela je bila i temeljem ponajprije pravnog, pa s tim u vezi i ekonomskog i političkog statusa naroda i odrednica razgraničenja stanovništva u cijelom Osmanskom Carstvu“ (Dujmović, 2011, 20). Isključenje drugih konfesija iz vlastitog identitetskog prostora proizilazi iz ovakve segregacije i posljedično njihove isključenosti iz osnovnih objedinjujućih formi društvenog djelovanja. U takvom prostoru se, pak, prevazilaze interne klasne razlike pripadnika vlastite konfesionalne grupe.

Prvobitna i promovirana samodostatnost ideološke homogenizacije na vjersko-moralnoj osnovi pokazala se neodrživom u bespućima etničkih heterogenosti Carstva, ali se spreže karakterističnim značenjskim sistemom proizvedenim u okvirima lokalne administrativno-političke jedinice – Bosanskog ejaleta, evoluirajući u jedan stabilan identitetski konstrukt. Kontradikcija je da je takvo izdvajanje u principu posljedica težnje za očuvanjem

natkriljujućeg državnog identiteta, čija teokratska osnova kreira privilegovanu klasu stanovništva sa svim zaštitnim elementima koje takva privilegovanost pretpostavlja.¹⁴⁵

U ovom trenutku uspostave separatnog identiteta detektujemo razdvajanje *protosocijalne grupe*, koja je proces samospoznaje mogla uobličavati samo kroz obilježja dominantnog identiteta, od naše interesne socijalne grupe koja se definira kroz prostorne, funkcionalne i socijalne kvalitete Čaršije. Takva grupa je u svojim začecima snažno konfesionalno određena, i prostorno disperzna, ali se sve više obilježava karakteristikama prostornosti te rezistentnošću, i to ne s ciljem uzdizanja iz ugroženih društvenih domena i postizanja ravnopravnog društvenog statusa (Castells, 2010a, 8), nego očuvanja već stečene povlaštene pozicije, te se u potrazi za uporištem, društveno-politički, pa i prostorno (spahija, čifluk-sahibija – stanovnik grada) stacionira u žiži privredne, finansijske i političke moći sandžaka – *gradu* i *Čaršiji*.¹⁴⁶

Ona će se postepeno reducirati na *isključivo gradski sloj*, odnosno na Čaršiju kao prostorno-teritorijalni i društveni pojam, koji obuhvata pretenzije šarolikog dijapazona društvenih slojeva, što je posljedica inkorporiranja u *protoesnafsko-trgovačke* redove najutjecajnijih snaga raznorodnih društvenih formacija, dovodeći konačno i do konfesionalne heterogenizacije grupe (koju unosi esnafski sloj) i prvenstveno socijalnog tona i prirode grupe i njenog otpora.

Na to da identitet ove socijalne grupe u svojoj osnovnoj kategorizaciji nije *samo identitet otpora* nego je upravo i otpor prema očuvanju tradicionalnih formi društvenog djelovanja jedna od njegovih osnovnih karakterizacija, konstanta koja se odupire procesu stagnacije i deosmanizacije, ukazuje niz društvenih pojavnosti koje su odigrale značajnu ulogu u njegovoj daljnjoj izmjeni i nadgradnji.

Riječ je o karakterističnim inačicama raširenih pojava u zemljišnovlasničkim odnosima i vojno-upravnoj strukturi Carstva – *čiflučenju*, *odžakluk timaru*, *kapetanijama* i *ajanstvu*. Ove anomalije klasičnog društvenog sistema izmijenile su, ne toliko strukturalno-hijerarhijski koliko kvalitativno, odlike *proto* (klasične) *socijalne grupe*.

Pojave odžakluk timara i čiflučenja predstavljaju neka od kontroverznijih i zamršenijih pitanja iz oblasti osmanskih privatnopravnih odnosa,¹⁴⁷ koje su na teritoriji cijelog Carstva definisale svoje osobene principe i koje su, kao suštinski suprotni društveno-ekonomski odnos, tekle paralelno i inkorporirale se u klasično osmansko feudalno ustrojstvo.

Odžakluk timar, nasljedivo dobro stečeno po osnovi neograničenog prava vlasništva, u principu predstavlja negaciju timarsko-spahijskog sistema. Stoga je njegovo stvaranje u Bosni bilo odraz krajnje nužde i nastojanja Porte da se spase institucija timara i ojača vojna moć jedne dragocjene zemlje u odbrani Carstva (Filipović, 1955, 268). Zapravo, systemska iznimka kojom je prevaziđena boljka osmanskog društvenog sistema – nesigurnost imetka (Filipović, 1991, 437), predstavlja jednu od najznačajnijih privilegija spahijskog društvenog uređenja.

Premda svojinski odnos nazvan odžakluk timar nije bosanska specifičnost, njegova relativno rana pojava na ovim prostorima doprinijela je uznapređivanjem i vrlo karakterističnom procesu čiflučenja.

I samo čiflučenje, u uskoj vezi sa sistemom odžakluka, privilegija je koju iznjedrava narušeni sistem. Ono se intenzivira još od 1550., usporavanjem i konačnim prestankom osvajanja potencijalne spahijske zemlje i stvaranjem društva robno-novčane privrede. Posljedično, ekonomska kriza i vojni porazi primorali su centralnu vlast na davanje latentne saglasnosti sa sve izraženijim kompromitiranjem mirijskog zemljišnog posjeda.

¹⁴⁷ Čiflučenje Sućeska (1965, 38) objašnjava kao sredstvo putem kojeg spahijski sloj nastoji osigurati svoju stalno nesigurnu materijalnu egzistenciju. Vidjeti još: Filipović (1955) „Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini“; Sućeska (1973) „Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u Bosanskom pašaluku“.

¹⁴⁴ Sućeska govori o tome da su za ulogu Bosne kao vojnog oslonca Carstva, pored sistema povlastica, jednako podsticajni bili i ideološki razlozi, jer zbog „[...]Juske povezanosti vjere i države po islamu [...] bosanski muslimani su u turskoj državi gledali svoju državu, čiju odbranu su smatrali svojom vjerskom dužnošću[...]“ (Sućeska, 1965a, 178).

¹⁴⁵ Nužno je napomenuti da ovakva identifikacija nosi sa sobom značaj sveopće socijalne privilegovanosti, a koja je, kao što je već istaknuto, proistekla iz teokratskog ustrojstva osmanske države. Međutim, i pored toga je „bez obzira na sve uspostavljene granice, stanovništvo Carstva nosilo u sebi tradiciju zajedničkog življenja i uvažavanja drugih identiteta, dijeleći sa njima iste sisteme vrijednosti, istu kulturnu tradiciju i njima prepoznatljive kulturne kodove. Dok su mnoge putopisce zbunjivale, na primjer, mnogobrojne terminološke odrednice (Turci, Bošnjani, Latini, Grci, rišćani, kršćani, mohamedanci), kao i prisustvo mnogobrojnih neverbalnih etničkih simbola, domaći ih je svijet jasno raspoznavao i prema njima se s uvažavanjem odnosio, kao što su to činili i njihovi preci. U tom tradicionalnom, predmodernom društvu koga su kasnije ‘pokrile’ nacionalne ideologije svakodnevno zajedničko življenje, mnogostruki tok ideja, mnogobrojna zajednička iskustva i civilizacijska praksa ipak su išli i preko religijskih i etničkih granica, uticali na njihovu propusnost i nisu mogli da potpuno unište međusobno razumijevanje, naročito u gradovima“ (Dujmović, 2011, 21).

¹⁴⁶ Popis stanovništva koji je Austro-Ugarska provela na samom početku svoje uprave, 1885. saopćava da je čak 57% od ukupnog zemljoposjedničkog sloja bilo nastanjeno u gradovima (Hadžibegović, 2004, 37).

U Bosni je, kao provinciji iznimnog vojno-strateškog značaja, čiflučenje legalna institucija, premda su očite zloupotrebe u načinima sticanja i uvećanja čifluka (Sućeska, 1965, 46–47). Specifičnost bosanskog oblika čiflučenja veže se i uz njegovu ranu pojavu u provinciji relativno stabilnog timarskog sistema, koji se zatvara unutar odžakluka i lokalne grupe timarnika, što nezaustavljivo povećava i osnažuje krug socijalno privilegovanih.

Filipović (1991, 443) iznosi općenitu sliku mobilizacije društvenih slojeva u krug čifluk-sahibija: „Na početku su nosioci ovoga procesa namjesnikovi ljudi, bogatiji građani (trgovci i viši vakufski službenici) te poneki zaim. Od kraja XVI stoljeća mnogo veći broj članova spahijske klase ojačane odžaklukom, ali pretežno zaimi, stvara čiflike. Od početka XVIII stoljeća u čiflučenje se uključuju gradske zanatlije i trgovci skorojevičkog porijekla, inače svi odreda upisani u janičarske deftere, te ulema.“ Sljedstveno, možemo reći da je čifluk-sahibija gradski privrednik koji čiflučenjem nastoji osigurati sve nestalnije prihode sitne proizvodnje i trgovine, ali i spahija – krupni zemljoposjednik, koji svoj ekonomski status utvrđuje političkim djelovanjem.

Čiflučenje se tako može posmatrati kao proces paralelan s izmjenom identiteta klasične protogrupe – koji je u prvoj fazi neposredno uvjetovan spoznajom važnosti vlastite vojne uloge, a onda i njenom legitimizacijom specifičnim privilegijama. U kasnijim, uznapredovalim fazama, ta svijest o posebnosti će sve više predstavljati iskrivljeni odraz neke davne ideje o vojnoj moći nego stvarnu identitetsku karakterizaciju.

U svom konačnom obliku, čiflučenje je trebalo formalno označiti ekonomski napredak, s obzirom na veću mobilizaciju radne snage, ali je, zbog zaostalih ekonomskih odnosa i nemogućnosti ostvarivanja novčanih viškova, produktivnost i dalje ostajala na niskom nivou (Pelidija, 1989, 64), a relacije društvenih slojeva i dalje počivale na regresivnim feudalnim principima. Ovaj proces doveo je do jedne kontradiktorne, ciklične i represivne fluktuacije društveno-ekonomskih utjecaja – s jedne strane podrivanja timarsko-spahijske organizacije društva već od polovine XVI vijeka, a s druge, do konzerviranja stanja feudalnih odnosa duboko u XIX stoljeće.

Sasvim je jasno da je nova potklasa čifluk-sahibije, u reskoj i arhaičnoj polarizaciji askersko-rajinskog društva – s pravom punog nasljeđivanja, što se predstavljalo kao „zarađena“ privilegija, toliko generična da je u krajnjoj liniji iscrpila sama sebe. Dakako, ona se opire promjenama takvog truhlog, narušenog sistema koji ju je stvorio i koji je održava. Pri tom se infiltrira u socijalni prostor Čaršije te svojim dominantnim istupanjem daje pečat i auru vlastite klasne rezistencije cjelokupnoj zajednici.

Kada je riječ o ajanluku, ne treba posebno pojašnjavati njegovu ulogu u političkom životu Bosanskog sandžaka i životu gradske svakodnevnice. Specifičnost bosanskog oblika u odnosu na ostatak osmanske države manifestirao se u odsustvu ličnosti krupnih ajana i ravnoteži snaga ovog relativno brojnog sloja. To je bila posljedica njegovog kontinuiteta s kapetanijama u statusu odžakluka, ali i snažnih institucija janičara i spahija koji su predstavljali vid korekcije predominacije bilo koje od ovih društvenih klasa.

Ajani se pojavljuju kao sasvim novi društveni sloj (Aličić, 1983, 31). U početku samoupravni organ, kojem se namjenjuje uloga posrednika između naroda i lokalne i centralne vlasti, vremenom se razvija u gotovo jedini organ lokalne uprave „[...] sa težnjom da funkciju učine nasljednom i da za tu funkciju obezbijede i poseban porez tzv. ajaniju“ (Aličić, 1983, 30). Mada se iz nekih prikaza ovog fenomena može steći dojam da Porta nije uspijevala izaći na kraj s ajanstvom u Bosni, izglednije je da je ona vrlo vješto isprovocirala određene relacije između ajana, lokalne i centralne vlasti, baratajući sistemom ekonomskih privilegija.

U kojoj mjeri je status ajanske kaste bio vrijedan žrtava, pokazuje krajnji oportunistički čin, buna Husein-kapetana Gradaševića, koja je, premda često mitologizirajuće ocrtavana kroz poetičnost odlika autonomnog pokreta, suštinski predstavljala borbu gornjih slojeva feudalne klase protiv reformi nametnutih iz centra, borbu za održanje privilegija krupnih feudalaca kao ajana, dok se ostalo muslimansko stanovništvo držalo po strani (Sućeska, 1965a, 214–218).

Grupa koja najtešnje koegzistira i koja se naposljetku potpuno integrira u esnafski sloj – janičari, obnašaju iznimnu ulogu u svim instancama gradskog života Sarajeva. Oslanjajući se na tu društvenu grupu i u velikoj mjeri potičući iz nje, janičari su vrlo rano ostvarili snažnu poziciju ka lokalnoj i centralnoj vlasti, minimalizirajući njihov upliv u svom djelovanju. Od početka XVII vijeka, kada se u većoj mjeri pojavljuju u gradovima, muslimansko stanovništvo počinje formalno prelaziti u njihove redove, a u XVIII postaju jedan od osnovnih elemenata društveno-političkog života gradova te se njihovi istaknuti pojedinci priključuju ojačalom ajanskom sloju (Sućeska, 1965a, 176). „Mnogi zanatski dućani su uspostavljali odnos sa pojedinim konjanikom, koji je postajao pokroviteljom i zaštitnikom dućana. Ove prvobitno uspostavljene veze između vojnih časnika i esnafa su pomogle da se sudbina zanatlija veže za privilegiranu feudalnu vojnu klasu“ (Donia, 2006, 45). Tako zapravo esnafski sloj postaje i najeksplicitnije aktivni učesnik otpora i samovolje vojne klase.

Otpor svih navedenih grupa ka degradaciji položaja u sistemu reformirane države bio je enorman. Reforme koje sprovodi Selim III od 1789. gotovo da su mimoišle Bosnu. Problem reorganizacije i stvaranje nove vojske prepušten je da se riješi kako najbolje odgovara ovoj zemlji (Aličić, 1983, 17,18), a tek djelovanje Mahmuda II dovodi do konačnog

ukidanja janjičarskog odreda, ne bez otpora, naročito u Sarajevu kao sjedištu janjičarskih zapovjednika i zabita.

U Bosni je, nakon proglašenja *Hatti-šerifa* od Gulhane, timarsko-spahijska organizacija opstala sve do rigorozne akcije 1851. Međutim, u konačnici nije ni bilo nikakvog sloma plemstva, koje je Porti zadavalo toliko problema, niti je principijelno izmijenjen zatečeni feudalni poredak. Latasova intervencija je u stvari bila kaznena ekspedicija protiv bosanskih Muslimana i njihove težnje za autonomijom. Uništenje te ideje je bila i najteža posljedica ove akcije (Aličić, 1983, 74–76).

Stanje u agraru destabilizirano kontradikcijama čiflučkog sistema onemogućilo je snažnije zadiranje u feudalnu strukturu društva, uspostavu kontrole nad mirijom i konačni rezultati tanzimata su ostali u skromnoj domeni pretvorbe vojničke u civilnu bazu retrogradnih odnosa. U nemoći da klasični odnos zamijeni efikasnijim uređenjem, sprovedene su nominalne izmjene postojećeg društvenog poretka, a nova feudalna klasa ostaje eksploatator privređivačkog sloja na nešto drugačijoj osnovi. Takav kasni kapitalistički feudalizam,¹⁴⁸ koji u suštini nikada nije imao vremena da preraste u svoj produktivni oblik, omogućio je da čiflučko društvo, duboko prožimajući sve društveno-političke i ekonomske instance, dugo zadrži svoj osnovni karakter i u kasnom, tanzimatskom osmanskome dobu te u nešto izmijenjenim okolnostima i u periodu austrougarske uprave.

Ove uočene pojave predstavljaju pokazatelje toka prelijevanja i infiltracije neautohtonih elemenata u esnafsko-spahijski korpus sarajevske Čaršije, koji je na vrhuncu ekonomske moći države obilježen samodostatnošću i poistovjećivanjem s obilježjima dominantnog identiteta. Prvobitna separacija identiteta na konfesionalno-prostornoj osnovi, te kasnije svođenje na gradski / čaršijski nivo, posljedica je duboke krize poznatog sistema, onog koji je obezbijedio blagostanje i prosperitet.

Institucije ajanluka, čiflučenja, odžakluk-timara, stvaraju sloj povlaštenog privilegovanog stanovništva, koje je imalo izuzetan politički i ekonomski upliv na stav bosanske provincije prema centralnoj vlasti. Problem njihovog otpora je dakako problem manjine, ali ukoliko generalno prihvatimo da su svi slojevi stanovništva grada, čija je Čaršija suština, u nekom obliku privilegovani, onda se i takav otpor može smatrati obilježjem djelovanja cijele Čaršije (Ilustracija 11).

¹⁴⁸ U cilju reguliranja agrarnih odnosa donesen je tzv. Ramazanski zakon, koji je specificiran za područje Bosne Zakonom o čiflucima ili Saferskom naredbom iz 1859. Ona se zasnivala na jednom aktu iz 1848. (Aličić, 1983, 77). Zemljišnim tzv. Ramazanskim zakonom je objavljena kategorizacija zemlje i izvršena kodifikacija čiflučkih odnosa. Nakon Konferencije agrarnih interesenata iz Bosanskog ejaleta u Istanbulu 1859. donesen je zakon o čiflucima, tzv. Saferska naredba, kojom su ozakonjeni odnosi između čifluk-sahibija i kmetova uspostavljeni nakon 1848. (Tepić, 1998, 202).

Pri tome treba ostati na oprezu i ne pridavati prevelike zasluge sposobnosti Čaršije da preživi ma kakve društveno-historijske mijene, jer stvarni medij ostvarenja njene rezistencije predstavlja nemoć same vlasti da osigura uspješnu ekonomsku i političku tranziciju ka modernom društvu.

fotografija 18:
Titova od Tvornice čarapa
„Ključ“ prema SDK –
– između II rata

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

2.3. Zaključci – Osmanizacija, stvaranje dominantne vrijednosti, stagnacija i proces deosmanizacije

Poglavlje o genezi osmanskog grada Sarajeva iznijelo je osnovnu putanju stvaranja dominantne vrijednosti. Ona je smještena u period polovine XVI vijeka, nakon čega grad i Čaršija stagniraju i pored kontinuiranog rasta broja stanovnika koje registruju katastarski defteri.

Iako o zatečenoj srednjovjekovnoj urbanoj strukturi znamo vrlo malo, uspostavljanje osmanske vlasti je dakako značilo, restrukturiranje zatečenih kvaliteta, koje bivaju sačuvane primarno na nivou urbane matrice.

Osmanski sloj asimilirao je one prostorne vrijednosti koje je bilo neophodno i moguće inkorporirati u složen sklop zahtjeva koji su i odredili koncept kratkoročnog razvoja grada. Katastarski popisi govore i da je kasniji tok širenja grada podrazumijevao pripajanje srednjovjekovnih seoskih naselja, kao što je slučaj sa selima Bjelave i Bardakčije, što podupire pretpostavku o stanovitom stepenu kontinuiteta prostornih karakteristika naselja. Dokaz o zadržavanju prethodnih naseobinskih struktura je i činjenica da se grad nije razvijao koncentrično. „Gradnja prvih objekata javnog značaja koji su predodredili budući centar grada bila je samo žiža aktivnosti a ne i ishodište daljnjeg koncentričnog i prstenastog razvoja. Taj razvoj je prije bio zrakasto–radijalni te su veći značaj dobijale upravo komunikacije ka centru“ (Kurto, 1976, 204).

Izgradnja Sarajeva tokom XVII, XVIII i XIX stoljeća stagnira, te su izostale i značajnije transformacije urbanog prostora. U suštini, najveći destruktivski čin, koji je mogao imati dalekosežniji odraz na fizički prostor kao element vrijednosti, te posljedično i na ostale njene segmente, jest spaljivanje grada 1697. godine.¹⁴⁹

Česti požari su u suštini uvijek nanovo uništavali Čaršiju i okolne stambene rejone. Međutim, možemo zaključiti da destrukcije uzrokovane požarima nisu zadirale u strukturu urbanog prostora

Čaršije, u prvom redu matrice, pa čak niti njegove pojavnosti. Ovakav zaključak o reproduciranju urbanog prostora zasnovan je na podacima o stradanju velikog broja sakralnih i prosvjetnih objekata upravo u pohodu Eugena Savojskog, o čemu svjedoče dva dokumenta (popisa) na turskom jeziku.¹⁵⁰ Popise je, poslije povlačenja Eugena Savojskog, načinila posebna komisija, koju je imenovao

sud po naređenju tadašnjeg bosanskog valije Halil–paše (Fajić, 1982, 89). Registrujući „spaljene, srušene i demolirane zgrade“ i stanje devastacije džamija, mesdžida, tekija, medresa i mekteba, osmanska komisija utvrđuje veliki raspon devastacije, ali i obnova i popravaka koje je poduzelo domaće stanovništvo vrlo brzo nakon povlačenja Savojskog, ne čekajući pomoć iz državne blagajne.

Opisi zatečenog stanja, izvršenih obnova i potrebnih popravaka su manjkavi i ostavljaju prostor raznovrsnim interpretacijama.¹⁵¹ Iz popisa se, međutim, može konstatovati da su objekti obnavljani na svojoj izvornoj lokaciji, odnosno urbanoj matrici. Takav slučaj je i s potpuno porušenim objektima. Urbana matrica je ovakvim postupcima obnove sačuvana, dok se postavka o određenoj reprodukciji pojavnosti nameće kroz nužnost koju uslovljava funkcija. Kada je riječ o spaljenim objektima drugih funkcija, prvenstveno o dućanima, nemamo opipljivih podataka o reprodukciji. Ipak, s obzirom na to da je uža gradska jezgra u svom najvećem procentu predstavljala vakufsku svojinu, može se zaključiti o čuvanju matrice privredne jezgre, a usudit ćemo se reći da je izgradnja na izvornoj matrici mogla proizvesti, ukoliko ne identičnu pojavnost, a onda svakako onu koja je u istom maniru, a koja je odraz zahtjeva održanja tradicionalnih procesa / funkcija i tehnika izgradnje.

Od kraja XVI stoljeća kao poseban oblik destrukcije svih elemenata vrijednosti detektujemo *deosmanizaciju*, i to kao spontani i svjesni proces.

Već u kontekstu prvih naznaka krize Osmanskog Carstva možemo govoriti o spontanoj deosmanizaciji. Ona je u svojoj karakterizaciji vezana za društveno–historijski trenutak, stagnaciju i marginalizaciju ekonomsko–političkog statusa Osmanskog Carstva, odnosno za jedan postepeni, ali sveobuhvatni proces razgradnje klasičnih osmanskih institucija. Svjesna samodeosmanizacija započinje reformskom politikom koju prati suptilna transformacija urbanog prostora.

Ona je vidljiva je u navedenim akcijama centralne vlasti, koje su za cilj imale izmjenu karakterističnih prostornih obrazaca.

Jedna od opsežnijih intervencija, koja je našla odraza u vizuelnom identitetu grada, jest regulacija Čaršije, zabilježena u drugoj polovini XIX vijeka, a posljedica je požara koji je izbio 1852. na Mustaj–pašinu mejdanu i proširio se na skoro cijelu desnu obalu Miljacke, o čemu postoje dva, ponešto drugačija izvještaja. Na zahtjev Veli–paše, inženjer Efrem–efendija razrađuje regulacioni plan Čaršije u skladu sa savremenim evropskim urbanističkim pravilima (Makuljević, 2011, 223). Regulacija je dovela do sljedećih promjena u izgledu Čaršije: proširenja ulica, smanjenja dugih streha sa 1,5

¹⁵¹ Ovdje ćemo dati samo nekoliko ilustrativnih primjera „Sada je ispravna, dvorište joj je ruinirano, ali se u njoj obavlja namaz.“ (Ali–pašina džamija); „Pošto je kupola bila pokrivena daskom, daska je izgorjela, ali se u njoj i sada obavlja namaz. Međutim, neophodna je opravka.“ (Džamija Havadže Duraka); „Tetima (trijem) joj je srušena, ali se u njoj obavlja namaz.“ (Buzadži Hadži Hasanova džamija). „Izgorjela je u velikom požaru za vrijeme neprijateljske provale. Njezini su vakufi milčevi i od naplaćene zakupnine za njih nanovo je napravljena. Sada se u njoj obavlja namaz pet puta dnevno.“ (Mehmed–begova džamija): „Sada je u ispravnom stanju i u njoj se obavlja namaz.“ (Čekrekčinica) (Fajić, 1982, 90–95).

¹⁴⁹ Sjedište bosanskih valija je nakon požara preneseno u Travnik, gdje će ostati sve do 1850. godine. Porta ovakav potez poduzima u nadi da će se time obustaviti stalne opstrukcije bosanskih namjesnika. Međutim, Sarajevo i dalje ostaje politički centar, a njegova ratnička elita najutjecajniji politički element u zemlji (Donia, 2006, 47).

¹⁵⁰ Dokumenti su pohranjeni u Gazi Husrev–begovoj biblioteci. Jedan se nalazi u Hronici Muhamed Enveri Kadića, svezak V, str. 45–52, 66 i 80–88, a drugi predstavlja zaseban dokument, br. D – 3078 (Fajić, 1982, 89).

m na 0,5 m te ukidanja tzv. trgovačkih *kreveta* (Skarić, 1937, 233–235). Posljedica ovog požara je i proširenje Baščaršije (Skarić, 1937, 262).

Modernizacija urbanog prostora i veći građevinski poduhvati započinju u vrijeme valije Topal Šerif Osman–paše, koji je Bosnom upravljao od 1861. do 1869. godine. Pored modernizacije saobraćaja, komunikacija, telegrafije, industrije, administracije,¹⁵² izgrađeni su i prvi objekti u evropskom maniru. Godine 1863. započela je izgradnja pravoslavne crkve u neobaroknom i neobizantijskom stilu (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2006). Podizanje objekta vojne bolnice u mahali Magribija šezdesetih godina podstaklo je i ekspanziju grada u ovom pravcu (Kruševac, 1960, 8), a građanska bolnica u mahali Kučuk–katib (Hastahana) dovršena je nešto ranije (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2007b). Godine 1869. okončana je izgradnja zgrade Konaka, sjedišta bosanskih upravitelja u historicističkom maniru (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2007a).

Opsežniji urbani zahvat je predstavljalo probijanje nove ulice u mahali Čekrekči Muslihudina – tzv. Nove Teste (Ceste), također na inicijativu Topal Osman–paše.¹⁵³

Iako prikazani začeci modernizacijskih / deosmanizacijskih procesa nisu uspjeli da do kraja redefiniraju tradicionalne prostorne i društvene parametre, njihova uloga u izmjeni slike javnog prostora, a prvenstveno u destabilizaciji dotadašnje prisutnosti i vidljivosti hrišćanskih zajednica je izuzetna.

Značaj tanzimatskih reformi elaborira Makuljević (2011), a za naše razmatranje je ključna upravo ona konstatacija o započetom procesu harmonizacije konfesionalnih simbola u urbanom prostoru. Ona će naći odraz u krajnjoj vrijednosti, kao jedan od osnovnih elemenata njene strukture.

Konak¹⁵⁴ i Medžidija kršla ili *turska kasarna*, centralne vojno–političke institucije, jasno su oglasile pravce tanzimatske modernizacije, koja je vizuelno trebala biti obilježena prihvatanjem savremenih evropskih arhitektonskih stilova (Makuljević, 2011, 216). Takva simbolika nije

prisutna samo u domeni arhitektonske vizualizacije nego i kompletnoj vizuelnoj kulturi posttanzimatskog društva.

Proklamacija konfesionalne jednakosti u identitetu javnog prostora predstavljala je neku vrstu kulturološkog diskontinuiteta, prekid viševjekovne osmanske tradicije, koja suživot s drugim vjerskim zajednicama prihvata samo kroz stroga načela restrikcija, ne samo njihovog pravnog statusa nego i njihove pojave u javnom prostoru koju, ukoliko je i egzistentna, nastoji mimikrirati. Dovoljno je reći da je katolička

zajednica u BiH, koja je u to vrijeme brojala 150.000 vjernika, opsluživana sa svega pet crkava (Makuljević, 2011, 218), da bismo stekli uvid u odnos vjerskih zajednica na planu javne vidljivosti.

Dotadašnje ograničavanje i strogo kontrolisanje gradnje potpuno novih bogomolja hrišćanske i jevrejske zajednice, kao i obnove postojećih, osporeno je tanzimatskim odredbama. Godine 1854., poslije više od jednog stoljeća od devastacije u požaru, obnavlja se u Latinluku katolička Crkva svetog Ante Padovanskog, a desetljeće kasnije gradi i Nova saborna crkva.¹⁵⁵

Nešto prije reformacije, 1821., obnovljena je i jevrejska sinagoga, a nadogradnjom čitavog jednog sprata (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2003) prekršeno je striktno pravilo o nemogućnosti proširenja izvornih gabarita vjerskih objekata (Makuljević, 2011, 222).

Ovo je označilo početak napora da se izgradi uočljiva multikonfesionalnost sprečavanjem potpune dominacije islamskih vjerskih simbola u javnom prostoru. Pod austrougarskom kontrolom, ova čitljivost će biti konačno definirana.

Stagnacijom procesa koji uslovljavaju njenu reprodukciju i razvoj, Čaršija kao fizička struktura ne uspijeva da nadmaši svoje obuhvate definisane početkom XVI stoljeća. Konzervativizam, gubitak trgovačkog značaja, restrikcija snaga esnafskog sloja i uvećanje gradskog stanovništva neprivrednim elementom vide se kao faktori koji su doprinijeli konzerviranju stanja urbaniziranosti i vrijednosti koju reprezentuje.

S druge strane, procesi i socijalna grupa kao elementi vrijednosti doživljavaju intenzivne transformacije.

Stagnacija i negativne razvojne tendencije unutar tradicionalnih procesa, onih koji su i proizveli prostor prosperiteta, vezani su za pojavu izdvojene socijalne zajednice i začetaka identiteta koji će se manifestovati u zatvorenosti i otporu ove zajednice u odnosu na bilo kakve destruktivne utjecaje na njenu opstojnost. U ovom periodu, otpor je bio usmjeren prvenstveno ka centralnoj vlasti, ali i unutrašnjim institucijama i društvenim grupama s kojim u određenim trenucima intenzivno međudjeluje.

Period 1780–1800. historiografija definiše kao protonacionalno razdoblje na ovim prostorima,¹⁵⁶ a u Bosni i Hercegovini je okarakterisan djelovanjem habzburških ekspanzionističkih pretenzija i unutrašnjim nacionalno–socijalnim pokretima hrišćana (Bronza, 2007, 91–92).

155 Visina zvonika nove crkve u Sarajevu izazvala je tenzije između lokalnog muslimanskog stanovništva i osmanskih vlasti.

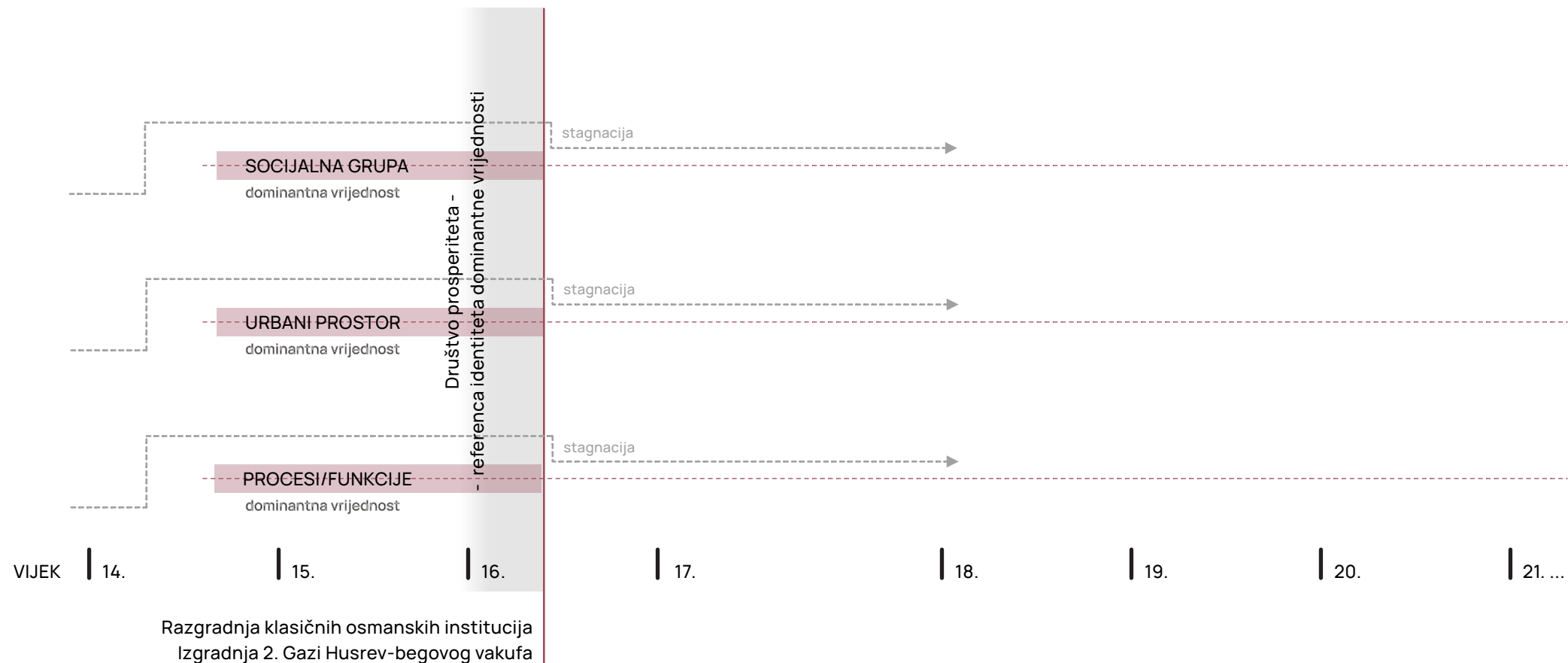
156 Bronza (2007, 87) ukazuje na to da je jedan od ključnih faktora za razvoj protonacionalnih pokreta kod različitih južnoslavenskih naroda geografski položaj „etničkih jezgri tih naroda u odnosu na političke centre imperija u čijem sastavu su se te jezgre nalazile. Zbog periferijskog karaktera (i shodno tome intenzivne međusobne interakcije), koje su teritorije današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije imale u odnosu na Habsburšku monarhiju, odnosno Osmansko carstvo, mogućnosti za razvoj protonacionalnih istorijskih fenomena bile su osjetno veće nego na prostoru savremene Slovenije ili Makedonije, jer su ti prostori bili čvrsto ukotvljeni u relativno stabilnoj dubini navedenih imperija te samim tim na neki način izolovani od mogućnosti lančane inicijacije protonacionalnog razvoja koja bi proistekla iz intenzivnije interakcije s drugim područjima, što se posebno odnosilo na Makedoniju.“

152 Opsežni plan izgradnje transbosanske željeznice Bosanski Novi–Banja Luka–Jajce–Sarajevo–Rogatica–Višegrad–Sjenica–Novi Pazar–Mitrovica, realiziran je samo u manjem dijelu. Do 1875. u svim važnijim mjestima uspostavljeno je ukupno 19 telegrafskih centara, a začeci industrijske proizvodnje vidljivi su u podizanju nekoliko pilana i pivara u Sarajevu (Tepić, 1998, 206).

153 Premda prozvana po Topal Osman–paši, u narodu se za nju ustoličio naziv Nova Testa, koji nosi i danas. Osman–paša u ovoj ulici podiže i 10 magaza pod jednim krovom s 10 soba iznad njih te 15 dućana ispred magaza, koje, nakon njegovog odlaska, kupuje Gazi Husrev–begov vakuf (Skarić, 1937, 263).

154 Graditelji Konaka su Splićani Franjo Linardović i Franjo Moise (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2007a).

SHEMATSKI PRIKAZ DINAMIKE VRIJEDNOSTI
OSMANIZACIJA - IZGRADNJA DOMINANTNE VRIJEDNOSTI

ilustracija 10:
Shematski prikaz dinamike
vrijednosti.
Osmanizacija – izgradnja
dominantne vrijednosti.
Izvor: Autor.

Kao temelj dugogodišnje političko-pravne i socioekonomske segregacije stanovništva, isповijest služi kao primarni agens ove društvene preraspodjele. Takvi začeci rudimentarnih nacionalnih identiteta nisu tada još mogli imati odraza na integritet vrijednosti Čaršije, ali će postepeno, od kraja XIX stoljeća, usloviti separiranje društvenih podgrupa te konačno u periodu Kraljevine SHS/J dovesti i do izmjene integriteta, na šta ćemo se vratiti u kasnijem obrazlaganju.

Prema tome, historijski sloj koji se začinje u XV vijeku može se posmatrati kao produkt kontinuiranog procesa osmanizacije i uzlazne putanje stvaranja vrijednosti, od inicijalnog trenutka nastanka osmanskog Sarajeva do kraja XVI vijeka. Takav proces

stvara dominantnu vrijednost, vrijednost klasične faze, a podrazumijevao je formiranje onih značajki urbaniteta i procesa s kojima se snažno poistovjećivala socijalna grupa nastala upravo na temeljima oporbe njihovoj stagnaciji i razgradnji koja otpočinje još polovinom XVI vijeka (Ilustracija 10).

Opisani početak deosmanizacije doveo je do suptilnijih prostornih transformacija, ali i do jedne koja postaje ključna karakteristika vrijednosti – harmonizacija prisutnosti konfesionalnih simbola u urbanom prostoru. Period od druge polovine XIX vijeka predstavlja začetak reformuliranja dominantne vrijednosti, koji će se okončati u austrougarskom periodu njenim nadgrađivanjem.

3 Deosmanizacija

3.1. Čaršija u austrougarskom periodu

3.1.1. Socijalna grupa

Izvan Čaršije je drugi život
(Bilanović, 2004, 9).

U praćenju izmjene karaktera otpora i svijesti o vlastitoj posebnosti, kao odrednica identiteta socijalne grupe koju podvodimo pod naziv Čaršija, potrebno je pojasniti nekoliko instanci izmjene društvene, ekonomske i kulturološke stvarnosti, koje *proizvode otpor* čaršijske grupe, ali i koje *omogućavaju / dopuštaju* njegovu realizaciju.

Otpor je od početka okupacionog perioda Dualne Monarhije svakako usmjeren ka novom, za razliku od prethodnog perioda u kojem se ispoljavao ka onom degradiranom starom. U suštini, ovdje se nazire početak jednog dugotrajnog procesa raskidanja zaostalih veza s

dominantnim identitetom, ali ne na razini djelovanja vanjskih faktora, odnosno ne kao realna i očekivana posljedica nastupanja nametnutog novog, nego na nivou pronevjere povjerenja, a začinje se u samoj zajednici.¹⁵⁷

Naime, ustupanje okupacionog mandata na Bosnu i Hercegovinu, ma koliko opravdavano međunarodnim pritiskom na zemlju oslabjele i anarhične strukture, interno je shvaćeno kao vid izdaje bosanskog naroda, političko žrtvovanje za više ciljeve, što je svoju dodatnu potvrdu našlo i u kasnijem olakom prelaženju preko austrougarskih kršenja pojedinih odredbi Novopazarske konvencije iz 1879. godine (Juzbašić, 2002, 84–85).

Stvarni utjecaj bosanske provincije na bilo kakve odluke i planove Osmanskog carstva i evropskih sila o sudbini Bosanskog ejaleta bio je marginalan i samo prividan.¹⁵⁸ Ti planovi prije i nakon Berlinskog kongresa ostali su zatajeni, a i ona obavještenja koja su u konačnici stizala lokalnoj upravi i stanovništvu, dolazila su sa zakašnjenjem, nepotpuna, i uvijek s istom porukom – da se mirno prihvati čin okupacije (Skarić, 1937, 277–311).

Stav bosanskog društva prema konačnoj smjeni vlasti je bio kompleksan koliko i sama socijalna, vjerska i ekonomska struktura ondašnjeg stanovništva. Projiciran je kroz prizmu zajedničkog sveobuhvatnog nezadovoljstva osmanskom vlašću svih društvenih slojeva u spektar vrlo izdiferenciranih težnji koje su se mogle ostvariti

nastupanjem dugoočekivane promjene – lične slobode, zaštita privilegovanog položaja i imovine, konfesionalna ravnopravnost, realizacija nacionalnih identiteta, bilo kroz teritorijalno objedinjavanje nacionalnih skupina, bilo kroz sticanje autonomnog položaja Bosne, samo su dominantne onih manje ili više otvorenih zahtjeva koji su se mogli jasnije detektirati u haotičnoj kulminaciji političkih događanja oko 1878. godine.

U kontaktu novo-strano zatečeni društveni obrasci se potiskuju, a proces je bio samo donekle korigovan određenim ustupcima ka zatečenom. Dok je ovo potiskivanje realna posljedica pozicije u kojoj se Bosna našla nakon austrougarske okupacije,¹⁵⁹ korekcije su u jednom manjem segmentu odraz civilizacijske misije koja respektuje autohtono i rješavanja pitanja socijalne / konfesionalne neravnopravnosti, a u znatnijem odraz nemogućnosti provođenja krajnjih planiranih dometa eksploatacije novopripojene kolonije.

157 Juzbašić (2002, 518–519) smatra da je „[...] nezasnovana tvrdnja o raskidanju emocionalnih i interesnih veza bosanskohercegovačkih Muslimana sa Turskom u XIX vijeku. Otpor reformama i sukobi sa politikom turske centralne vlasti neosporno imaju svoje mjesto u političkom profiliranju bosanskohercegovačkih Muslimana i razvoju njihove individualnosti. Međutim, ta zbivanja nisu, ne samo za vodeći feudalni sloj, koji je izgubio raniju političku moć, nego ni za šire muslimanske mase značila raskid sa Osmanskim carstvom i njegovom državnom tradicijom. Naprotiv, Muslimani nisu tada, kao ni ranije, mogli vidjeti rješenje položaja Bosne i Hercegovine izvan, već samo u okviru osmanske države i njenog društvenog sistema. Zbog toga su 1878. i došli u sukob s politikom Porte koja je, pod pritiskom međunarodnih faktora, prepuštala Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj.“

158 „Memorandum u kojem su ustanici tražili od Kongresa priključenje srpskim kneževinama, ili ako to nije moguće, političku autonomiju unutar Osmanskog carstva uz rješenje agrarnog pitanja, stigao je do učesnika Kongresa ali nije imao nikakvog utjecaja na njihove odluke. U toku rasprave o pitanju Bosne i Hercegovine taj memorandum nije ni pomenut.“ (Radušić, 2010, 277, bilj. 43).

159 Takva pozicija se zapravo može okarakterisati kao kolonijalni status. „U austrougarskoj štampi i publicistici otvoreno se pisalo da je Bosna za Monarhiju kolonijalna zemlja, isto kao Sibir za Rusiju, Alžir za Francusku, Java za Holandiju, Indija za Britaniju itd.“ (Hadžibegović i Imamović, 1998, 238).

fotografija 19:
na prethodnim stranicama

Raskršće kod Ali-pašine
džamije – između II rata

fotografija 20: iznad

Raskršće ulica JNA i Slobodana
Principa Selje – između II rata

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

Već je prilikom čina okupacije naglašeno da troškove vojnih operacija treba svesti na minimum te rasteretiti državne finansije uvođenjem principa samofinansiranja novopripojenog područja (Hauptman, 1987, 106). Time je od samog starta jasno prezentirana načelna relacija dualističke vlade prema ovoj zemlji, koja se neće mijenjati kroz cijeli period uprave nad BiH.¹⁶⁰

Solucije u pravcu samofinansiranja, koje bi prevazilazilo puki opstanak i održanje mirne političke situacije, pokazale su se neopstojnim. Plan ekonomskog razvoja zasnovan na industriji za koju su siroviniski postojale dobre pretpostavke i koja nije zahtijevala veća početna ulaganja u praksi sprovođenja nailazi na znatne teškoće te bilježi spori progres i deficitarno proizvodno djelovanje u domeni njihove eksploatacije. Takvo stanje je posljedica dvije osnovne uočene kontradiktorne tendencije.

Prva se pronalazi u disbalansu ekonomskih planova Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, te ambicija dualističke vlade. Dok potonja izbjegava bilo kakvu investicionu pomoć, ne odriče se interesa plasmana svojih proizvoda na BiH tržište, a istovremeno njenu proizvodnju pokušava zadržati nekonkurentnom u svakom pogledu. Kallayeva vlada tako kontradiktorno i sama postaje izričita u isticanju da se u Bosni i Hercegovini ne podiže industrija koja bi mogla znatnije konkurisati industriji Austro-Ugarske (Juzbašić, 2002, 147). Situaciju dodatno komplikuje i intenziviranje tenzija dvije zasebne vlade, austrijske i ugarske, u postizanju vlastite privredno-političke predominacije u BiH.¹⁶¹

Opisani procesi direktno su se odrazili i na drugu prepreku u ostvarivanju ekonomskog plana, a to je neriješen politički status okupirane provincije. BiH se 1880. uklapa u zajedničko carinsko područje Monarhije, što je moglo predstavljati izuzetan poticaj privrednog razvoja da je praćeno ekvivalentnim političkim i državnopravnim objedinjenjem. Nestabilna politička situacija je, međutim, uslovljavala percepciju karaktera austrougarske okupacije kao prolazne i time neprivaćne za značajne i dugoročne privatne

investicije, koje su mogle poduprijeti proces modernizacije (Hauptmann, 1987, 125).

U ovakvom kontradiktornom odnosu političkih i privrednih pozicija i potencijala, izostala je i materijalna baza za svako radikalnije razrješenje odnosa u feudu. Agrarna reforma i način njenog sprovođenja predstavljali su centralno društveno, ekonomsko i političko pitanje s kojim se Monarhija suočavala tokom cijelog upravnog perioda (Kapidžić, 1973, 71). Ona je svjesno ušla u obavezu njegovog rješavanja, opravdavajući dodijeljeni okupacioni mandat potrebom intervencije

jedne neutralne i snažne države u razrješenju socijalnih nemira, koji su potresali zemlju u drugoj polovini XIX vijeka, a koji su po procjeni evropskog političkog foruma primarno bili posljedica stanja u agraru. Međutim, nadanja onog stanovništva koje je bio u nekoj vrsti kmetovskih odnosa, bila su uzaludna. Odmah na početku mandata jasno je stavljeno na znanje da nikakvih promjena neće biti te je i dalje na snazi ostalo retrogradno osmansko agrarno zakonodavstvo.¹⁶²

Značajan faktor u odlaganju agrarne reforme je dakako bilo i zaziranje od stupanja na nepoznat teren i reakcije najutjecajnije socijalne grupe – zemljoposjednika muslimanske konfesije, kojoj se uglavnom pritjecalo i sve muslimansko stanovništvo bez obzira na socijalni status, te onoga što bi se moglo desiti u političkom i ekonomskom smislu oslobađanjem mase kmetova i poluzavisnih seljaka. Svako radikalno rješenje moglo je izazvati „krupna ekonomska i demografska pomjeranja, čime bi se bitno narušila konfesionalno-etnička struktura u BiH[...]“ (Hadžibegović i Imamović, 1998, 241). S druge strane, nijedna socijalna grupa recidivnog feudalnog društva nije se zadovoljavala ovakvim stanjem te okupaciona vlada balansira između njihovih zahtjeva, ne želeći da ugrozi svoju ionako nestabilnu poziciju. „U uvjetima socijalnih i konfesionalnih suprotnosti među bosanskohercegovačkim stanovništvom, austrougarska uprava nastoji održati unutrašnju ravnotežu, svjesna da bi svaki njen poremećaj u korist neke od tri vjersko-etničke grupe ugrozio položaj Monarhije u BiH. Austrougarske vlasti su usljed složenih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti imale veoma skućen prostor za vođenje neke svoje šire nacionalne politike u okupiranoj zemlji. Svi naponi u tom pogledu svodili su se na sprječavanje ili bar efikasno kontrolisanje nacionalnih težnji domaćeg stanovništva, te izoliranje BiH od nacionalno-političkih kretanja u okolnim južnoslavenskim zemljama“ (Hadžibegović i Imamović, 1998, 250). Tako neizmijenjena socijalna i privredna struktura ostavlja neizmijenjeno stanje u vrhu bosanske društveno-političke scene.

U traženju političke podrške i oslonca za mirno prihvatanje *statusa quo* u agrarnom pitanju,¹⁶³ izbor vlade je u konačnici pao na tradicionalni feudalni sloj – tzv. bosansko plemstvo – begove, uz koji se nadala da će pristati i najbrojnija društvena kategorija, muslimansko stanovništvo raznorodne socijalne i ekonomske profilacije. Kako bi obezbijedila njihove tradicionalne privilegije i time svoj upliv u njihovom djelovanju, vlada je isticala „državotvornost begova“ kao svojevrsnih „čuvara državne tradicije“. „Ta se uloga dokazivala teorijom o njihovom bogumilskom porijeklu i prihvatanju islama od strane plemića, čime su održavali kontinuitet sa bosanskim srednjim vijekom“ (Kamberović, 2005, 75).¹⁶⁴

162 Kako su nedostajala znatnija materijalna sredstava za invazivnije solucije i sprovođenje bilo predloženog obligatnog, bilo fakultativnog rješenja, u početku uvodi samo formalne promjene u agrar, pretakajući nekadašnje osmanlijske daće u desetinu koju uzima država i trećinu koju je kmet dužan prema feudalcu.

163 Jedna od najvećih kontradikcija jeste strožija primjena nekih osmanskih propisa nego što je to radio izvorni sistem (Hauptmann, 1987, 136), između ostalog i Saferške naredbe.

164 Iako je za potrebe vlade izrađeno nekoliko akademskih studija o porijeklu i utemeljenosti prava na nošenje titule beg, na kraju je odluka zasnovana na sagledavanju mogućih implikacija propitivanja takvog prava. Begovsko plemstvo je u konačnici trebalo da kreira onu „društvenu strukturu unutar bosanskog društva koja će u izvjesnoj mjeri poduprijeti [...] interese Monarhije[...]“ (Kamberović, 2005, 72).

Istovremeno, svjesna da ne može ignorirati zahtjeve za oslobođenje zemljišnih posjeda, čini i određene ustupke proizvođačkom agrarnom sloju, uvodeći prvo drugačiji sistem oporezivanja desetine, desetinski paušal, te u konačnici, 1911., zakon o fakultativnom otkupu. Kmetovi napokon, nakon aneksije, pod značajno povoljnijim uvjetima novog sistema kreditiranja, dobivaju državne otkupne zajmove te počinje i intenzivnija tendencija oslobađanja seljaštva i formiranja slobodnog zemljišnog posjeda.

Doduše, ovako kasno poduzete i palijativne mjere nisu dovele do izraženijih pozitivnih kretanja u socijalnoj i ekonomskoj strukturi bosanskog društva. Zemljoposjednik, beg i aga, uglavnom vlasnik sitnih zemljišnih posjeda, ostaje uživatelj prirodne rente, životareći na rubu egzistencije i ne posjedujući realne preduslove za prestrukturiranje u kapitalističkog agrarnog poduzetnika (Juzbašić, 2002, 148). Niti sami krupniji feudalci, dobivši razrješenjem kmetovskih odnosa znatan novčani kapital, ne ulažu ga u naprednije oblike privređivanja. Oslobođeni kmetovi, pak, na svojim, u većini sitnim zemljišnim posjedima, mogu privređivati samo onoliko koliko je nužno za opstanak i otplatu otkupnih zajmova, što sve zajedno ne obezbjeđuje uvjete za stvarne promjene i modernizaciju poljoprivredne proizvodnje.

Opisani društveno-politički status i prilike u agraru imali su odraza ako ne na konzervaciju, a onda na pojavu atipičnih procesa u razvoju

građanskog društva,¹⁶⁵ a u odnosu na paralelni evropski model kreiranja ove klase. Prije svega, i dalje prisutna vezanost seljaka (isplata otkupa, kmetovski odnos) za zemlju sprečava izraženije migracije sa sela u gradove i stvaranje seljačkog temelja za razvoj nacionalnog građanstva, tako karakterističnog u tadašnjim tranzicijskim kapitalističkim društvima. S druge strane, uglavnom je evidentan tradicionalni odnos u strukturi građanske klase. Trgovac – musliman se izdvaja kao najrezistentnija, a ujedno i najugroženija kategorija, što je posljedica njegove kvantitativne predominacije te monopolizacije onih zanata koji sada postaju suvišni.¹⁶⁶ Pri tome je uočljiva i stanovita inercija, tromost, ali svakako i svjesni otpor i sporo uklapanje upravo ovog konfesionalnog sloja „u nove tehničko-tehnološke promjene i novi način komercijalnog poslovanja“ (Hadžibegović, 2004, 17, 46), i to stoga jer se zapravo ni ne želi snaći, plašeći se posljedica po svoju i dalje dominantnu društveno-

ekonomsku poziciju, a istovremeno ne mogavši tek tako istupiti iz okvira tradicionalnog esnafskog poslovanja, koji su stoljećima predstavljali okvire realizacije vlastitog određenja.¹⁶⁷ Takva neelastičnost ovog segmenta tradicionalne zajednice neodvojiva je od svog esnafskog naslijeđa, koje i one individue koje pokazuju inicijativu izlaska u konkurentnu poslovnu utrku sputava moralnim načelima i konzervira u atmosferi sveopćeg kretanja (Hauptmann, 1987, 195–196).

Priliv određenog stranog kapitala iskorištavaju gotovo isključivo srpski trgovci starosjedioci, te Jevreji, među kojima značajan dio otpada na doseljenike – Aškenaze (Hauptmann, 1987, 194–196).

Dakako, ovaj trend učahurenja i teškog snalaženja ne može se pripisati samo društvenom aktivitetu Muslimana, u kojem je izraženiji kao posljedica „većih uloga“ u uzimanju odstupnice pred modernizacijom. Slična slika stanja bilježi se u svim segmentima trgovačko-zanatlijske strukture. Dovoljan podatak o sveukupnim minornim dometima modernizacije je činjenica da su ugostiteljstvo i trgovina, dakle neproizvodne djelatnosti, činili 1907. godine 40,5% svih preduzeća i radnji, a 1913. godine 47,3% (Hadžibegović, 2004, 28). Od 44.327 trgovačko-zanatskih preduzeća i radnji u privatnom vlasništvu u BiH, 84,7% nema niti jednog radnika, izuzev vlasnika, dok 11,7% ima najviše do tri radnika, što znači da 96% radnji spada u kategoriju sitnog zanatstva (Hauptmann, 1987, 196).

Paralelno se ipak razvija tanak sloj novog gradskog društvenog elementa, moderna građanska klasa, u kojoj se razlučuju dva segmenta. Prvi čine domaći poduzetnici i domaća radna snaga, koji se na društvenoj sceni pojavljuju upravo kao pratilac, ali ne i pokretač snažnijih društveno-ekonomskih kretanja. Drugi, strani doseljenički segment egzistira u sistemu administrativno-vojnog aparata te materijalne, intelektualne i stručne snage, državne i privatne prosvjetno-kulturne, privredne inicijative i industrijalizacije. Takav novi društveni element također nije ekonomski progresivan i produktivan. Njegov najbrojniji, administrativno-činovnički sloj formira se i egzistira na teretu državne blagajne. Stvarni okidač privrednog razvoja, domaći poduzetnik, u kojeg se vlada nadala da će se transformirati obogaćeni feudalac – beg i aga, gotovo je u potpunosti izostao s historijske scene i sva pozitivna ekonomska pomjeranja dolazila su iz pravca državne inicijative i malobrojnih privatnih preduzeća, spremnih na rizik ulaganja samo uz sticanje nesrazmjernih privilegija.¹⁶⁸

Krupna industrija svojina je države, austrougarskih, njemačkih i drugih stranih kapitalista. Stoga nije ni prisutan onaj moment utjecaja ličnosti krupnog industrijalca kakav je vidljiv u razvoju većine evropskih gradova. Također, najznačajnija preduzeća prerađivačke

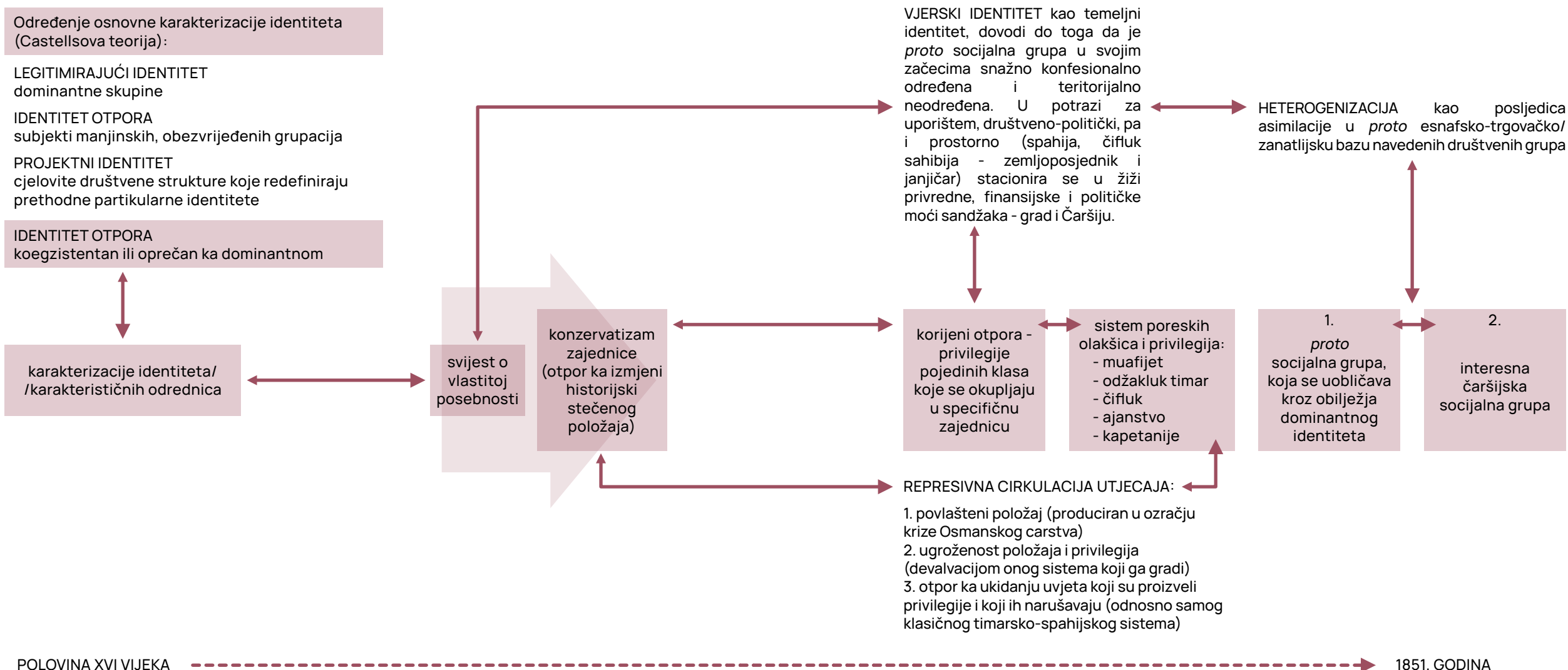
167 Pripadnici sitnozanatskog i trgovačkog sloja 1911. godine čak traže ponovnu uspostavu esnafa, kao osnovu zaštite tradicionalnih privrednih relacija.

168 Uprkos činjenici da se nakon aneksije intenzivira učešće stranog kapitala unutar akcionarskih društava i banaka, osnovno obilježje bosanskohercegovačke privrede ostaje primarni angažman države i njenog kapitala (Juzbašić, 2002, 151).

165 Agrarna komponenta se još povećava, u prvo vrijeme novom organizacijom gradskih općina iz 1897. godine, kojom su prilikom u gradsku teritoriju uključivana prigradska sela, a nakon toga doseljavanjem krupnih zemljoposjednika u gradove. „U šest okružnih gradova 1910. godine živjelo je 21.866 osoba u 5.781 domaćinstvu, kojim je poljoprivreda bila glavni izvor egzistencije. To znači da je još uvijek više od jedne petine stanovništva okružnih gradova, kao glavnih urbanih centara zemlje, zavisilo od agrarne privrede. U njima je tada živjelo preko 23% svih zemljoposjednika s kmetovima i 19,3% zemljoposjednika bez kmetova.“ (Hadžibegović, 2004, 38).

166 „Prodor industrijske robe iz Monarhije, često jeftinije i po kvaliteti prikladnije od domaće, pa sve bolja povezanost bosanskohercegovačkih gradova s austrougarskim područjem te pojava novih potreba i zanata stvara veliku konkurenciju i prouzrokuje nazadovanje, dijelom i prestanak brojnih tradicionalnih zanata“ (Hauptmann, 1987, 195). „Nestajale su čitave grane zanata, čime je naročito pogođen muslimanski zanatlija, i inače najbrojniji, ali pogotovo u kontekstu njegove potpune monopolizacije onih zanata koji su služili ratnim potrebama, i koji u novim okolnostima postaju suvišni. U odnosu na austrougarsku zabranu nošenja oružja i konkurentnost jeftinije i kvalitetnije strane robe, potrebe za novim zanatima, uključenoj Bosne i Hercegovine u carinsko područje Monarhije 1880. godine što je za posljedicu imalo gubitak posredničke uloge u trgovini i vezâ sa istokom, jasno je da su se morali naglo i zauvijek ugasiti“ (Hadžibegović, 2004, 38).

Ugasili su se zildžijski, tabački, ćurčijski, kazanski, halački i čizmedžijski zanat, dok su se najduže održali sarači i kazandžije (Kreševljaković, 1991a, 246).

ilustracija 11:
Prikaz izgradnje
dominantnog identiteta Čaršije
kao društvenog miljea.
Izvor: Autor.

industrije stacionirana su izvan većih gradova i usmjerena na produkciju sirovina i polupreradevina, koje se plasiraju na strano tržište.

U Sarajevu je situacija nešto drugačija u odnosu na zemaljske statističke prosjeke. Sarajevo, doduše, jedan kraći period dolazi u izolovan položaj, gubeći značaj tržišnog centra, ali se on vrlo brzo reanimira uvođenjem željezničke linije Brod–Zenica 1882. (Hauptmann, 1987, 110). Kao centar okupirane provincije, bilježi izraženiju koncentraciju kapitala i radne snage, a deficite privredne aktivnosti nadoknađuje u konzumnoj moći mnogobrojnog vojnčkog staleža. U gradu je bio stalno smješten značajan broj okupacione vojske: „Šef Zemaljske vlade bio je komandant 15, a kasnije i 16. vojnog

korpusa raspoređenog u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, čije je sjedište bilo u Sarajevu, koje se u narednim decenijama pretvara u najveći vojni centar u ovom dijelu Monarhije. U mirnodopskim uslovima u njemu je 1895. godine bilo smješteno 3.460 vojnika, a 1910. godine 5.120“ (Hadžibegović, 2004, 49–50). Prisustvo ovog elementa inicira življu domaću tradicionalnu sitnozanatsko-trgovinsku proizvodnju i potpomaže daljnju egzistenciju tradicionalnog socijalnog sloja Čaršije, što je dodatni podsticajni faktor uspješnosti njegovog otpora.

Prihvaćeni principi modernizacije poslovanja obezbjeđuju integraciju novih obrazaca ponašanja koji će predstavljati pozitivnu nadgradnju identiteta ove socijalne grupe. Stvara se novi element trgovačko-

zanatlijske kaste, koji djeluje i sa svojom tradicionalnom grupom, ali i van njenih dometa, a prisutan je u jevrejskom, te najizraženije u srpskom trgovačkom sloju, koji se nominuje kao Srpska čaršija.

U takvim uvjetima i konfesionalna heterogenost čaršijske zajednice postepeno izlazi u prvi plan, uslovljavajući separaciju koja prijeti dezintegraciji njenog identiteta. Konfesionalni pluralitet, stišan dominantnim identificiranjem kroz pripadnost esnafskoj klasi, započeti proces stvaranja nacionalnih identiteta kristališe do te mjere da postepeno nadrasta esnafske ideološke okvire. Zasnovana na vjerskoj podjeli, osmanska percepcija društva i statusa društvenih grupa uslovila je i ova isticanja suprotnosti koja idu ukorak s modernizacijom i priznanjem ravnopravnosti svih konfesija. Sve intenzivnije poistovjećivanje etničkog i vjerskog „pogodovalo je narastajućim nacionalnim pokretima, jer su vjerski osjećaji za

nacionalizme, izgrađene ‘uz obilato korišćenje nasleđenih religijskih sadržaja, vrednosti i simbola’, ‘na istorijskom sećanju i kulturno-političkim modelima’, bili višestruko korisni za bržu prepoznatljivost i homogenizaciju vlastitih zajednica. Preuzimajući postojeću religioznu simboliku, religiozne vrijednosti i nadograđene mitološke obrasce u daljem toku svoga jačanja, nacionalni pokreti su iskoristili te snažne osnove uzimajući ih pod svoje okrilje, a za što bolje vlastito utemeljenje“ (Dujmović, 2011, 21).¹⁶⁹

Međutim, novi društveni element (tzv. *novi trgovac*) u konačnici se ne izdvaja u kontekstu opisanih začetaka nacionalizacije, jer oni za njega prvenstveno znače potporu vlastitog privrednog napretka, i političke pozicije, sredstvo opstanka i potvrde vlastite trajnosti na ovim prostorima, dok je i dalje prisutna „upornost da se održi usvojeni, tradicionalan način života“ i onda „kada uslovi za to nisu postojali“. Bazu njegove „organizacije, strukture, hijerarhije, iz toga proisteklih odnosa, te mentaliteta, etike, sistema vrijednosti i elemenata funkcionisanja“ čine u jednakoj mjeri obje institucije – esnafska organizacija, „kao bazično privredna“ i crkveno-školska opština „kao vjersko-nacionalna društvena podstruktura“ (Dujmović, 2011, 442–443).

Pojava nove socijalne podgrupe s druge strane je imala i prostorni odraz, odraz aktivacije čaršijskih funkcija *u novim granicama*, koje će

se jasno zaokružiti u periodu između dva rata i predstavljati dotada najvizibilnije odstupanje od konfesionalnog monohromizma čaršijske društvene grupe.¹⁷⁰

U konačnici zaključujemo da je opisana dinamika osnovnih društvenih promjena ovog perioda obezbijedila manipulacijski prostor za realizaciju otpora, kao osnovne identitetske odrednice posmatrane socijalne grupe.

Tzv. konzerviranje stanja kao restrikcija procesa razvoja ovdje se jasno uočava kao kategorija opstanka. Restrikcija deosmanizacije i modernizacije i njena nemoć da se otjelotvori u svom punom potencijalu dovodi do očuvanja zatečene vrijednosti.

3.1.2. Prostor

Ko je vidio Sarajevo pred deset godina, danas bi ga jedva poznao. (Bošnjak, 9. 7. 1891)

Arhitektonsko-urbanistički poduhvati i obim i značaj posljedične transformacije grada ovisili su o nekoliko faktora. U njihovom sagledavanju, kao i u prethodnoj analizi otpora socijalne grupe modernizaciji i deosmanizaciji, mora se imati na umu da su sve tendencije urbanog razvoja proistekle iz jednog primarnog, izvornog cilja, a to je ostvarivanje političke, ekonomske i geostrateške kontrole nad bosanskohercegovačkom kolonijom. Ona je svoj manevarski prostor trasirala kroz prepreke osobenosti zatečenog, tradicije i njenog otpora, te neuspjeha modernizacije. Rezultirajući diskurs kontakta novo-strano je kao i u slučaju društvenih obrazaca svojevrsna negacija, konflikt i potiskivanje zatečenog.

Osnovni politički i ekonomski cilj se ostvarivao između ostalog i sredstvima urbanog i arhitektonskog jezika. Posljedice su jasno vidljive u prostornoj produkciji ove epohe, ali s obzirom na raznovrsnost osnova njenog nastanka i odraza na značenje prostora, nameće se i potreba raščlanjivanja relacije *uzroci–sredstvo–rezultirajuća vrijednost*.

Sarajevo je već potkraj osmanskog upravnog perioda počelo s partikularnim širenjem gradskih funkcija ka zapadu, što je odraz reformi na urbanu standardizaciju. Godine

¹⁶⁹ Takav narastajući nacionalizam je najinvazivnije zahvatio pravoslavnu konfesionalnu zajednicu, koja je bila i brojno najzastupljenija nakon muslimanske tokom čitavog historijskog trajanja Čaršije. Ona se jasno i nominuje kao srpska, naglašavajući svoj poseban kulturološki, misaoni i simbolički karakter. Muslimanska vjerska zajednica kaska u ispoljavanju nacionalnog individualiteta. Percepcija potrebe da se on izgradi i objelodani mimo onoga koji se modelirao kroz značajke teritorijalnosti administrativno-političke jedinice Osmanskog carstava je izostala.

Izmjena državno-pravnog statusa, nedostatak ideološko-moralne i materijalne baze kakvu su pronalazile ostale nacionalne zajednice u susjednim južnoslavenskim zemljama, kao i izostanak djelovanja snažnijeg intelektualnog korpusa na promoviranju objedinjujućeg karaktera državnog identiteta, u političkom rasplinjavanju historijskih granica Bosne i Hercegovine uoči Prvog svjetskog rata, gotovo su potpuno potisnuli izgradnju nacionalnog identiteta Muslimana.

Sličan stav iznosi Juzbašić (2002, 519), kritizirajući tekstove koji se odnose na historiju perioda austrougarske uprave i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini u separatu SR BiH iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije (1983). „Kada je riječ o Muslimanima, mislim da se ne može polaziti sa stanovišta da oni u ovom periodu predstavljaju formiranu modernu naciju. Zato ne stoji ocjena da je kod Muslimana krajem XIX i početkom XX vijeka postojala ‘jasna svijest o posebnosti (njihovog) nacionalnog bića i interesa’ (144). Mada se etnička, politička i kulturna individualnost Muslimana u periodu austrougarske uprave, kao i u razdoblju koje mu je neposredno prethodilo, ne može dovoditi u pitanje, tu individualnost nije karakteriziralo postojanje moderne nacionalne svijesti. Sve je to bilo u najužoj svezi sa socijalnom strukturom muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, njegovim specifičnim položajem i razvitkom.“

Problem nacionalnog opredjeljenja Muslimana započet u periodu austrougarske vladavine nastavljen je i u „[...].jugoslovenskim državnim sistemima. U vrijeme Kraljevine Jugoslavije ono je dobilo izrazito antagonističke oblike. Izjašnjavanjem Muslimana za srpsko ili hrvatsko nacionalno ime trebalo je odlučiti o nacionalnom karakteru Bosne i Hercegovine, da je ‘srpska’, odnosno ‘hrvatska’ zemlja. Iz tog procjepa muslimanska inteligencija, kao politička reprezentacija Muslimana, nije znala da nađe izlaz“ (Redžić, 2001).

¹⁷⁰ Te granice se šire oko jezgra Srpske čaršije – Tašlihana, a svoje konačno uobličavanje će doseći u periodu između dva svjetska rata.

„Tašlihanom se nazivala čaršija od kamenog hana do današnje Štrosmajerove ulice, gdje su bile kuće imućnijih Srba pravoslavaca, čije se poslovno carstvo vremenom uvećavalo“ (Dujmović, 2015, 81).

„Nekadašnji stari Tašlihan, to jezgro srpske trgovine, a sadašnja Franc Josifova ulica, dobiva sve ljepši izgled, jer se tu otvara jedna po jedna srpska trgovačka radnja. Pored najstarije manufakturne, trgovačke radnje g. Dimitrija D. Kočovića, zasijala je g. Maksima Prnjatovića, pa staklarska radnja Stanišića i druga, pa trgovačka radnja muškog odijela Jove Pešuta i druga, a u najnovije doba otvoriše se ovdje još dvije srpske radnje. Prva je moderno uređena krojačka radnja mladoga, a vrijednog Srbina g. Petra A. Hrisafovića, građanskog apsolviranog krojača. Druga je manufakturna mladog, iskusnog Srbina Dušana Srškića pod firmom Jovanović i Srškić“ (*Bosanska vila*, 1904, 334 (Književne i kulturne bilješke, *Sarajevo napreduje*); prema Dujmović, 2015, bilj. 401).

„U nove trgovine imamo zabilježiti manufakturnu radnju Despića i Stojkanovića, preko puta od Srškića i Jovanovića. U toj novoj trgovini moći će se nabaviti sve bezistanske stvari sa onom istom cijenom kao i u bezistanu. Ova je trgovina otvorena samo da se navikne naš svijet pazarivati kod svoga, mjesto da ide tudinu. Druga je radnja gotovog odijela muškog i ženskog Maksima Prnjatovića, koja je otvorena odmah do stare njegove manufakturne radnje. Treća je radnja starog i dobro poznato trgovca namještaja Petra Vekića, a četvrta je nova srpska firma u toj ulici stare i poznate zlatarske radnje Jove Mitričevića“ (*Bosanska vila*, 1905, 318 (Književne i kulturne bilješke, *Nove srpske trgovine u Sarajevu*); prema Dujmović, 2015, bilj. 401).

1863. donesen je osmanski zakon o građenju i drumovima, u suštini propis koji se u sasvim savremenom maniru odnosio na uređenje grada.

Austrougarska vlada je smještaj važnih utilitarnih, industrijskih i vojnih objekata locirala upravo na ravničarskom području zapadne periferije te se u njihovoj blizini vrlo brzo obrazuju, mada rijetko organizirana, nova manja stambena naselja. U nastojanju da i formalno objedini ovo faktičko stanje prostorne i sadržajne ekspanzije grada, Zemaljska vlada naredbom od 5. 11. 1881. utvrđuje nove okvire gradske teritorije, proširivane još u dva navrata, 1891. i 1896. (Kruševac, 1960, 8, 12–13). Grad je 1883. godine teritorijalno izdijeljen na sedam kotara, definisanih naziva i granica. Pri tome nisu uzimane u obzir prethodne administrativne jedinice – *mahale*, od kojih se neke dijele između dva ili čak tri kotara (Kruševac, 1960, 10–11).

Inicijalna graditeljska djelatnost, kao inicijativa koja formira jednu izdvojenu grupu objekata, posebnu po porijeklu i intencijama

nastanka, podržavala je uspostavu kolonijalne uprave, a ideološki je nadgrađena prosvjetiteljskom misijom nove vlasti. Mjerilo uspjeha takve uloge je, između ostalog, bila poboljšana slika urbaniteta. Geopolitički ciljevi Monarhije zahtijevali su poseban odnos prema Sarajevu, koji nije smio demantirati ispravnost odluke o davanju okupacionog mandata upravo Austro-Ugarskoj.

Grad je trebao postati vizuelni reprezent izvanrednog uspjeha intervencija unutar svih zatečenih društvenih struktura, u suštini civilizacijske misije prosvjetljenja jednog zaostalog društva na marginama Osmanskog Carstva. Tako je građevinska djelatnost prevazilazila opsege nužnosti u poboljšanju infrastrukture, izgradnje neophodnog arsenala administrativnih, vojnih, društveno-prosvjetnih, vjerskih, zdravstvenih objekata i industrijske proizvodnje, čiji bi primarni cilj bio usmjeren na održanje političke pozicije i industrijsku eksploataciju.

Bitno je istaći da su izbori lokaliteta za pojedine gradnje daleko od slučajnih. Štaviše, kroz njihovo tumačenje se iščitava upravljanje društveno-političkom realnošću putem simbola urbanog okruženja. Smještajem administrativnog arsenala na zapadnu periferiju grada učinjena je prva okupacija prostora i jasan, čist, rez s asocijativnim ostacima moći svrgnute uprave.¹⁷¹ Vladine

zgrade su locirane na relativno udaljenoj tački u odnosu na osmanski centar uprave u Bosni – Konak, čime se izbjegavala bilo kakva evokacija svrgnutog sistema i ideje njegove reuspostave, prisutne dok god je postojala svijest o formalnom suverenitetu osmanskog sultana.

Drugoj vrsti simbola, pored upravnih, onoj koja obilježava vjerski i kulturni domen pojedinih grupa gradskog stanovništva, posvećivana je ista takva pažnja, a u nastojanju da se uravnoteži i prostorno harmonizira njihov odnos moći.

Naime, istovremeno sa stvaranjem distance prema zaostacima onoga što je prezentirala osmanska vlast, nastoji se ublažiti dominacija islamskih religioznih i prosvjetno-kulturnih simbola, čiji je izričaj najsnažniji u samoj gradskoj jezgri. To je posljedica one već obrazložene bitke za unutrašnju ravnotežu i supresiju nacionalizama građanskih političkih organizacija (Imamović et al., 1998) koja se trebala preusmjeravati kroz djelovanje društvene elite,^{<172} prije svega vjerske. „Potičući razvoj vjerskih i obrazovnih objekata, Kalaj se nadao da će podići prestiž vjerskog vodstva svih vjerskih zajednica i ojačati njihov utjecaj da bi spriječio porast sekularnog hrvatskog i srpskog nacionalizma“ (Donia, 2006, 91). U vrijeme njegovog mandata tu su konačno izgrađeni vjersko-prosvjetni objekti katoličke i pravoslavne zajednice,¹⁷³ čime je prvi put zaista i realizirana konfesionalna formalno-sadržajna urbana heterogenost Sarajeva.¹⁷⁴

Takve intervencije – rezultat inicijative vlade i gradskog poglavarstva¹⁷⁵ – ostale bi, međutim, punktualne i sporadične da nisu praćene jednim, u ovom kulturno-civilizacijskom krugu dotad nepoznatim fenomenom – pojavom tipa stambeno-poslovnih višespratnica i rentijerskog oblika stanovanja.

Osnovni poticaj za njihovo podizanje bila je potreba smještaja doseljene mase stanovništva, pripadnika vojnog i upravnog aparata (Hauptmann, 1987, 191). Bogati domaći, ali i strani privrednici, trgovci, prije svega Jevreji i Srbi, ulažu kapital u rentijersku djelatnost, koja sa svoje strane daje obilježje vizuelnom identitetu grada. Objekti privatnih stambenih višespratnica za izdavanje čine jednu značajan

>> mnogi koji su postali najstrastvenijim kritičarima monarhije, uključujući i nekolicinu koji će se urotiti da izvrše atentat na nasljednika carskog prijestolja“ (Donia, 2006, 112). Relativan uspjeh imalo je i restrukturiranje vjerskih zajednica i njihovo svodenje pod nadzor države, i tu se ustvari i pokazala sva nemoć vlasti da artificiojno ujedini interese davno začete tendencije razjedinjenja stanovništva. Ti interesi su se sve više polarizirali u sasvim oprečne stavove o njihovoj realizaciji i čak kad je izgledalo da se objedinjuju na zajedničkoj ideološkoj platformi (pokret za vakufsko-mearifsku i crkveno-školsku autonomiju), u pozadini su se nazirale drugačije dugoročne pretenzije.

173 U prvo vrijeme je forsirana izgradnja objekata vjerskih zajednica, naročito katoličke, gdje je u nekim slučajevima daleko veće učešće javnih sredstava nego onih iz vjerskih fondova i skupljenih dobrotvornim priložima (Kruševac, 1960, 49).

Nakon što je stara crkva posvećena Djevici Mariji, u Latinluku, uništena 1697. godine, nije postojala veća bogomolja ove vjerske zajednice. U Latinluku se 1854. podiže nova katolička crkva sv. Ante Padovanskog uz finansijsku participaciju austrijske vlade.

U međuvremenu su na opustjelom zemljištu (Crkvina) u XVIII vijeku manastiri Fojnica, Kreševo i Sutjeska stekli svaki po jednu kuću. U kući kreševskog samostana, koja se vjerovatno nalazila na istočnom uglu ulica Sime Milutinovića i Obale Kulina bana, na spratu je stanovao sarajevski župnik, a u prizemlju se u jednoj sobi održavala služba za ne više od 40 ljudi (Skarić, 1937, 239–240).

Godine 1889. se gradi i zgrada Nove mitropolije, uglovnica uz apsidalni dio nove pravoslavne crkve, arhitekte Rudolfa Tonniesa. Zgrada srpske škole u Ferhadiji je izgrađena 1898. godine, a njeno podizanje je finansirano iz beskamatnog kredita od 120.000 forinti na 24 godine, koji obezbjeđuje Zemaljska vlada nakon uvođenja komesarijata u srpskoj sarajevskoj opštini. Ova inicijativa je trebala da osvjedoči o brizi komesarijatske uprave o prosvjetnim interesima srpskog naroda (Kruševac, 1960, 53).

174 „Habsburški zvaničnici su uključili i racionalni sekularizam i vjerske institucije u svoje planove prostornog preuređenja grada u zadnje dvije decenije XIX stoljeća. Zahvaljujući svojoj pluralističkoj koncepciji urbanog prostora, oni su gradu u nasljeđe ostavili njegove najpoznatije sekularne građevine u stilu historicizma i, smještene jedne do drugih, vjerske objekte u centru grada. Njihov urbani plan je odražavao i poticao spremnost Sarajlija različitih vjeroispovijesti da žive zajedno i mole se u neposrednoj blizini jedni drugih u centru grada“ (Donia, 2006, 116).

175 Sredstava za modernizaciju infrastrukture i podizanje javnih, prosvjetnih, zdravstvenih, upravnih i industrijskih objekata u vlasništvu države, u nekim slučajevima su obezbjeđivala i gradska vijeća od građana, te vojni budžet, vjerske institucije i zajednice (Hadžibegović, 2004, 70).

masu izgrađenog fonda ove epohe. Dovoljno je osvrnuti se na činjenicu da je broj doseljenog stanovništva iznosio 1910. godine čak 28,32% ukupnog stanovništva¹⁷⁶ da bismo stekli barem prividnu sliku o razmjeri građevinske aktivnosti koja je morala pratiti ovu demografsku promjenu.

Njen izostanak u urbanom tkivu Sarajeva značio bi i izostanak poznatog likovnog izraza uže zone gradskog centra i formalno-funkcionalne konekcije tačkaste raspodjele institucionalnog, vojnog, zdravstveno-obrazovnog i infrastrukturnog sadržaja. Transformacija pojavnosti grada svakako ne bi bila tako intenzivna, a intruzija novog svela bi se na nužni utilitarni urbani kontingent.

Stoga možemo reći da je urbana transformacija ovog perioda odraz i određene akumulacije kapitala u rukama domaćih privrednika i trgovaca, koji takav kapital ne stavljaju u opticaj, nego ga umrtvljuju, vežući ga za rentijerstvo.

3.1.3. Vrijednost – Dosezi deosmanizacije u austrougarskom periodu

U razmatranju refleksija deosmanizacije na prethodno uspostavljenu dominantnu vrijednost, neophodno je poći od odnosa novo–staro i intencije koja stoji iza njega.

Kao što je već naglašeno, ovaj se put dolaskom nove vlasti, za razliku od prethodnog perioda, nije desilo stvaranje novog grada, premda možemo reći da je ciklus zapravo ponovljen, ako nastale promjene posmatramo kroz ona poredbeno mjerila koja ukazuju na smjenu civilizacija – izmijenjen je, odnosno nametnut novi državnopravni, zakonodavni, administrativni i ekonomski djelokrug kao osnova daljnjih planiranih akcija cjelovite asimilacije.

U početku u okupiranom statusu, Bosna i Hercegovina je otuđena u svom položaju na procjepu između dva kulturološka kruga, koji se ne odriču svojih historijskih i novostečenih prava na raspolaganje zemljom. S aneksijom (1908) i konačnim raskidom formalnih veza s osmanskim državom, počinje i snažnija integracija svih tekovina društva u nove formativne obrasce. Međutim, takav proces nikada nije uzео zamaha, a pogotovo u onom segmentu koji je određivao poimanje bosanskohercegovačkog stanovništva o svom vlastitom

mjestu i značaju unutar Monarhije. Sama dualistički strukturirana Habzburška Monarhija imala je poteškoće ostvarivanja nacionalnog jedinstva,¹⁷⁷ a ova treća, pripojena

država, nema nikakvih izgleda na nacionalnu integraciju, čak niti uvjetnu integraciju kao jednog od tri naroda, jer je njen državnopravni položaj i dalje ostao specifikum. Očigledno je da četrdesetogodišnja era vlasti u ovoj konstelaciji nije bila dovoljna da dovede do potpunije deosmanizacije i modernizacije društva.

Nije poznato da su Habzburzi imali konkretan model reorganizacije grada. Sve intervencije su se svodile na vrlo postepenu izgradnju, u ritmu koji su diktirale fluktuacije u društvenom razvoju, prvenstveno one u prilivu kapitala. Neposredno po uspostavi vlasti, gradnja je bila neplanska i stihijska, bez prisutnosti jasnijeg umjetničkog izraza, u principu zasnovana na utilitarnoj nužnosti i iz nje proizišloj oblikovnoj jednostavnosti.¹⁷⁸ U skladu s praksom preuzimanja zatečenog zakonodavstva, Monarhija je za potrebe vlastite administracije prevela i objavila osmanski zakon o građenju i drumovima iz 1863., čime mu je u neku ruku dala snagu važećeg zakonskog propisa (Kruševac, 1960, 36), ali u prvobitnoj haotičnosti uspostave osnovnih instanci vlasti, on biva zanemaren. Tek nakon velikog požara, koji je 1879. poharao najveći dio privredne jezgre,¹⁷⁹ njegovi propisi se počinju implementirati u okvirnim planovima rekonstrukcije. U praksi se, pak, vrlo brzo pokazuju kao manjkavi i neprecizni, što zajedno s nedostatkom materijalnih sredstava osujećuje preambiciozne planove građevinskog odbora za rekonstrukciju i rehabilitaciju gradskog centra (Kruševac, 1960, 41).

Uprava se prvi put za svog mandata susrela s jednim širim i kompleksnijim urbanističkom problemom, za čije je rješenje bila neophodna izrada regulacionog plana izgorjelog dijela Sarajeva i obale Miljacke. Plan je usvojen 1880., a zasnivao se na principima izraženim u građevinskom redu koji je tada bio u pripremi i objavljen samo par mjeseci kasnije.¹⁸⁰

Regulacija centra je predstavljala zamoran posao, poglavito u onim segmentima koji su zadirali u domenu imovinskopravnih odnosa. Njihovo respektiranje je dovelo do odstupanja od brojnih elemenata definisanih planom, utječući konačno na disbalans stvarnih dometa u interveniranju na izgradnji jezgre u odnosu na one planirane modernizacije po uzorima na evropske gradove.¹⁸¹ Iako su uspješno izvršeni regulacija obale Miljacke (1886–1897), trasiranje značajnog broja novih i regulacija

¹⁷⁷ Takvu situaciju pojašnjava Boro Bronza: „Međutim, posebnu kompleksnost u intencije globalne habzburške politike prema prostoru Osmanskog Carstva unosila je složena nacionalna struktura same Monarhije [...] Habzburška Monarhija nikad nije uspjela provesti efikasnu državnu centralizaciju, niti je imala političke potencijale za takvu akciju. To je prvenstveno proizilazilo iz navedenih etničkih polaznih osnova, koje su, i pored sasvim izvjesne fluidnosti poimanja etničkih kategorija, i na početku XVIII vijeka bile dovoljno jako ukotvljene i dovoljno destabilizirajuće da bi se država mogla razvijati po matrici kakva je bila aktuelna, npr. u Francuskoj, Velikoj Britaniji ili Rusiji, a kasnije i u Pruskoj, odnosno Njemačkoj. Zatvoren u podunavske prostore, njemačko–austrijski etnički supstrat konstantno je bio manjina u Habzburškoj Monarhiji, do te mjere da je bilo potpuno nemoguće da se trajno stabilizuje država u kojoj će on biti totalno dominantan i u kojoj će on provesti ‘državnu asimilaciju’, kakvu su npr. u navedenim nacionalno homogenijim državama provele kvantitativno dominantne etničke grupe“ (Bronza, 2011, 45–46).

¹⁷⁸ „Većina gradnji nastalih prvih godina okupacije imale su ponajviše utilitaran karakter, te su i same potrebe za nekim stilskim izrazom bile zadovoljene samo vertikalnim raščlanjivanjem pročelja i ritmizacijom otvora. Ovakva rješenja uglavnom su posljedica nedostatka akademski obrazovanih arhitekata koji bi gradnjama dali prepoznatljiv stilski pečat“ (Kurto, 1998, 22).

¹⁷⁹ Požar se desio augusta 1879., a izgorjele su 304 kuće, 434 dućana i 135 drugih zgrada u 36 ulica. Visina štete je dostizala brojku od 23 miliona forinti (Kreševljaković, 1991a, 192–193). Najveća stradanja su zabilježena u čaršijama Donji Tabaci, Aščiluk, Kundurdžiluk te Mali i Veliki Čurčiluk.

¹⁸⁰ Građevinski red, u nastojanju da intenzivira izgradnju u skladu s evropskim standardima, donosi odredbu kojom se svi novi objekti 30 godina oslobađaju poreza, a oni koji budu pregrađeni 5–15 godina.

¹⁸¹ Zemaljska vlada je tako odustala od proširenja sekvenca današnje ulice Mula Mustafe Bašeskije od Logavine do stare pravoslavne crkve, u ulicu prve klase (minimalno 15 m širine). Povod za takvu odluku je molba izvjesnog Stjepana Sršića i drugih vlasnika kuća u ovom dijelu Čaršije, a obrazložena je time da je širina od 9 m dovoljna (Kruševac, 1960, 43).

¹⁷⁶ Stranci su u Sarajevu 1895. godine brojali 10.787 osoba ili 28,32% ukupnog stanovništva, a 1910. godine, osim Hrvata, Srba, Bošnjaka i Jevreja, u njemu je živjelo 10,11% Nijemaca, 3,28% Čeha, 2,69% Mađara itd. (Donia, 2006, 17, 60).

starih ulica, te uređenje Baščaršije između 1911. i 1913. godine (Hadžibegović, 2004, 17, 71), privredni centar – Čaršiju u konačnici i dalje karakteriše zbijenost i usitnjenost fizičke strukture unutar zadržanog sistema ulica osmanskog grada (Kruševac, 1960, 39, 42–43).

Sa širenjem grada usložnjava se i urbanistička i građevinska problematika koju je bilo potrebno usloviti zakonskom regulativom te 1893. Zemaljska vlada objavljuje novi građevinski red, ovaj put samo za Sarajevo.¹⁸² Međutim, i njegova aktuelnost, kao i ona regulacionog plana, vrlo je brzo prevaziđena. Na izmjeni oba ova propisa je intenzivno rađeno; projekt novog građevinskog reda je čak završen 1909. i predan na odobrenje Zemaljskoj vladi, ali nije ozakonjen, dok regulacioni plan nije niti finaliziran do 1914. (Kruševac, 1960, 40, 47).

Formalna pojavnost i funkcije šire graditeljske aktivnosti ne sugerišu bilo kakvu želju uspostave dijaloga s osmanskim naslijeđem. Dovoljna je površna analiza Građevinskog reda da bismo ocijenili osnovni stav vlasti i struke prema zatečenom. Iako postoji mišljenje da je član 36. *Konstrukcije zgrada* Novog građevinskog reda iz 1893, u kojem se za prostor Čaršije iznimno dopušta izgradnja objekata od drveta, proistekao iz „uvažavanja posebnosti ove arhitektonske cjeline“ (Kurto, 1998, 20), on jasno nagovještava ustupke o kojima je već bilo riječi. To je ono nužno uzmicanje pred otporom ove, na svoj krajnji opseg reducirane tradicionalne društvene zajednice.

Odredbe prvog Građevinskog reda pokušavale su stvoriti određeni pomirljiv odnos sa zatečenim, ali isključivo prostornim, a ne i tradicionalnim parametrima,¹⁸³ što se ubrzo napušta kao neefikasan princip.

Kasnije, osvrćući se 1925. na intervencije u austrougarskom periodu na potezu obale, dr. Niko Andrijašević, pravnik i bivši student historije

umjetnosti, izničeće sljedeće zapažanje: „Građevni red dozvoljava u tom predjelu samo jednokatne zgrade da se ne sakrije pogled sa desne obale Miljacke na šarolike i plastične obronke dijelom pošumljenog dijelom krševitog Trebevića [...] Podizati visok zid na obali znači podići i nivo novogradnje, a dozvoljavati gradnju u blizini obale isto je što i oduzeti veći dio pogleda [...] Da su naučili nešto iz onoga što je pod Austrijom urađeno bili bi jeftino učvrstili obalu na jednak način kako je to učinjeno pred Parkom cara Dušana ili pred protestantskom crkvom: podizali bi obalu najviše metar nad vodom, a onda ostavili jednu kosinu, koja bi svojim zelenilom ipak ugađala oku[...]“ (Andrijašević, 1925, 4; prema Milošević, 1997, 233).¹⁸⁴

Korišteni arhitektonski jezik bio je poznati raspon evropskih neohistoricističkih i eklektičkih slogova, a orijentalizam (pseudomaurski stil) je smišljeno upotrebljen u vrlo širokom kontekstualnom i komunikacionom rasponu (Hartmuth, 2024). Ipak, u analizi motiva njegove upotrebe čitljivo je ispunjavanje stavki kolonijalne paradigme kao u nijednom drugom arhitektonskom poduhvatu Dualne Monarhije (Džumhur, 2023).

Jedini originalni izraz, Bosanski slog, inspirisan formama i principima lokalne stambene gradnje, nastao je tek u kasnijem opusu stranih stvaralaca. U trenutku kada se pojavljuje, bila je ostvarena vremenska distanca potrebna za recepciju autohtonih karakteristika prostora, te su i uopće vladale liberalnije društveno-političke okolnosti.

Spomenuti požar 1879. uništava nekolicinu najvrednijih objekata stare gradske jezgre – Tašlihan, džamiju Minet-zade Mehmedbega, Sijavuš-pašine daire, Ajas-pašinu i džamiju Mehmed-bega Minetovića, Đulagin han te katoličku crkvu u Latinluku. Također, on trasira puteve prodora intenzivnijim promjenama u prostor same Čaršije.

Posljedice obnove na vrijednost sagledive su na nivou formalnih, strukturnih i funkcionalnih promjena i nestanka nekih od osnovnih konstituenata prostora, odnosno destrukcije prostornog integriteta dominantne vrijednosti:

- 1) Razgrađuje se organska veza (funkcionalna, strukturalna, formalna i vizuelna) između rijeke i Čaršije, tj. stare gradske jezgre s obje strane Miljacke. Novooformljeni ulični niz fasada u sklopu regulacionog zahvata ostavlja Čaršiju u pozadini, reduciranu na svoj krajnji istočni segment na desnoj obali rijeke, oko trga Baščaršije, položaj koji je manje-više zadržala do danas.
- 2) Regulacija desne obale dodatno destrukturira inicijalno jezgro grada, prvobitnu osovinu koja je spajala Carevu džamiju s Kolobara hanom, sa svim strukturama s obje strane rijeke, izuzevši najmonumentalnije objekte. Tako je praktično prekinuta ona, još srednjovjekovna konekcija lijeve i desne obale, koja se spominje u Isa-begovoj vakufnami. Napokon, rušenjem tahmiščijske i zildžijske čaršije privredna funkcija je u potpunosti svedena na desnu obalu, što je dovelo i do poremećaja ravnoteže funkcionalnog razmještaja. Treba naglasiti da deosmanizacija staje kod ovog preostalog privrednog dijela Čaršije, kao posljedica ne svijesti o vrijednostima zatečenog, nego onih opisanih procesa koji su omogućili otpor intenzivnijoj modernizaciji.
- 3) Konačno, požar 1879. godine je „oslobodio prostore za izgradnju objekata u duhu evropskog graditeljstva i to ne samo u neposrednom susjedstvu, nego i unutar samog područja turske gradnje“ (Kurto, 1976, 194). Čaršije Donji Tabaci, Aščiluk, Kundurdžiluk, te Mali i Veliki Ćurčiluk su izmijenile u potpunosti svoju pojavnost.

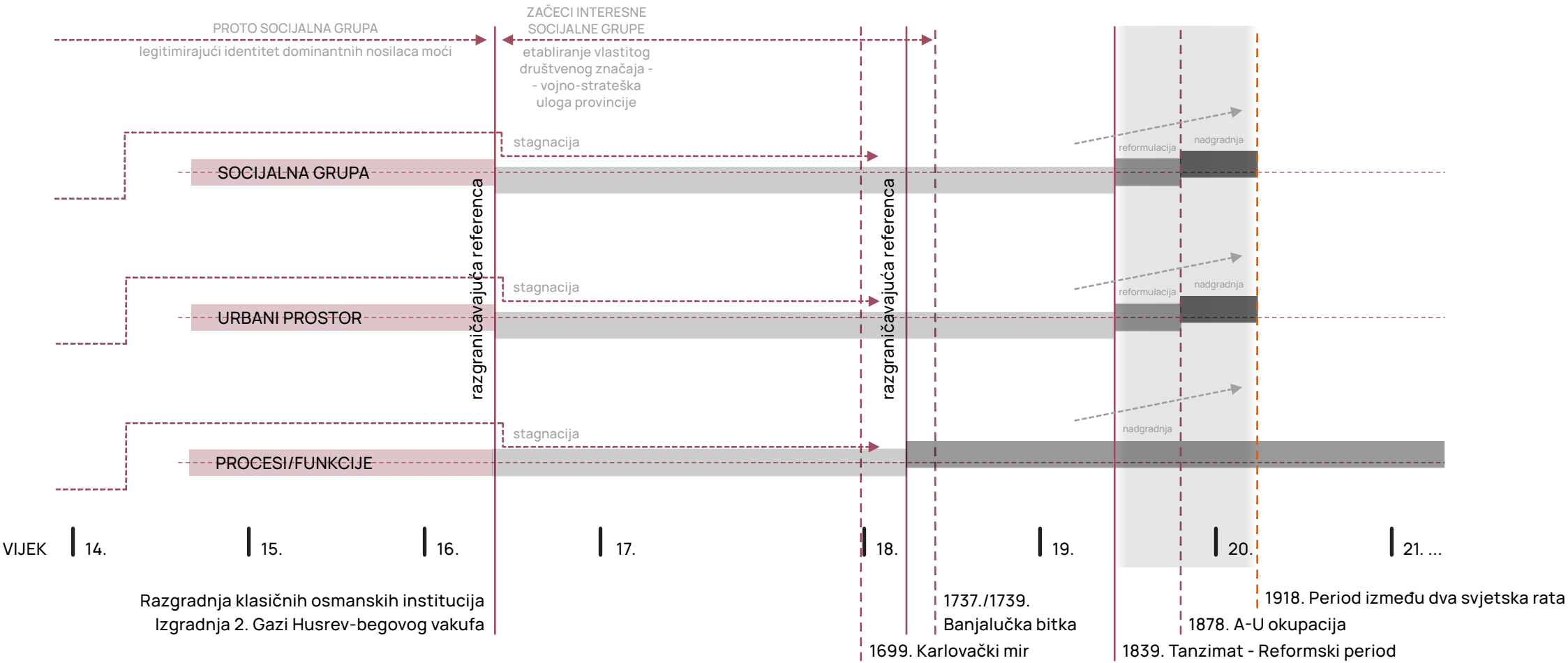
¹⁸⁴ Sličan stav u međuratnom periodu o uređenju korita rijeke Miljacke iznosi i Dušan Smiljanić: „Zašto ubijati draž vode i od rijeke bez potrebe stvarati dubok kanal. Mnogo ljepše su zelene obale, žive, pune trave, a nada njima stabla sa šumom svojih krošanja“ (Andrijašević, 1925a, 3; prema Milošević, 1997, 234).

¹⁸² Novi građevinski red, ovaj put samo za Sarajevo, određuje specifične okvire građevinske djelatnosti. Konkretizirani su urbanistički elementi kao što su širina ulica, građevinska linija, određene vrste građevinskog materijala otpornog na požar, a općina dobiva i pravo eksproprijacije zemljišta u svrhu proširenja saobraćajnica. (Spasojević, 1999, 179–195).

¹⁸³ Za objekte uz obalu Miljacke definirana je nekolicina ograničavajućih parametara. Na desnoj obali od Vijećnice do stare gimnazije bilo je dopuštano podizanje objekata do dva sprata, i to uz sami front ulice, a od gimnazije do Skenderije mosta samo jednospratnica, uvučenih 5 m od fronta ulice, s baštama i zelenilom.

Na lijevoj obali, od Ćumurije do Skenderije mosta, bila je moguća izgradnja isključivo jednospratnih kuća s uređenim baštama na strani okrenutoj ka rijeci (Kruševac, 1960, 46). Tako je jedan od prvih objekata u neohistoricističkom stilu, Oficirski dom, poštovao zadani okvir, ograničenje spratnosti i udaljenosti od rijeke, što je trebalo osigurati kontinuitet zelenog pojasa između Miljacke i stambenih objekata, kao i suptilniji prelaz između starog i novog.

SHEMATSKI PRIKAZ DINAMIKE VRIJEDNOSTI
STAGNACIJA I DEOSMANIZACIJA DOMINANTNE VRIJEDNOSTI

ilustracija 12:
Shematski prikaz dinamike vrijednosti.
Stagnacija i deosmanizacija dominantne vrijednosti u kasnom osmanskom i austrougarskom periodu.
Izvor: Autor.

Primarna posljedica destrukcije prostornog integriteta osmanskog grada jest smanjenje granica u kojim je saglediva dominantna vrijednost Čaršije te prodor netradicionalnih formalnih elemenata i u takve sužene obuhvate. Na ovaj način destabilizovana fizička i funkcionalna granica između dva oprečna stvaralačko-historijska kruga predstavlja usložnjavanje vrijednosti Čaršije: njeno narušavanje, ali i nadgradnju novim značenjskim elementima. Također, funkcionalni djelokrug Čaršije je proširen novim procesima i elementima u strukturi socijalne grupe. Slijedom toga, možemo zaključiti da je dominantna vrijednost očuvana i u ovom periodu kao svedena na svoj rudimentarni oblik. Otpor socijalnog miljea i dalje se manifestira kao bitan faktor njegovog opstanka, mada na nešto drugačijim osnovama nego u prethodnoj fazi. Pri

tome je nadgrađen novim elementom (novi trgovac) koji reproducira tradicionalne funkcije / procese na obodima Čaršije koji su dobili modernu evropeiziranu fizionomiju, što će u konačnici usloviti prijedlog revizije sadašnjih granica zaštite uključenjem ovog prostora. Ovaj period je zaključio stanjem *nedovršene deosmanizacije* u svim elementima strukture dominantne vrijednosti. Nedovršena deosmanizacija je ujedno status sukoba i konflikta, ali i iznenađujuće koherencije sinkretičnih pojava u vrednosnom sistemu (Ilustracija 12). Iako se deosmanizacija dalje nastavlja kroz konsekventne historijske faze, u kojim se radikalno deosmaniziraju društveno-politički i pravni okvir BiH te kulturna i privredna politika, ovaj proces se nikada više nije tako intenzivno ispoljio u prostoru stare jezgre.

tabela 1:
Društveni kontekst dinamičnosti dominantne vrijednosti u austrougarskom periodu – uzroci i prepreke procesa deosmanizacije.
Izvor: Autor.

DEOSMANIZACIJA	SOCIJALNA GRUPA	PROSTOR	PROCESI
UZROCI	<u>Destrukcije prostornog, socijalnog i funkcionalnog integriteta i autentičnosti dominantne vrijednosti:</u> Modernizacijski procesi (kroz poništavanje zatečenih društvenih obrazaca) Kolonijalni status Bosne i Hercegovine (Kulturna i urbana emancipacija kroz „prosvjetiteljsku ulogu“ Dualne Monarhije)		
PREPREKE	<u>Nemogućnost provođenja krajnjih planiranih dometa eksploatacije novopripojene kolonije:</u> -Politički status (izostanak integracije u zajednički prostor Monarhije) Neriješen politički status okupirane provincije (karakterizacija političke pozicije kao prolazne i time neprivlačne za značajne i dugoročne privatne investicije, koje su mogle poduprijeti proces modernizacije) -Princip samofinansiranja Disbalans u ekonomskim planovima Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija, te dualističke vlade Monarhije (princip samofinansiranja naspram težnje za plasmanom proizvoda na BiH tržište i zadržavanjem njene proizvodnje nekonkurentnom) Tenzije dvije zasebne vlade, austrijske i ugarske, u sticanju vlastite privredno-političke predominacije nad BiH Izostanak materijalne baze za sprovođenje agrarne reforme Zadržana društvena struktura Neriješeno agrarno pitanje; neuspjeh tranzicije u neagrarne oblike proizvodnje i modernizacije poljoprivredne proizvodnje; osiromašeni feudalac / beg / aga i zavisni seljak Uzmicanje Monarhije od stupanja na nepoznat teren (bojazan od narušavanja delikatne unutrašnje društvene ravnoteže u BiH) Dominacija tradicionalne društvene elite – neizmijenjena socijalna i privredna struktura ostavlja neizmijenjeno stanje na tronu bosanske društveno-političke scene – oslanjanje vlade na tzv. bosansko plemstvo – begove Atipični procesi u razvoju građanskog društva Izostanak izraženije migracije sa sela u gradove i stvaranje seljačkog temelja Tradicionalni odnosi u strukturi građanske klase Neuspjeh restrukturiranja obogaćenog feudalca – bega i age u poduzetnički sloj Strani / doseljeni element (dominantno vojnički) kao dodatni podsticajni faktor održavanja tradicionalne sitnozanatlijske proizvodnje i trgovine -Proces nacionalizacije kao prepreka stvaranju objedinjujućeg identiteta Monarhije		

PREPREKE	-Otpor trgovca zanatlije procesima modernizacije – (prije svega Muslimana, kao najugroženije kategorije – posljedica predominacije i monopolizacije onih zanata koji sada postaju suvišni) - otpor mentaliteta inercije i tromosti - svjesni otpor odstupanju sa i dalje dominantne društveno-ekonomske pozicije (trgovac zanatlija Musliman) i napuštanju okvira tradicionalnog esnafskog poslovanja, kao višestoljetnih temelja identiteta socijalne grupe	-Karakter zatečenog (izgrađenog i neizgrađenog) prostora (poštivanje prostornog, ali ne i tradicionalnog konteksta) -Društveni otpor destruktiji prostora (implementaciji regulacionog plana na prostoru Čaršije)	
ODRAZ NA VRIJEDNOST - - NADGRADNJA DOMINANTNE VRIJEDNOSTI	-Modernizacija obezbjeđuje integraciju novih obrazaca ponašanja koji će predstavljati pozitivnu nadgradnju identiteta. -Stvara se novi element trgovačko-zanatlijske kaste (novi trgovac) ukorijenjen u tradicionalnu esnafsku bazu	-Redefinisanje prostornih granica, kao posljedica nadgradnje novim društvenim elementom -Prostorna heterogenizacija – konačno odstupanje od konfesionalnog monohromizma (kao posljedica težnje za unutrašnjom ravnotežom i supresijom nacionalizma građanskih političkih organizacija) -Nove granice integriteta vrijednosti	-Nadgradnja – kroz integraciju novih obrazaca društvenog ponašanja
OSMANIZACIJA	SOCIJALNA GRUPA	PROSTOR	PROCESI

3.2. Čaršija između dva rata

3.2.1. Socijalna grupa

Konzervacija i očuvanje naslijeđenih društvenih formi u gradskim centrima, pa time i Sarajevskoj čaršiji, i u ovoj razvojnoj fazi se može posmatrati kao posljedica dihotomne pojave – spontanog procesa stagnacije i neinvazivnosti modernizacije te svjesnog otpora proizišlog iz volje tradicionalne zajednice.

Kontinuitet ekonomskog i društvenog razvoja započetog u prethodnom periodu prvenstveno je osujećen događajem I svjetskog rata, kojima je bosanskohercegovačka industrija uništena i vraćena na svoje same početke (Hauptmann, 1987, 203, 205). Daljnja stagnacija je podsticana u nanovo kreiranoj društveno-političkoj realnosti, gdje je u kratkom dahu, od danas do sutra, iz pozicije višestoljetne potčinjenosti tuđinskim vlastima Bosna i Hercegovina prešla u djelokrug opticaja nove državne ideologije, bazirane na konceptu „kompromisnog“ nacionalnog unitarizma (Čulinović, 1961,

35–37).¹⁸⁵ Njena integracija, kao, između ostalog, i drugih konstituirajućih pokrajina, podrazumijevala je svodenje specifičnih historijskih pitanja, onih konfesionalnih, etničkih, socijalnih, kulturoloških, na razinu iznalaženja kompromisnih solucija, usmjerenih ka unitarizmu i centralističkom uređenju, napokon i potvrđenih Vidovdanskim ustavom 1931. Ovakve različitosti su u samom početku „opteretile sve sfere života da ih nijedan respektabilan faktor nije uspio razriješiti u periodu do početka Drugog svjetskog rata“ (Išek, 1998, 303).

Nemoć i nekompetentnost vlasti i vodećih političkih grupacija da pomire suprotnosti integrisanih pokrajina doveli su do „improvizacije prijelaznih rješenja“, „grubog eksperimentiranja“ „potpuno nestručnog i nedoraslog činovništva pod patronatstvom raznih partijsko-političkih i nacionalnih ‘vođa’ koji su mislili za taj izuzetno složen socijalni, ekonomski i politički fenomen da je neobavezujuća parola kojom se brže može doći do vrhova državne vlasti“ (Hrelja, 1994, 84).

Među brojnim importiranim problemima iz prethodnog perioda, agrarno pitanje je zauzelo primat, s obzirom na udio socijalnog sloja poljoprivrednika u populacionoj strukturi. U suštini, razrješenje feudalnih odnosa, koje je počelo da se intenzivira neposredno prije I svjetskog rata fakultativnim otkupom seljaka, pažljivim balansom društvenih snaga dualističke vlade bilo je svedeno na ekonomsku ravan. Međutim, samo spregnuta, ali ne i poništena konfesionalna konotacija cijelog problema sada svom svojom historijskom snagom izbija na površinu. Iskonski socijalni konflikt kmet-feudalac pretače se u osnovne programske ciljeve vodećih nacionalnih političkih partija, postajući sredstvo političkog nadmetanja i manipulacije kvantitativno najdominantnijim slojem društva.¹⁸⁶ Inače, nacionalna posebnost Bosne i Hercegovine se od samog početka rastakala kroz pretenzije i interese dvije dominirajuće suprotstavljene nacionalno-političke struje podržavane iz susjednih zemalja. Problem njenog položaja bio je aktuelan sve vrijeme postojanja kraljevske države, a eskalirao je u pregovorima oko konstituisanja banovine Hrvatske 1939.¹⁸⁷

Ovakva politička ovrha agrara vodila je ka potpunoj pravnoj i društvenoj segregaciji, socijalnoj devastaciji i moralnom potonuću jedne od dviju involviranih strana – zemljoposjednika iz prethodnog sistema. Reformska politika, odnosno iregularnost

185 Iz parole o državnom i nacionalnom jedinstvu, tj. o unitarizmu, po kojoj jugoslavensku državu čini jedan narod sastavljen od tri plemena – Srba, Hrvata i Slovenaca, jasno proizilazi da u ovakvoj konstrukciji „ne samo da nije bilo mjesta za Bošnjake, nego ga nije bilo ni za ostale. Tako je u jednom proglasu KPJ za Bosnu i Hercegovinu iz 1921. godine pod nazivom ‘Narodu muslimanske i druge vjere’ u vezi sa nacionalnim izjednačavanjem Muslimana stajalo ‘da je nezamislivo da bi cijeli jedan dio jednog te istog naroda mogao samo zbog vjere’ postojati kao historijski subjekt“ (Šabotić, 2011, 129).

186 „Ako se ima na umu da je od ukupnih vlasnika feuda njih 91,15% bilo među muslimanskim dijelom stanovništva, a od 95,4% kmetova da su bili pretežno kršćani – pravoslavni 73,92% katolici 21,4% taj socijalno-ekonomski sukob nužno je poprimao i obilježja vjersko-nacionalna Muslimana, Srba i Hrvata. Svi ovi antagonizmi koji su karakterizirali agrarne odnose u BiH za čitavo vrijeme austrougarske vladavine, ne samo da su preneseni u novonastalu državu, nego su kako uoči njenog stvaranja, tako i nakon 1. 12. 1918. bili čak potencirani“ (Išek, 1998, 307).

187 Političke programe međuratnog perioda obilježili su „nacionalistička euforija i ideološki talozi stoljetnih srpsko-hrvatskih nacionalnih teza [...] Prema Avdi Humi, sve vrijeme od 1918. pa do 1938. godine politički stav o problemu položaja Bosne i Hercegovine odvijao se u svjetlu nacionalnog pitanja u zemlji. Uglavnom su se ti stavovi kretali na ‘repu velikosrpskog gledanja na Bosnu i Hercegovinu’“ (Šabotić, 2011, 130–131).

fotografija 21:

Snimak Kemaludinove džamije i nove pravoslavne crkve – između II rata

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

njenog sprovođenja, dovodi u pitanje pravo raspolaganja zemljoposjednikā – u većinskom dijelu muslimanske konfesije – i njihovim privatnim posjedom, za koji se, u svrhu asocijativne veze s feudalnim društvenim poretom, uspostavlja termin begluk. Tako se agrarno pitanje pretvara u beglučko.

Implikacije, koje nisu ostale sagledive u domeni privrednih odnosa, rješavale su se u hodu, zakonskim mjerama koje su vrlo često samo legalizovale faktičko stanje već uzurpirane zemlje i obezvlašćenog zemljovlasnika, a onda se hvatale u koštac s regulisanjem načina obeštećenja. I inače je vladao trend „poplave pravnih propisa“ i „pretjerane normativnosti“ i u ostalim društveno-ekonomskim sferama – pitanju školstva, upravne organizacije, oporezivanja, rješavanja problema zaduživanja seljaka itd., što je slika jednog eksperimentalnog pristupa ozbiljnim društvenim problemima, disonance shvatanja političke parlamentarne elite onoga što je realnost kojom manipuliše u svrhu sopstvenog opstanka. S obzirom na nedostatak sredstava za sprovođenje takve pravne regulative, ona je, u odnosu na stanje u agraru, sve više usmjeravana isključivo na ozakonjivanje onih promjena u vlasničkim odnosima koje su odavno bile nastupile.

Kmetovski odnosi su ukinuti, ali slobodni seljaci u naslijeđenom i dalje stvaranom sistemu sitnih posjeda nisu mogli da iznesu teret gospodarskog razvoja koji bi se temeljio na ovoj dominantnoj privrednoj djelatnosti. Sporost integracijskih procesa i stvaranja ravnomjerne zakonske platforme na nivou države, neprosvijećenost seoskog stanovništva, nedostatnost državnih budžetskih sredstava i zanemarivanje BiH u agrarnoj politici Kraljevine,¹⁸⁸ represivno svrstavanje u tzv. kategoriju „pasivnih krajeva“, nekonkurentnost, te u konačnici svjetska ekonomska kriza, doveli su najbrojniji socijalni sloj bosanskohercegovačke populacije – poljoprivrednike, u poziciju siromaštva, gladovanja, zaduživanja i napokon rasprodaje i napuštanja imovine i zemlje. Vrlo je simptomatično uporno insistiranje na drugačijem tretmanu tzv. pasivnih i aktivnih krajeva, recidiva prošlih ekonomskih odnosa, „izolirane privrede gdje je svaka privredna jedinica sama proizvodila sve što joj je potrebno, pa je svaki manjak u

proizvodnji žita, najneophodnije čovjekove hrane, značio glad i ekonomsku katastrofu“ (Hrelja, 1994, 132). Privredni odnosi Bosne i Hercegovine u takvom režimu bili su osuđeni na reproduciranje, što je u uslovima razvijene društvene podjele rada moglo značiti samo nazadak. Tako je pitanje koje je u svojoj srži isključivo ekonomsko pretvoreno u socijalni i problem pauperizma i humanosti, a opstanak bosanskohercegovačkog seljaka nametnut kao teret ostatku aktivne teritorije kao budžetska

stavka i stanovit oblik milosrđa (Hrelja, 1994, 132). Jedan veliki broj seljaka kreće u grad, u tzv. kretanju u jednom pravcu „za koje je Dragoljub Jovanović kazao da je karta u jednom pravcu jer ‘povratak na zemlju je nemoguć’ (Brkljača, 2006, 100). Tu se susreću s odranije prisutnim domicilnim agrarnim elementom, posjednicima zemlje, koji i sami, postepeno ostajući bez te zemlje, ulaze u tranzicijsku fazu redefiniranja djelatnosti. I jedni i drugi su u restrukturiranju socijalnog statusa osuđeni da se bave prije svega sitnom trgovinom.

Ako kao parametre urbanizacije pratimo povećanje broja stanovnika u gradovima te porast udjela vanagrarnih djelatnosti u ekonomskoj strukturi, onda bosanskohercegovačke gradove, ali i gradove cijele Kraljevine karakteriše ne samo stagnacija urbanog razvoja nego i proces deurbanizacije. „Od 66 gradova u BiH njih 41 imaju manje stanovnika u 1921. godini nego 1910., a samo 25 gradova pokazuje uglavnom neznatan porast koji u odnosu na desetogodišnji period predstavlja ne samo stagnaciju u populacionom razvoju, nego i nazadak koji u ovako velikim brojem u ukupnom broju gradova pokazuje u prosjeku stanje deurbanizacije. Na osnovu ekonomskih strukturalnih promjena koje se odnose na udio gradske privrede, stanje urbanizacije u 1921. godini u odnosu na 1910. godinu pokazuje da je urbanizacija napredovala za manje od 1%, odnosno za 0,7%, dok na osnovu istih podataka data stopa u periodu 1885. do 1910. godine iznosi 1,77%“ (Brkljača, 2006, 88, 91).

U takvim uvjetima, u Sarajevu se znatnije ne mijenjaju odnosi socijalne strukture iz prethodnog perioda. Kao i u ostalim gradskim sredinama, uočljiva je transformacija mase većinskog agrarnog stanovništva u siromašni sloj proleterijata, nasuprot i dalje egzistentnoj tradicionalnoj sitnozanatlijsko-trgovačkoj strukturi.

Urbanizacijska eksplozija koju sugerišu podaci popisa iz 1931. nepouzdan je pokazatelj stvarnog stanja. Nova administrativna podjela općinskih teritorija dovela je do prividne konurbacije. Zapravo se radilo o zakonski reguliranom proširenju gradskih teritorija koje samo formalno uključuju znatan dio okolnih seoskih područja. Takvo administrativno objedinjenje suštinski suprotnih slojeva društva rezultiralo je još izraženijom polarizacijom, izdvajanjem onog što je „bilo gradsko po svojoj heterogenoj ekonomsko-socijalnoj strukturi kao osnovnom postulatu koji urbano odvaja od seoskog“ (Brkljača, 2011, 322–323).

Zadržavanju prethodnih, naslijeđenih odnosa pogoduje i animozitet većih centara prema doseljenom elementu koji je realno i mogao proizvesti određene privredne i socijalne pomake, ali njegov poseban pravni status je predstavljao prepreku i njegovoj stvarnoj integraciji. Oslanjajući se na stari austrougarski komunalni zakon o upravljanju gradskim općinama od 16. aprila 1907. koji definiše stanovnike grada kao povlaštene općinske članove, gradska uprava obezbjeđuje pravno uporište za izdvajanje, učahurenost i konzervatizam tradicionalnih

188 „Pored toga što su sredstva Ministarstva poljoprivrede i banovinskih uprava za poljoprivredu bila zaista neznatna, ona su uz to, veoma neravnomjerno raspoređivana po pojedinim dijelovima države. Pri toj raspodjeli, kao po nekom pravilu, dijelovi Bosne i Hercegovine uključeni u četiri banovine bili su uvijek zapostavljeni. Pretežan dio budžeta za poljoprivredu u Drinskoj, Zetskoj i Primorskoj banovini nesrazmjerno je usmjeravan na područja izvan historijskih granica Bosne i Hercegovine. Ili, na primjer, Savska banovina, poljoprivredno neuporedivo bogatija od Vrbasko banovine, na bazi značajnijih dotacija iz državnog budžeta 1937/1938. god. unijela je u budžet 1,5 miliona dinara za sjemenski fond, a te iste godine Vrbaska banovina za ukupno poboljšanje biljne proizvodnje mogla je da predvidi ukupno 80.000 dinara“ (Hrelja, 1994, 153).

forumu, prvenstveno tradicionalne društvene elite. U principu, zatvorenost grupe građana ili zavičajnika grada naspram stanovnika grada je faktor deurbanizacije. Zavičajnici „ne mogu biti protjerani sa teritorija opštine i uživaju i još neke naročite povlastice kao što je zaštita zajednice u slučaju bolesti, siromaštva i iznemoglosti. Ovaj kolektivni teritorijalizovani sistem prava i obaveza kao i zaštite pojedinca predstavljao je jednu zatvorenu zajednicu članova i u tu povlaštenu zajednicu moglo se ući samo rođenjem ili naročitim prijemom. Odluka o prijemu u članstvo gradske opštine ostavljena je diskrecionoj ocjeni gradske uprave i ona se sve vrijeme i uz ispunjavanje formalnih uslova nije donosila lako“ (Brkljača, 2006, 63). Time je ustanovljena osnova pravne segregacije stanovnika grada, koja će ostati na snazi na teritoriji cijele Kraljevine SHS, implementirana i u Vidovdanski ustav 1921. i Septembarski ustav 1931. Onemogućavanje učešća u gradskoj vlasti na osnovu zavičajnog prava postaje moćno oružje u rukama onih koji lične ili grupne interese kontrole nad socio-ekonomskim tokovima Sarajeva svode na nivo jedne iskrivljene ideje zaštite građanskih prava.

Još jedna pojava koja se odrazila na sve sfere optičaja gradskog života – one koje se predočavaju kroz čiste statističke relacije, i mnogo više kroz spektar mentalnog stanja socijalnih foruma, jest iseljavanje stranaca. Njihovo prisustvo za cijelo vrijeme austrougarske vlasti značilo je poticaj modernizacijskim procesima. Primjenom zakona o iseljavanju, taj društveni element je gotovo u potpunosti eliminisan, a gradska privreda Sarajeva, lišena njegovog udjela u potrošačkoj te, doduše u manjem opsegu, i proizvodnoj masi, orbitira oko sitne trgovine i zaostataka zanatske proizvodnje.

Brkljača (2013) donosi jedan sažet pregled pojava i tendencija u ovoj privrednoj grani u gradovima BiH između dva rata, iznoseći i značajne faktore uočenih procesa njene apsolutne predominacije i izmjena njene strukture – koji se ujedno mogu okarakterisati i kao faktori očuvanja i degradacije tradicionalnih oblika poslovanja.

Osnovni povod oba procesa je uvećani agrarni element koji se prestrukturirao na, u vladajućim uvjetima, najpristupačniji privredni segment – sitnu trgovinu, separiranu u tako izmijenjenom obliku od tradicionalnog gradskog zanatstva. Privlačnosti trgovine za sve društvene slojeve pogodovalo je jednostavno dobivanje obrtnice – dozvole za rad, bez bilo kakvih preduvjeta koji bi zadirali u domen stručnosti, sve do donošenja zakona o radnjama, 1932. godine. Ekspanzijom trgovačkih radnji, ali i novog vida trgovine, tzv. nosajućih trgovaca, čiji dućani u principu ne postoje, stvoren je odmak od strogih načela idejne i organizacione strukture cehovskih udruženja, što je stvorilo „veliko nezadovoljstvo i ogorčenje prema trgovcima“. Potrošačka, konzumna moć određuje i strukturu i nivo gradske trgovine. „Nespecijalizovane prodavnice, odnosno trgovine mješovitom robom ili svaštare, kako su u popisima registrovane, zatim

prodavnice prehrambenih artikala i manufakturnom robom u društvu sa gostionama i kafanama ili birtijama činile su kičmu bosanskohercegovačke trgovine, kako u gradovima, tako i na selima“ (Brkljača, 2013, 241). Osnovne odlike su svaštarenje, usitnjenost te u malom procentu i pojava novih specijaliziranih formi, kao odraz modernizacije konzumnih ukusa i moći. S promjenama u strukturi trgovine nastavlja se trend propadanja pojedinih trgovačkih vrsta i formiranja novih, čime je, naravno, neposredno pogođeno i zanatstvo, a kao proces uočljiv još iz prethodnog perioda. Karakterističan je još jedan fenomen – naime, brzo propadanje novih trgovačkih radnji kao posljedica inferiornog položaja trgovaca na posredničkoj liniji dobavljač / veletrgovac – potrošač.

Iako u značajnoj manjini, stari trgovački sloj je i dalje utjecajan društveni faktor. Učešćem u gradskim predstavništvima te Trgovačko-obrtničkoj komori zadržava presudan upliv na odnos vlasti prema ekonomskim razvojnim strategijama. Komora je zastupala donekle oprečne stavove, tražeći od države sprovođenje ekonomske politike koja obezbjeđuje razvoj shodno modernizacijskim trendovima, a istovremeno i zaštitu recidiva esnafskih običaja i manira (Brkljača, 2013, 229, 236). Njihovi zahtjevi za zaštitu tradicionalnih oblika trgovine, kroz uslovljavanje vrsta i kvalitete roba, poštivanje „trgovačkih običaja“ i eliminaciju konkurencije, u principu su nanosili štetu vlastitom socijalnom sloju, ali su u konačnici i obezbijedili očuvanje tradicionalnih društvenih obrazaca.

Iz perspektive uočenih pojava, saglediv je i prvi segment dihotomne pojave neuspjeha modernizacije – spontan i posljedica šireg i kompleksnijeg historijskog ambijenta, a koji korespondira s ispoljavanjem svjesnog otpora.

Svjesni otpor je u ovoj fazi prvenstveno reakcija na izostanak pozitivnih efekata modernizacije na životni standard, čak zapadanja u bijedan položaj i apatiju osnovnog socijalnog elementa – trgovaca zanatlija. Dvojni, ambivalentni identiteti, oni koji su se generisali ujedno i prema matičnom nacionalnom korpusu i prema zajednici iz prošlosti, nisu dezintegrirali promatrani socijalni forum ni u ovom periodu upravo zbog opisanog otpora, kao reakcije na iznevjerena očekivanja u djelovanje i odnos države koju su sada vodili ljudi iz domaćih redova.

Otpor su predstavljali i prešutna saglasnost i podsticaj svim onim propisima i pojavama koje su prvenstveno išle u korist odstranjivanju stranca – doseljenika iz domaćih redova. Dok je tradicionalni forum u prethodnom periodu imao jasnog oponenta u stranom doseljeniku i čak u njemu vidio dobrodošlu suprotnost koja će obezbijediti njegovo isticanje, u novonastaloj situaciji se percipira kao opasnost od stapanja u jedan generički sloj gradskog stanovništva enormno uvećane teritorije nove države. Ne samo da je „proces centralizacije, unitarizma, hegemonizma, reduciranja i otklanjanja svega što bi podsjećalo na

dojučerašnje individualnosti (pokrajinske i iz njih i sve druge izvedbe) iznjedrio nove suprotnosti oko političkog organiziranja državnog ustrojstva“ (Išek, 1998, 315) nego je imao utjecaja i na ućahurivanje pozicija svih onih društvenih grupa koje su se mogle osjećati ugroženo u ovakvoj političkoj zbilji.

Upravo u takvim uvjetima je opstajao čaršijski duh otpora, agilno tražeći zakonske međuprostore za opstrukciju elemenata koji bi mogli značiti kraj posebnosti njihovog statusa. Koliko je zakon o iseljavanju predstavljao političku i tendenciju koju podržava poglavito agrarni sloj, žudeći za pozicijama koje četrdeset godina zauzimaju ti stranci, toliko je zavičajno pravo onaj vid represije stranca koji dolazi iz vlastite države, domaćeg čovjeka „sa strane“.

Svjesni oportunističke modernizaciji, ma koliko ga vezali za negativne konotacije zaostalosti, konzervativizam procesa, ali i društvene represije, isključivanja, segregacije na socijalnoj razini, u odnosu na nadgrađenu vrijednost prostora, omogućio je očuvanje dominantne vrijednosti.

3.2.2. Prostor

Izgradnja Sarajeva u međuratnom periodu je neznatna, neproporcionalna stvarnim potrebama naseljenog stanovništva za stambenim fondom. Stagniranje društvenog razvoja u odnosu na prethodnu fazu, zajedno s povećanjem gradskog stanovništva prirodnim i mehaničkim priraštajem, rezultira stambenom krizom,¹⁸⁹ koja će u manjem ili većem intenzitetu ostati evidentna tokom cijelog promatranog razdoblja. Zakonske restrikcije onemogućile su rentabilnost stanogradnje, a tek nakon 1929., pružanjem određenih olakšica kroz Zakon o stanovima, pokazuju stanoviti zamah.¹⁹⁰

Prvi put smjena vlasti ne podrazumijeva i smjenu civilizacijskih krugova, nego biva realizirana regrutacijom i inicijativama domaće političke elite. Pojava *novog* na društvenom planu je ideološki

konstrukt i politička tvorevina s izvoristom unutar granica objedinjene države. Tako je klasični sukob tradicija – modernizacija ovaj put repliciran onim na relaciji tradicija – ideologija.¹⁹¹ Nova ideologija je, naravno, imala ambicije da se ostvari i na nivou urbanog, i to vizualnog i demografskog identiteta grada. Međutim, nisu postojali povoljniji ekonomski faktori, osim za administrativnim mjerama podstaknutu urbanizaciju, koja nije zahtijevala veće finansijske izdatke i značila je samo

uvećan zbir teritorijalno objedinjenih socijalnih slojeva. Za drugu vrstu urbanizacije, socijalnu, koja je i mogla biti praćena urbanizacijom fizičke strukture grada, nedostajala su materijalna sredstva.¹⁹²

Ovakvim postupcima ne samo da su dodatno izraženi već postojeći rascjepi nasilno integrisanih slojeva populacije sela i grada nego je vidljiva i socijalna segregacija koja se gradila na depozitima konzervativnog mentaliteta. Dezintegracija naslijeđenih oblika vrijednosti je ilustrativna kroz posljedice provođenja uredbe Zakona o radnjama iz 1931. godine, koja se odnosila na unifikaciju radnog vremena i radnih i neradnih dana u trgovinama i zanatskim radnjama.¹⁹³

Tendencije vladajuće ideologije pretočile su se i u semantičku reprezentaciju narodnog unitarizma jednog dijela arhitektonskog stvaralaštva,¹⁹⁴ zapravo u jedan manji broj pojedinačnih objekata, ali su takve intervencije ostale sporadične, a na Čaršiji gotovo da su izostale. Pozitivni iskorak u sveopćoj stagnaciji graditeljske djelatnosti bio je stilski izraz moderne, kao pokreta u arhitekturi koji se u Bosni i Hercegovini kreira paralelno i istovremeno s onim na internacionalnom nivou. Međutim, on se nije odrazio na reformulaciju vrijednosti Čaršije nadgrađenu u prethodnom, austrougarskog periodu. Prodor moderne u užu gradsku jezgru zabilježen je svega nekolicinom stambeno-poslovnih objekata: Jakub–pašinog vakufa 1935,¹⁹⁵ arhitekta Dušana Smiljanića, na Obali Kulina bana, zatim Gradske štedionice, autora Mate Bajlona, između 1929. i 1932., južno od Tašlihana, te tzv. Rizvanbegovića kuće na uglu Obale i Abadžiluka. Podizanje prvog od ovih objekata predstavljalo je početak realizacije koncepta zatvaranja fasadnog ekrana na desnoj obali Miljacke, jedinog preostalog ka rijeci otvorenog segmenta Čaršije, na mjestu nekadašnje Tabačke čaršije. Naime, na potezu istok–zapad trebalo je izvršiti fizičku konekciju objekta Jakub–pašinog vakufa s objektom na mjestu mesdžida Mehmed–bega Minetovića (apoteka „Stari Grad“).

Minimalni doprinos međuratne stvaralačke epohe nije posljedica izostanka zalaganja i htijenja intelektualnih kreativnih snaga, nego determinizma historijskog trenutka. Malobrojni arhitektonski milje koji djeluje u Sarajevu, obrazovan uglavnom na praškim i bečkim školama, donio je sasvim savremena viđenja o sućeljavanju s urbanističko–arhitektonskom zahtjevima modernog grada. Stav međuratne moderne o distanciranju od historizma i akademizma, inkorporiran u tkivo Čaršije, nosi odlike manifesta, ali se odnos prema tradiciji sveo na još nezrelo začetničko lutanje, čak i kod onih

192 I osim „modernizovanog gradskog centra ostatak grada, u periferijskim reonima, više su činile 'staje i čumezi no kuće' kojima je većinom harala tuberkuloza, naročito u porodicama sa velikim brojem djece, i koji su stajali izvan kanalizacione mreže. Higijenske i zdravstvene prilike su bile upravo strašne u tim siromašnim udžericama“ (Dujmović, 2015, 95).

193 „Polarizacija gradskih struktura jasno se kristalisala; dok su radničke organizacije i glasila podržavali ovakve odredbe, čitava bura protesta poslovnog svijeta bila je koncentrisana u Trgovačkoj i obrtničkoj komori za Bosnu i Hercegovinu kao službenom predstavniku njihovih interesa“ (Brkljača, 2011, 327).

194 Primjer je simbolizam figurativne dekoracije Zemaljske banke, arhitekta Milana Zlokovića.

195 Vakuf, kao jedan od najjaćih građevinskih investitora međuratnog perioda, akceptira savremene kreativne tendencije nove generacije mladih arhitekata Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Pored najamnih stambeno-poslovnih objekata koji obezbjeđuju ubiranje rente, podiže brojne humanitarne i vjersko-prosvjetne objekte u stilu moderne (Čelić, 1988).

arhitektonskih veličina koje će kasnije programatizirati problem Čaršije i uobličiti osnovna načela inoviranja lokalnih graditeljskih izraza, kao što su Neidhardt i Grabrijan.¹⁹⁶

Nejasan stav o okvirima zaštite vrijednosti baštine vidljiv je i u nekolicini urbanističkih konkursnih rješenja koja tretiraju mikrolokalitete uže historijske jezgre. Ovdje se mora uzeti u obzir fakt da u toku cijelog međuratnog razdoblja nije otpočela izrada općeg regulacionog plana, kao prijeko potrebne baze za rješavanje urgentnih problema, prije svega pomanjkanja humanog stambenog prostora i cjelovitog saobraćajnog rješenja. Iako su urađene sve predradnje za pripremu raspisa konkursa – donesen je Građevinski zakon Kraljevine Jugoslavije s općim uputstvima za izradu regulacionog plana, izrađen generalni situacioni plan cijele gradske teritorije i raspis natječaja za izradu regulacionog plana, nisu bila raspravljena i programski utvrđena osnovna pitanja savremenog razvoja grada. Do 1938. godine sva gradnja oslanjala se na do tada važeći djelimični regulacioni plan užeg gradskog centra, nakon čega su stavljeni van snage i svi parcijalni regulacioni planovi, a općina je ostala bez pravne osnove za bilo kakvu regulaciju i restrikcije u izgradnji¹⁹⁷ te je „svatko, tko je znao, mogao graditi gdje je htio i šta je htio, a općina je bila potpuno nemoćna da ga spriječi[...]“ (Kadić, 1941; 1942, br. 181 (8. XII), 5; prema Milošević, 1997, 253–254).

S obzirom na izloženo, možemo reći da je osnovna odlika gradnje međuratnog perioda interpoliranje pojedinačnih objekata u već egzistentne cjeline, dok su se urbanistički problemi rješavali punktualnim tretiranjem mikrolokacija, oslonjenim na uvjete formirane u konkursnoj dokumentaciji.

Dva urbanističko–arhitektonska konkursa razmatrala su i područje uže gradske jezgre – odnosila su se na artikulaciju prostora budućeg trga Kralja Petra (današnjeg trga Oslobođenja) i nekadašnjeg Tašlihana između ulica Ferhadije, Gazi Husrev–begove i Zelenih beretki. Dok je prvi projekt samo djelimično realiziran, Drugi svjetski rat je spriječio izvođenje prvonagrađenog arhitektonsko–urbanističkog rješenja Tašlihana. Dospjeli prijedlozi, a prvenstveno

oni za Tašlihan, pokazuju zdušno zalaganje za uspostavu odnosa s ambijentalnim odlikama prostora, ali se i kroz površnu analizu dokumentacije može zaključiti da je ono ostalo na nivou razmatranja stepenovanja i gradacije volumena, uspostave prostorne distance u sagledavanju monumentalnih objekata Čaršije i povezivanja horizontalnih nivoa prostora, kao nasumično apliciranih principa internacionalne moderne, bez jasnog doktrinarnog okvira, što je i razumljivo u kontekstu posmatranog vremena. Trud

očuvanja je usmjeravan poglavito na „najvrednije“ spomenike. Tako shvaćen odnos staro–novo iščitava se u gotovo svim rješenjima učesnika konkursa, a ponovljen stav o ostvarenju prostorne distance pri sagledavanju monumentalnih objekata je i uslovio prijedloge rušenja „sitnijih“ okolnih struktura i zaokruživanje parkovskim zelenim površinama.¹⁹⁸

Činjenica da nije egzistirala planska regulaciona baza obezbijedila je očuvanje uže jezgre i same Čaršije od posljedica provođenja mnogobrojnih (u kontekstu veze s tradicionalnim) destruktivnih ideja viđenja savremenog grada tadašnjih aktera u njegovom stvaranju. Iako je plan mogao bolje odrediti ulogu prostorâ, koji su bili predmet nekolicine opsežnijih urbanističkih intervencija, unutar komunikacione mreže i funkcionalnog razmještaja kasnije ekspanzije grada, ipak je ovakav propust predstavljao svojevrsnu inhibiciju modernističkih i, vrlo vjerovatno, koncepcija restrukturiranja grada.

Samo jedan od primjera je purifikacija historicističkih fasada, a u kojoj mjeri su mogli stvarno i nepovratno da ugroze integritet i autentičnost prostora, saopćava nam svojevremeni diskurs, u izjavama i mišljenju samih involviranih strana, investitora i struke, kao i zakonske odredbe koje se odnose i na Čaršiju.¹⁹⁹

Izostanak graditeljske inicijative kao posljedica nesvjesnih restrikcija osigurao je očuvanje prostorne vrijednosti od njene degradacije, ali i reformuliranja i nadgradnje, te nam samo preostaje da se složimo s mišljenjem da su isključivo dva perioda u historijskom razvoju grada „turski i austrougarski dali ambijentalno formirana gradska tkiva. Izgradnja između dva rata ni brojčano, a ni po koncentracijama po pojedinim zonama nije dala ubjedljiv pečat graditeljstvu tog razdoblja“ (Kurto, 1976, 193).

Najveća degradacija dominantne vrijednosti Čaršije, odnosno deosmanizacija, u međuratnom periodu proizvod je nesvjesne destrukcije, naime uništenja Kolobara hana u požaru 1937. Time je konačno destrukturirano arhitektonsko prvobitno / inicijalno jezgro Sarajeva (osovina Careva džamija – Isa–begov most – Kolobara han) na desnoj obali Miljacke. Ovdje je potrebno istaći da arheološki ostaci in situ predstavljaju važnu informaciju urbanističke postavke izvorne gradske forme, a time je i lokalitet od prioritetne važnosti u procesu daljnjeg očuvanja Čaršije.

198 „Rad Juraja Najdharta najveći deo predviđenih sadržaja smestio je u dugoj višespratnici koja je – položena od severa prema jugu – potpuno zaklonila zabate zgrada izgrađenih u austrougarskom razdoblju. Na svom severnom kraju nova zgrada je bila naslonjena uz jedan manji deo Bezistana, koji je – bar jednim delom – zadržan jedino u ovom radu“ (Milošević, 1997, 251).

199 „Privredni dio grada mora da bude što više skoncentrisan. Radi toga se parcele moraju iskoristiti što je moguće više, pa tako i izgradnja toga dijela grada ide više u visinu nego u širinu“ (Milošević, 1997, 234). Novi građevinski zakon je propisivao okvirne širine ulica od minimalno 8 m do maksimalno 25 m. Međutim, brojne ulice u Sarajevu, poglavito na Čaršiji, nisu dostizale predviđeni minimum, te su takve odredbe trebale biti unesene u regulacioni plan (Milošević, 1997, 238).

196 Kod kuće Damić, Dušan Smiljanić „prvi put erkere klasičnog shvaćanja dovodi u vezu sa tradicionalnim bosanskim doksatom“. Takav će se izraz ponoviti i kod objekta doma društva „Gajret“ (Vekić, 1988, 465).

197 Za Sarajevo je još uvijek važio austrougarski Građevinski red iz 1893. i Naredba o ustupanju zemljišta u javne svrhe iz 1918. Kako nije postojao jedinstven regulacioni plan za cijelu gradsku teritoriju, izrađivani su parcijalni planovi za pojedine ulice, i to uglavnom one u ravničarskom dijelu grada. Na taj način su se regulacione i građevinske linije određivale od slučaja do slučaja, po nahodanju gradskih službenika. Općina je cijelu gradsku teritoriju proglasila građevinskim rejonom, određivši 22. 1. 1933. kao rok za donošenje građevinskog pravilnika na osnovu ovog zakona (Milošević, 1997, 238).

tabela 2:
Društveni kontekst dinamičnosti dominantne vrijednosti u međuratnom periodu – uzroci i prepreke procesa deosmanizacije.
Izvor: Autor.

OSMANIZACIJA	SOCIJALNA GRUPA	PROSTOR	PROCESI
UZROCI	-Anulacija industrijskog razvoja prethodnog perioda -Nasilna integracija Diskontinuitet teritorijalnog integriteta Nemoć i nekompetentnost vlasti i vodećih političkih grupacija da pomire suprotnosti integrisanih pokrajina („improvizacija prelaznih rješenja“, „grubo eksperimentiranje“) Svođenje specifičnih pitanja (konfesionalnih, etničkih, historijskih, socijalnih, kulturoloških) na razinu iznalaženja kompromisnih solucija, usmjerenih ka unitarizmu i centralističkom uređenju -Nedostatnost državnih budžetskih sredstava; zanemarivanje BiH u agrarnoj politici Kraljevine Represivno svrstavanje u tzv. kategoriju „pasivnih krajeva“ Nekonkurentnost Proces nacionalizacije – politička ovrha agrarne reforme, beglučko pitanje (društvena segregacija i osiromašenje zemljoposjednika iz prethodnog sistema) Agrarna reforma – osiromašenje najdominantnijeg privrednog sloja, „put ka gradu“ Restrukturiranje agrarnog društvenog elementa u neagrarne djelatnosti Privlačnost sitne trgovine (jednostavno sticanje trgovačke licence) Ekspanzija trgovačkih radnji, ali i novog vida trgovine – tzv. nosajućih trgovaca (odmak od strogih načela idejne i organizacione strukture cehovskih udruženja) Propadanje tradicionalnih trgovačkih vrsta i formiranje novih, čime je neposredno pogođeno i zanatstvo (izostanak tradicionalne relacije zanat–trgovina novih trgovačkih vrsta) -Zakon o iseljavanju stranaca		
PREPREKE	-Sporost integracijskih procesa i stvaranja ravnomjerne zakonske platforme na državnoj razini -Neizmijenjena društvena struktura (neriješeno agrarno pitanje, neuspjeh tranzicije u neagrarne oblike proizvodnje, neuspjeh modernizacije poljoprivredne proizvodnje) -Zavičajno pravo (represije stranca koji dolazi iz vlastite države, domaćeg čovjeka „sa strane“) -Administrativno povećanje gradske površine – konurbacija – poticaj izraženijoj polarizaciji socijalnih slojeva -Utjecaj tradicionalnog trgovačkog sloja (Trgovačko-obrtnička komora) na ekonomske državne strategije -Otpor kao posljedica izostanka pozitivnih efekata modernizacije na životni standard Iznevjerena očekivanja u djelovanju i odnosu države koju su vodili sada ljudi iz domaćih redova. Nedostatak materijalne baze za izradu i donošenje regulacionog plana i implementaciju konkursnih rješenja koja su tretirala prostor Čaršije		
ODRAZ NA VRIJEDNOST – NADGRADNJA DOMINANTNE VRIJEDNOSTI	Daljnja nadgradnja novim društvenim elementom (novi trgovac)	Prostorne vrijednosti kao svjedočanstvo / dokument historičnosti	Daljnja nadgradnja tradicionalnih procesa u kontaktu tradicija – modernizacija
OSMANIZACIJA	SOCIJALNA GRUPA	PROSTOR	PROCESI

3.3. Čaršija do 1975. godine

3.3.1. Socijalna grupa

Potreba da se napravi presedan i istupi iz dosadašnjeg genealoškog okvira istraživanja Čaršije kroz vremenske sekvence određene izmjenom državnopravnih i kulturoloških realiteta proističe iz začetaka institucionalnog očuvanja vrijednosti, koje se na istovjetnoj doktrinarnoj i stručnoj osnovi, formuliranoj 1975., protegnulo kroz dva različita društveno–historijska razdoblja. Zapravo, institucionalizacija zaštite područja historijske jezgre započinje znatno ranije, još pedesetih godina XX stoljeća, ali sve do 1975. godine, kada je usvojen regulacioni plan Sarajevske čaršije, nije bila uspostavljena jedinstvena planska i provedbena platforma.

fotografija 22:
Panorama istočnog dijela Sarajeva
Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno–historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo

Preživljavanje tradicionalne grupe, njenih procesa i fizičkog okvira od tada je regulirano zakonski. Stoga se degradacije vrijednosti poglavito mogu pripisati neuspješnosti u implementaciji plana, ali i doktrinarnoj bazi (principi procjene vrijednosti, zastarjele koncepcije zaštite) takve implementacije.

Do 1975. najveće destrukcije su se desile u socijalnom segmentu, a kao posljedica invazivne društvene tranzicije i modernizacije.

U socijalističkom periodu je nastavljen proces naprasne integracije, na donekle izmijenjenoj osnovi – socijalizam reafirmiše ideju integralnog jugoslavenstva, ali sada na principu obraćanja svim nacijama i narodima.

Neposredni poslijeratni period karakterišu atipični procesi u kontekstu cjelovitog razvoja socijalističke države, a odražavali su težnju obračuna sa zaostalim političkim snagama te nastojanja da se vlast po svaku cijenu dodatno legitimizuje društvenim i ekonomskim prosperitetom. „Ostaci starog društva i starog sistema su označeni kao ‘buržoaski’, ‘reakcionarni’, ‘dekadentni’ i ‘zaostali’. U izgradnji novog socijalističkog društva ‘socijalističkog’ čoveka, obračun sa starim se postavio kao neminovnost. Progoni političkih neistomišljenika, hapšenja, saslušanja, nacionalizacija, uvođenje obaveznog otkupa i kolektivizacija, kolonizacija, masovna preseljenja ljudi iz sela u gradove i veliko nepoverenje prema intelektualcima obeležili su prvih nekoliko godina socijalističke Jugoslavije“ (Dobrivojević, 2011, 7).

Od strane komunističke vlasti tadašnje izuzetno „teško stanje“ je prezentirano kao vrlo kratka pojava, dosta brzo savladana, a važnost je pridavana propagiranju postignutih rezultata kojima su se formalno stvorili preduvjeti za početak prvog petogodišnjeg plana u startu označenom kao uspješan način prevladavanja niskog stupnja ekonomskog razvoja. [...] Oslanjanje na fizičku snagu uposlenih i dobrovoljnog rada omladine prikazivano je kao revolucionarni zanos ljudi ogromnih nadljudskih mogućnosti koji mogu nadomjestiti nedostatak mehanizacije, hrane, obuče, odjeće, lijekova..., naglašavano je samo da ih je bilo potrebno tijekom procesa rada ‘klasno osvijestiti i usmjeriti“ (Katz, 2007, 324).

Oslikavanje prvih poslijeratnih godina je i u recentnijoj historiografiji bilo pragmatično u praćenju parola takve systemske propagande. Međutim, stvarni dometi progressa bili su daleko ispod razine zvaničnih izvještavanja i prognoza spektakularnih tokova rasta. Realna situacija je bila bliže slici društva na rubu ekonomsko-socijalnog kolapsa.

Ionako nizak stupanj međuratnog društvenog standarda Bosne i Hercegovine anuliran je ratnim razaranja i ljudskim gubicima, a novi eksperimentalni socijalistički model mogao se realizirati samo na bazi snažnog ideološko-propagandnog aktivizma. Taj model se primarno oslanjao na radničku klasu, mobiliziranu iz mase

poljoprivrednog stanovništva proklamacijom apsolutne društvene ravnopravnosti i ekonomskim podsticajnim mjerama, prvenstveno poreskom i kreditnom politikom.²⁰⁰ Petogodišnjim planom ekonomskog razvoja Jugoslavije, koji je za samo pet godina predviđao povećanje predratnog nacionalnog dohotka za gotovo 2,5 puta, nametnuti su osiromašenoj i opustošenoj zemlji s i dalje dominantnim poljoprivrednim socijalnim slojem, impozantni zadaci (Dobrivojević, 2011, 16). Stoga je proces ekonomske tranzicije nosio odlike revolucionarnih promjena koje, praćene socijalnom bijedom, izazivaju otpor stvaranju radničke klase u transferu iz agrarnog u nepoljoprivredni sektor.

U takvim uvjetima tradicionalne ekonomske i socijalne prakse Čaršije kao društvene zajednice su sistematski marginalizirane, ne samo kao retrogradne i neproduktivne nego i kao programski nepodobne.

Osnovna odlika ekonomskog sistema – administrativnog, a zatim samoupravnog, bila je diskriminacija privatnog sektora. Lišavanje imovine i gospodarske moći značilo je i eliminaciju konkurencije iz političke utakmice i ostvarivanje apsolutne nadmoći u upravljanju procesima izmjene društvenih mehanizama (Matička, 1992, 174). Do pedesetih godina sredstva za proizvodnju bila su poglavito u državnoj svojini određujući administrativni ekonomski sistem,²⁰¹ nakon čega je izvršena transformacija državne u društvenu svojinu, u samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu koji je ostao na snazi narednih četrdeset godina (Golić, 2007, 164).

Privreda je potpuno centralizovana,²⁰² s raspodjelom rada na republičkim nivoima kao dijelom generalne strategije ekonomskog razvoja. Bosna i Hercegovina bilježi konstantno niže stope rasta društvenog proizvoda – iako je uočljiv relativni rast svih razvojnih pokazatelja,²⁰³ zaostaje za jugoslavenskim prosjekom i svrstava se na začelje privredno nerazvijenih, zajedno s Makedonijom, Crnom Gorom i Kosovom.

Osnovni uzroci takvog zaostajanja jesu niska startna pozicija privredne razvijenosti, koju niti veća ulaganja nisu uspjela približiti razvijenijim republikama, te privredna struktura. Naime, privredna uloga namijenjena Bosni i Hercegovini od početka je zapečatila njenu sudbinu. Kao proizvođač sirovina, repromaterijala i poluproizvoda za potrebe cjelokupne federalne privrede, ona je zahvaćena intenzivnim investicionim

200 Radništvo postaje jedina društvena klasa, a radnik osnovni kapital države, čija je ravnopravnost primarni državni interes. Međutim, takva proklamirana ravnopravnost bila je samo prividna. Obezbeđivanjem imuniteta za članove KJP „stvoren je opasan presedan i u samom početku uništena svaka pomisao o pravnoj državi, o zakonu jednakom za sve. Povlašćivanjem jedne grupe ljudi pred zakonom samo zbog svoje uloge u partijskim i državnim organima značilo je sijanje sjemena za stvaranje ‘nove klase’, za koju ne važe pravila igre kao u slučaju običnih smrtnika“ (Forto, 2011, 109).

201 Neposredno po svršetku rata donesen je niz zakonskih uredbi koje definišu vlasničke odnose, između ostalih i Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije od 9. 6. 1945., Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji od 23. 8. 1945., Zakon o likvidaciji seljačkih dugova od 27. 10. 1945., Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća od 5. 12. 1946., Osnovni zakon o eksproprijaciji od 1. 4. 1947., Osnovni zakon o privatnim trgovačkim radnjama od 27. 4. 1948. (Matička, 1992).

202 Preduzeća su samo formalno bila samostalna i imala status pravnog lica, budući da su cjelokupnom privredom rukovodile planske komisije na svim nivoima, od saveznog do lokalnog (Dobrivojević, 2011, 16).

203 Relativno brz razvoj Bosne i Hercegovine možemo sagledati kroz stalni rast razvojnih pokazatelja kao što su društveni proizvod, zaposlenost, kapitalni fondovi i investicije. U posmatranom periodu društveni proizvod povećan je sedam, a po stanovniku četiri puta. Broj zaposlenih u privredi je povećan pet, a u industriji za oko osam puta, dok je vrijednost osnovnih fondova povećana za dvanaest puta. Prosječna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda 1947–1984. godine iznosila je 5,2% prosječno godišnje i bila je niža od republičkog, pokrajinskog i Jugoslovenskog prosjeka koji je iznosio 5,5% (Golić, 2007, 168).

ulaganjima u kapacitete vojne i sirovinско-bazne industrije. Takav monohromizam industrijske proizvodnje naslijeđen je još iz prethodnog perioda. Industrijalizacija u Bosni i Hercegovini prije Drugog svjetskog rata bila je prvenstveno usmjerena na eksploataciju ruda i osnovnu preradu drveta, a poređenjem stanja razmještaja industrijskih preduzeća po granama iz 1938. godine i 1918. godine zaključuje se da je zastupljenost industrijskih grana gotovo u potpunosti zadržana (Hrelja, 1974, 33). Porast broja preduzeća nije praćen izmjenom strukture industrije.²⁰⁴

Također, vidljiva je geografska koncentracija najvažnijih industrijskih pogona u slivu rijeke Bosne, i to prvenstveno uz prugu Sarajevo – Doboj, čime su zanemarena ostala područja republike.²⁰⁵ Investiciono iscrpljivanje u takvoj strukturi industrije onemogućavalo je njeno daljnje usložnjavanje ka prerađivačkim granama proizvodnje robe široke potrošnje, ali i zanatstva, budući da država nije mogla obezbijediti sredstva za njihov razvitak (Dobrovojević, 2011, 21).²⁰⁶

Za proces demografske tranzicije zaslužna je deagrarizacija, kao posljedica i pokretač ekonomske i sveukupne društvene tranzicije.²⁰⁷ Transfer stanovništva iz poljoprivredne u neagrarne djelatnosti, međutim, nije podrazumijevao i prateću urbanizaciju. Migracije nisu uvijek tekle jednosmjerno i konačno – seosko stanovništvo odlazi u gradska naselja na rad, ali i dalje živi na selu, ili u potrazi za dodatnom djelatnošću ostaje djelimično vezano i za poljoprivredu. Sociokulturni sukob gradskog miljea i doseljenog seoskog elementa trajaće gotovo

cijeli naznačeni period, s donekle smanjenim intenzitetom od sredine šezdesetih godina, kada se naziru začeci izgradnje urbanog socijalističkog društva (Kamberović, 2007, 225-226).

Posebno mjesto u izmjeni i represiji identiteta promatrane tradicionalne socijalne grupe, zauzima denacionalizacija, i to poglavito muslimanske konfesionalne grupe. Kao što smo obrazložili, u prijeratnom periodu, proces sazrijevanja nacionalne posebnosti ove vjerske grupe nije tako primjetan kao kod ostalih skupina, upravo zbog zaostalih veza s onim društvenim elementom koji je obezbjeđivao njene vjekovne staleške privilegije.

Pitanje nacionalnosti u Jugoslaviji je, a u odnosu na parolu „nema povratka na staro“ i naglašavanje kako su u predratnom periodu zbog nacionalnog egoizma političkih stranaka potpuno zanemarena socijalna i ekonomska pitanja (Forto, 2011, 119), svedeno na ravan socijalne, klasne i ekonomske problematike,

ali je tako artikulisano ispoljilo i stanovite kontradikcije. U prvo vrijeme zagovaran je „koncept integriteta cijele Jugoslavije bez žrtvovanja posebnosti njenih brojnih naroda“ (Bandžović, 2007, 16). U takvoj konstelaciji Muslimani su predstavljeni kao zasebna etničko-nacionalna skupina, koja se afirmirala aktima NOP-a 1941–1945.²⁰⁸ Ipak, kratko nakon završetka Drugog svjetskog rata napušteni su stavovi o priznavanju njihovog zasebnog nacionaliteta. Federalne jedinice su formirane na principu teritorijalnog zaokruživanja nacionalnih skupina, ali je Bosna i Hercegovina u tom pogledu ostala specifikum, definirana kao politička zajednica triju naroda – „Srba, muslimana i Hrvata“, a pet buktinja, simboli pet nacija, na državnom grbu, naglašavali su takvu distinkciju. Šabotić (2011, 135) ukazuje na paradoks ovakvog rješenja i diferencijacije ravnopravnosti na republičkom i saveznom nivou, jer, dok je „na jednoj strani oduzeta nacionalnost cijelom jednom narodu, na drugoj se taj isti narod stavljao u ravnopravan položaj sa Srbima i Hrvatima“.

Otpor muslimanske zajednice diskriminaciji jasno je čitljiv iz popisnih podataka sve do 1971. godine, kada se nominacija „Muslimani“ prvi put pojavila kao odrednica narodnosti. Mogućnost nacionalnog opredjeljenja Bošnjaka se mijenjala, počev od kategorije „neopredijeljenih muslimana“ 1948. godine, preko „Jugoslovena – neopredijeljenih“ 1953. i „Muslimana u smislu etničke pripadnosti“ 1961. (Bošnjović, 2007, 58), te oni tu mogućnost kontinuirano i nedvosmisleno koriste u svrhu vlastite distinkcije od ponuđenih nacionaliteta.²⁰⁹

Tako iskazan otpor homogenizaciji socijalističke ere prijeto da i sam postane otpor koji živi „od različitih uvjerenja, ili iluzija“ (Vlaisavljević, 2009, 10). Ostajući bez uporišta u tradicionalnoj privrednoj bazi, te ujedno zbunjen i isprovociran nezavršenim procesom nacionalizacije, ovaj segment čaršijske grupe počinje tražiti utočište u evokaciji prošlog sebe.

Nacionalna regrutacija je predstavljala samo začetni poticaj uobličavanja identiteta etnonacionalizama koji konačnog oponenta i epilog svome otporu pronalaze u svjetskom demokratskom poretku i procesima globalizacije. Stoga je osnovno sredstvo njihove realizacije, pored otpora suprotnim nacionalnim korpusima, i otpor procesima globalnog društvenog napretka, koji se u recentnom periodu otjelotvorio u fenomenu *reosmanizacije*.

Naime, generalno, realni odjek demokratizacije savremenog društva je neočekivan i u suprotnosti s klasičnim teorijama

208 To su prvenstveno odluke AVNOJ-a, te zemaljskih antifašističkih vijeća Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore i Boke Kotorske, te Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije. Godine 1944. na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a donesena je Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, kojom se garantirala potpuna ravnopravnost Muslimana, Srba i Hrvata (Šabotić, 2011, 134).

209 Godine 1948. u Jugoslaviji je registrovano Srba – muslimana 161.036, Hrvata – muslimana 29.071, Makedonaca – muslimana 37.096 i nacionalno „neopredijeljenih“ Muslimana 808.921 lice. Od tog je u BiH bilo: Srba – muslimana 71.991, Hrvata – muslimana 25.295 i nacionalno „neopredijeljenih“ Muslimana 778.403.

U popisu stanovništva Jugoslavije 1953. godine, 998.698 lica se izjasnilo kao „Jugosloveni neopredijeljeni“, od čega je 891.800 registrovano u Bosni i Hercegovini.

Godine 1961. 842.954 stanovnika BiH izjasnila su se kao Muslimani u smislu etničke pripadnosti, a 317.125 lica kao „Jugosloveni – nacionalno neopredijeljeni“, od čega je u Bosni i Hercegovini registrovano njih 275.883. „Uporede li se ovi podaci sa popisom iz 1953. godine, gdje su se kao ‘Jugosloveni – neopredijeljeni’ izjasnili u najvećem broju bosanskohercegovački muslimani, Bošnjaci, onda je jasno da je među ovim brojem od 275.883 lica najviše bilo Bošnjaka i to upravo onih koji su se 1948. izjasnili kao Srbi ili Hrvati, a 1953. kao ‘Jugosloveni – neopredijeljeni’. U suprotnom bi se moglo zaključiti da se radi o strahovitoj depopulaciji Bošnjaka“ (Šabotić, 2011, 138-142).

204 Na baznu industriju je otpadalo preko 50% ukupne industrijske proizvodnje, a ostvarivala se u 34 industrijske grane. „Struktura proizvodnog asortimana roba bila je veoma siromašna i ekonomski nedovoljno efikasna, što je posebno vidljivo ako se ta struktura poredi sa suvremenim industrijama svijeta. Naime, u strukturi industrijske proizvodnje dominirali su proizvodi sa veoma niskim stupnjem obrade kao što su: ugalj, neobrađena željezna ruda, gvožđe, sirovi čelik, odlivci od čelika, teški polufabrikati, željezne šine, ugaoni čelici, valjana žica, betonski čelik, boksit, glinica, azbestna ruda, azbestna vlakna, sirova keramička glina, sirovi kaolin, so i brojni drugi“ (Golić, 2007, 169).

205 Postrojenja teške industrije vezala su se za nalazišta željezne rude u Varešu i rudnike uglja u Kaknju i Zenici, a drvna industrija je bila skoncentrisana u dolini rijeke Bosne sa centrima oko Zavidovića, Sarajeva, te oko Drvara, Tuzle (Živinice i Kladanj) i gornjeg toka rijeke Drine (oko Foče) (Kamberović, 2007, 222-223).

206 Sirovinско-bazna i vojna industrija zahtijevale su velike investicije i visoku zaposlenost, što je rezultiralo nižom produktivnošću rada i nižim učešćem u društvenom proizvodu u odnosu na jugoslavensku razinu (Katz, 2011, 278-279).

207 U Jugoslaviji se agrarni udio u ukupnoj populaciji smanjio za 70 odsto između 1948. i 1981., a u Bosni i Hercegovini 76 odsto. U povećanju gradskog stanovništva Bosna i Hercegovina zauzima drugo mjesto (Katz, 2011, 286-287).

modernizacije. „Ta je teorija pretpostavljala da će širenje tržišta, demokratskih ustanova, urbanizacije, obrazovanja i ujednačenije raspodjele resursa smanjiti važnost etničkog identiteta, solidarnosti i sukobljavanja, a povećati međuetničku toleranciju i socijalne, poprečne interesne veze i oblike grupiranja. U kritici modernističkog poimanja prednjače teoretičari etničke kompeticije. Oni tvrde da spomenuti uvjeti modernizacije uglavnom proizvode obrnuti učinak. Pri tome ističu dinamiku moći i pojavu novih političkih elita. [...] To nije anakronizam nego, dapače, djelotvoran oblik kolektivne akcije za postizanje ciljeva koji se ne mogu postići klasnim, profesionalnim i drugim oblicima kolektivne akcije. I sam etnički identitet u takvim uvjetima predstavlja novu konstrukciju“ (Katunarić, 1994, 209–210).

Tako socijalna grupa, u prvo vrijeme oponirajući nametnutoj unifikaciji, svoj otpor postepeno preusmjerava ka tekovinama liberalnog kapitalizma i globalizacije, utječući se nekoj odabranoj tradiciji. Utopijski mit o povratku na zlatno doba zamjenjuje „utopijsku realizaciju besklasnog društva“ komunističke ere, ali je „otklon ka tradiciji“ zapravo njeno sasijecanje (Musabegović, 2009, 24).

I, dok su procesi / funkcije svedeni na svoje osavremenjene ekvivalente, *čaršijski duh* prvi put iskazuje stvarni *diskontinuitet*, kao *neidentičan samom sebi*. Odupirući se svojoj dezintegraciji, evocira one društvene forme i one prostorne simbole prošlosti koje recipira kao reifikaciju vrhunca svojih posebnosti, između ostalih i nacionalne.

3.3.2. Prostor

Zamijenivši prethodni represivni Luburićev režim, komunistička vlast je u Sarajevu dočeka s većim oduševljenjem i prihvaćena pozitivnije nego u većini drugih jugoslavenskih centara.

Gradski narodni odbor, preuzimajući funkciju gradskog upravnog organa, suočava se sa složenim problemima – onim akutnim – obezbjeđenjem ishrane i smještaja, a zatim i s dugoročnim planskim usmjeravanjem razvoja grada u skladu s političko-ideološkim programskim stajalištima.

Izgradnja Sarajeva u prvim godinama socijalizma odraz je ekonomske i društvene ekspanzije, ali i regresivnih političkih direktiva, a svakako se može okarakterisati kao najin vazivnije usloz njavanje i restrukturiranje gradskih funkcija praćeno prostornim transformacijama – tj. kao urbana tranzicija. Ovdje naglašavamo da problematika cjelovite analize urbanističke i arhitektonske transformacije Sarajeva do usvajanja regulacionog plana prevazilazi

okvire ove publikacije i biće promatrana samo kroz interakciju sa zatečenim vrijednostima tretiranog prostora.

Vrijednost Čaršije prvih poslijeratnih godina uvažava se i prepoznaje kao dokumentarna i historijska, kao obilježje prošlih kulturnih, ekonomskih i političkih prilika s primjercima raritetne arhitekture. Proučavanje tradicionalnog graditeljstva, koje Grabrijan i Neidhardt započinju u međuratnom i ratnom periodu, sada uzima obrise jasne programske i sistematizirane agende, zrelog i zaokruženog stava, koji se ogleda u postuliranju pravila djelovanja unutar tradicionalnog ambijenta. Njihov dotadašnji fokus na očuvanje spomenika mijenja se prema očuvanju ambijenta, a proces je tekao paralelno s tada aktualnom izmjenom internacionalne paradigme o svojstvima graditeljske baštine (ICOMOS, 1964).²¹⁰ Nakon knjige *Arhitektura Bosne i u put u suvremeno* objavljene 1957, Neidhardt godišnje objavljuje po desetak članaka, studija i rasprava te se intenzivno angažira na rehabilitaciji Sarajevske čaršije, za čiji mu je projekt (s grupom autora) 1976. godine uručena 27-julska nagrada (Kapetanović, 1988, 521).

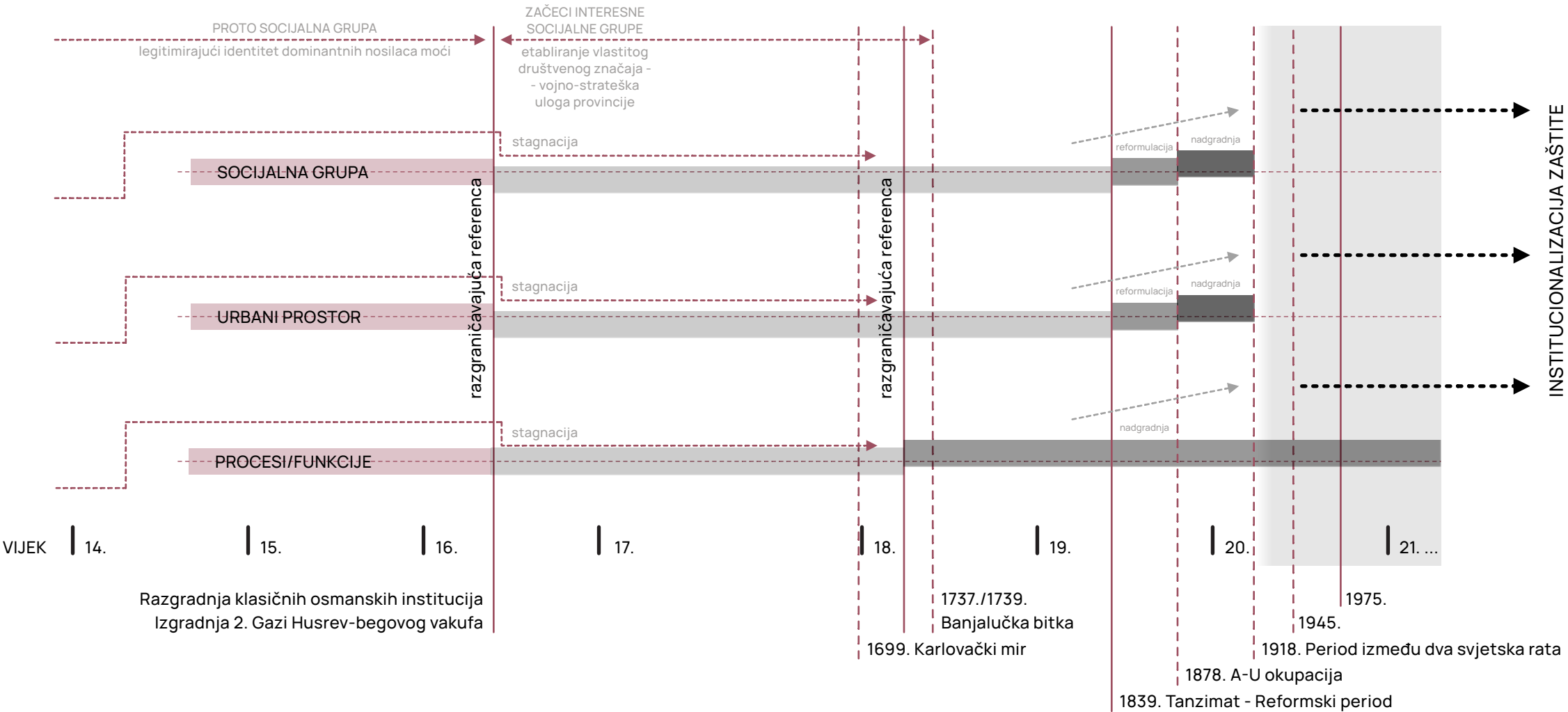
Ipak, nezrelo viđenje vrijednosti baštine, ali i ustupci ideološkim matricama restrukturiranja društva, imali su svoje osjetne posljedice. Prekinute konekcije s tradicionalnim oblicima socijalne i ekonomske svakodnevnice, kao što je privatna trgovina, koja je kao način privređivanja prestala da postoji, dovode do zamiranja i postepenog ružiranja dijelova Čaršije u kojima su dominirali trgovački dućani. Konačno propadanje sprečava isključivo manja grupa ljudi iz struke i gradske uprave, čija inicijativa za očuvanje i funkcionalno uključenje Čaršije u proces ekspanzije i izmjene gradskog *organizma* tretira ne samo izuzetne primjerke pojedinačnog stvaralaštva nego cjelovit ansambl.

Sredinom 1948. Gradski odbor donosi odluku da se svi objekti na Čaršiji izgrađeni od čvrstog materijala moraju očuvati, dok se devastirane trgovačke jedinice predviđaju za rušenje. Prije provođenja akcije rušenja donesene su i *mjere za očuvanje Bašćaršije*, propisane odlukom odbora od 25. 2. 1949. Prvi korak je bila naučna obrada prostora Čaršije – njene ekonomske, političke i kulturne historije kroz dva razvojna segmenta – a) od njenog postanka do velikog požara 1879. te b) od 1879. do 1941. Na konkursu raspisanom u svrhu izrade elaborata, kao najprikladniji rad prihvaćena je studija profesora Kreševljakovića *Istorija Sarajeva*. Također, profesor Kreševljaković obavlja i analizu historijata postojećih dućana Čaršije, a tada je prikupljena i dragocjena dokumentacija, fotografije, crteži i *in situ* snimci dijelova jezgre (Krstić-Galeb, 1988, 478).

Pri Gradskoj upravi za urbanizam i projektovanje 1949. se osniva Komisija pod

²¹⁰ „Prvobitna alternativa Bašćaršije vidljiva je iz više objavljenih projektnih skica arhitekta Najdharta i članaka prof. Grabrijana. U njoj je izražena težnja da se sačuvaju ne cjelina Bašćaršije, već vrijedni objekti i arhitektonske cjeline, te da se povežu u novoprojektovanim objektima i simbolima (kapije i sl.) sa novijim tkivom grada“ (Kapetanović, 1988a, 254). Njihova tadašnja razmatranja su se bavila arhitektonskom i urbanističkom problematikom, a implementirana su u neka kasnija urbanistička rješenja, kao što su prijedlog regulacije Bentbaše i raskršća kod Alipašine džamije.

SHEMATSKI PRIKAZ DINAMIKE VRIJEDNOSTI
CJELOVITI PREGLED DO 1975. GODINE

ilustracija 13:
Shematski prikaz dinamike
vrijednosti do 1975. godine.
Izvor: Autor.

čijim nadzorom je provedeno rušenje i snimanje Čaršije, kao i procjena onih detalja i elemenata konstrukcije koji su se trebali zasebno snimiti. U toj akciji srušen je prostor Trgovki između Kolobare i Baščaršijske džamije, dok su s druge strane sačuvani objekti od čvrstog materijala, ali i čitavi zanatski kompleksi (Krstić-Galeb, 1988, 480). Jedna grupa javnih radnika iz Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti koja je zastupala suprotnu koncepciju 1950. godine uspijeva obustaviti daljnje rušenje trgovačkih radnji. U međuvremenu, pored Trgovki, porušeni su i sljedeći blokovi dućana: južna strana Sarača od Kazaza na istok, istočni blok Kazaza, istočna strana Kolobara hana – svi rekonstruisani u sklopu projekta restauracije Trgovki, blok

na sučeljavanju Halača i Abadžiluka, gotovo svi dućani prstena Brusa bezistana te cijeli dvostruki blok dućana i drugih privrednih objekata između ulice Safvet-bega Bašagića i Sagrdžija počevši od Baščaršije do džamije na sjeveru (Bejtić, 1969, 61).

Nužna konzervacija i obnova provedena je i na drugim značajnijim objektima kao što su gradski bedemi, kapi-kule Širokac, Višegrad i Ploče te Veliki jevrejski hram. Razmatrana je mogućnost adaptacije devastiranih objekata Morića hana, Brusa bezistana i Gazi Husrev-begovog hamama, ali zbog nedostatka materijalnih sredstava nije puno učinjeno. Dva spomenika su ipak stavljena pod zaštitu, obnovljena i otvorena za javnost – Svrzina i Despića kuća.

Po iskazu Vere Krstić-Galeb, postupak obnove je alternirao od slučaja do slučaja. Ograničene minimalnim finansijskim fondom, odluke o metodama zaštite donošene su prvenstveno u ovisnosti o stepenu ugroženosti nekog spomenika i kao nužnoj protekciji od daljnjeg uništavanja.

Prikazana tendencija u transformaciji Čaršije u periodu do 1975. govori o djelimičnoj degradaciji dominantne vrijednosti iz prethodnog perioda. Ipak, u odnosu na razvoj misli o mjestu i ulozi Čaršije koji započinje u periodu Kraljevine, ovo je bio odsudan trenutak za pokretanje aktivnosti na zaštiti prostora. Ambicije modernizacije Čaršije prijetile su konačnom rušilačkom implozijom i potpunom dezintegracijom njenog tkiva.

Plan sveobuhvatnog uklanjanja trgovačko-zanatlijskog arsenala, predviđen odlukom odbora iz 1948., sticajem okolnosti je zaustavljen, jer bismo u protivnom danas svjedočili prezentaciji pojedinačnih najmonumentalnijih primjeraka osmanskog stvaralaštva.

Najveću prijetnju degradaciji vrijednosti predstavljalo je upravo rušenje Trgovki, koje je u najužem području Čaršije stvorilo otvoreni prostor, jedan potpuno strani koncept u urbanom sistemu tradicionalnog osmanskog grada. Bilo kakav drugi metod tretiranja takvog prostora, izuzev rekonstrukcije dućana (na kraju i provedene), predstavljao bi dezintegraciju vrijednosti.

Period do 1975. je i dokumentaciono najproduktivniji. Spomenuta opsežna snimanja *in situ* obezbijedila su temelje kasnijih rekonstruktivnih zahvata, kao i analitike u definiranju mjera zaštite, odnosno izrade samog regulacionog plana.

tabela 3:
Društveni kontekst dinamičnosti dominantne vrijednosti u periodu do 1975. godine – uzroci i prepreke procesa deosmanizacije.
Izvor: Autor.

OSMANIZACIJA	SOCIJALNA GRUPA	PROSTOR	PROCESI
DESTRUKCIJA (UZROCI)	Proces denacionalizacije Nezavršeni proces nacionalizacije (Muslimani) „Zabuna“ o otporu – začeci etnonacionalizama Identiteti otpora kao identiteti izbora – „evokacija prošlog“	Urbanizacija inicijalno rušenje trgovačko-zanatskih blokova (do 1950.)	Društvena i ekonomska integracija Modernizacijski procesi Ubrzani socijalni i ekonomski progres Represija tradicionalnih socioekonomskih mehanizama Monohromizam privredne strukture – (vojna i sirovinско-bazna industrija) Smjena privatnog sektora društvenim Urbana ekspanzija – deagrarizacija
PREPREKE	Institucionalizacija zaštite (1950.) Inicijativa Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti na sprečavanju rušenja		
ODRAZ NA VRIJEDNOST - NADGRADNJA DOMINANTNE VRIJEDNOSTI	/		
OSMANIZACIJA	SOCIJALNA GRUPA	PROSTOR	PROCESI

4 zaključak

fotografija 23:

Snimak Vijećnice – period
između II rata

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu
kulturno-historijskog i
prirodnog naslijeđa
Kantona Sarajevo

Sarajevska čaršija kakvu danas zatičemo, premda presudno oblikovana unutar osmanskog društvenog sistema, nije jednostavan odraz osmanske kulture, već rezultat dugotrajnog procesa promjena u kojem se prepliću naslijeđeni obrasci, historijske okolnosti i lokalne specifičnosti. Čaršija je istovremeno precizno definirana urbana cjelina i živi društveni organizam. Ona je bila i jeste prostor susreta, rada i razmjene, ali i zajednica sa vlastitim pravilima, simbolima i unutrašnjom logikom.

Ova monografija polazi od takve dvije premisa: prvo, od razumijevanja Sarajevske čaršije kao istovremeno društvenog i prostornog tijela, i drugo, od dinamične prirode njene vrijednosti, koja se gradi kroz sve periode društvene egzistencije. Analitički okvir rukopisa je razvijen dosljedno tome u dvije dimenzije: horizontalnoj–vremenski linearnoj, i vertikalnoj – kroz kategorije prostora i društvenog foruma.

Obje perspektive usmjerene su ka klasičnoj fazi osmanskog perioda, kao ključnom momentu u formiranju identiteta Čaršije, ali bez njegovog izdvajanja iz šireg historijskog konteksta. Zlatno doba Osmanskog Carstva označava vrhunac izgradnje vrijednosti Čaršije, ali se u ovoj studiji ne tretira kao zatvorena i samodovoljna epoha, nego rezultat postepenog uspostavljanja društvenih i prostornih struktura koje su u sebi mogle zadržati i transformisati elemente prethodnih pojava. Na toj osnovi, imenujući ovaj proces *osmanizacijom*, monografija preispituje kontinuitete, ali i granice prekida, priznajući prisustvo ranijih slojeva u identitetu osmanskog grada.

Nasuprot tome, da bi se pojasnili procesi koji su nastupili nakon zlatnog doba, uvodi se pojam *deosmanizacija*, analitički alat posuđen iz postosmanskih studija, koji se odnosi na ukidanje širokog raspona osmanskih struktura i kulturnih paterna. Deosmanizacija je složen i često proturječan proces koji započinje najprije nesvjesno – kroz spontanu stagnaciju i degradaciju osmanskog društva – a zatim svjesno, internalizirano i manje intenzivno, putem reformskih politika kao svojevrсна samodeosmanizacija. Nakon raspada Osmanskog Carstva, proces se nastavlja snažnije i uglavnom centralizirano u novim političkim i nacionalnim okvirima, ali i odozdo, kroz neformalne društvene prakse, te u u postosmanskim društvima kontinuirano traje sve do danas.

Glavna teza monografije jest da deosmanizacija, iako poglavito viđena kao razgradnja i ukidanje osmanskih struktura, u stvarnosti predstavlja *stalno pregovaranje i zauzimanje stava prema osmanskoj prošlosti*, što je u slučaju Čaršije proizvelo novu kvalitetu – nadgrađeni društveni i prostorni identitet, koji nazivamo *stanjem nedovršene deosmanizacije*.

Naime, osmansko naslijeđe općenito nije nestalo s raspadom Carstva, već je nastavilo živjeti kroz institucionalne prakse, kulturne odnose i prostorne obrasce, čineći postosmanska društva prostorima

nedovršene deosmanizacije. Deosmanizacija se ne iscrpljuje u uklanjanju materijalnih ili simboličkih tragova, nego se prije svega odvija kao proces stalnog pregovaranja o mjestu osmanske prošlosti unutar modernosti. Bosna i Hercegovina, s iskustvom odgođene političke autonomije u prvoj polovini 20. stoljeća i višeslojnim društveno–konfesionalnim strukturama, paradigmatički ilustrira ovu trajnu napetost između kontinuiteta i diskontinuiteta.

Deosmanizacija se, stoga, ne može razumjeti kao dovršen ili jednoznačan povijesni proces, niti kao linearni prekid s osmanskim naslijeđem. Naprotiv, ona se pokazuje kao dugotrajna, proturječna i otvorena dinamika, u kojoj se modernizacijski impulsi, politički interesi i diskurzivne konstrukcije neprestano prepliću. Razlika između modernizacije i deosmanizacije, monografija tvrdi, leži upravo u normativnom i afektivnom odnosu prema prošlosti: dok modernizacija teži funkcionalnoj transformaciji, deosmanizacija proizvodi vrijednosni sud, često opterećen spornom prirodom (posljedica društvene nejednakosti teokratskog sistema), vanjskim i internaliziranim orijentalizmom, te kompleksom inferiornosti.

Opisivanje vrijednosti Čaršije u osvit institucionalne zaštite 1975. godine stanjem „nedovršene deosmanizacije“ omogućava korigirano čitanje pojava koje su ranije objašnjavane isključivo kao *sukob*, *smjena* ili *sinteza civilizacija*, ili pak jednostavno kao *modernizacija*, te uvažavanje i kvalitete koja nastaje kao rezultat pregovaranja osmanske legacije.

Historijski linearna analiza teče od srednjeg vijeka i prekida se 1975. godine, kada je odnos prema Čaršiji institucionaliziran, a proces deosmanizacije poprimio doktrinarne osnove te bio (samo prividno) zaustavljen. Zbog ove institucionalizacije, u koju se uključuju i prakse zaštite naslijeđa, period iza 1975. godine je ostavljen je na razmatranje budućim studijama.

U prvom poglavlju, posvećenom srednjovjekovnom naselju na području današnjeg Sarajeva, monografija razmatra zapletene i često oprečne historiografske rasprave o postojanju predosmanskog urbanog centra. Polazeći od činjenice da su sačuvani historijski izvori oskudni i da lokalitete često opisuju neprecizno, ukazuje se na to da su brojna, međusobno suprotstavljena tumačenja ovog pitanja bila snažno opterećena idejama kontinuiteta i prvobitnosti pojedinih etničko–konfesionalnih skupina.

Kritičkom analizom domaćih i stranih izvora – dubrovačkih, mletačkih, ugarskih i ranih osmanskih – razmatrana su tri ključna lokaliteta: Vrhbosna, trg Nautornik/Tornik i tvrđava Hodidjed, s ciljem rekonstrukcije najvjerovatnijeg razvoja i stanja prostora prije 1462. godine (izdavanja Isa–begove vakufname).

Temeljni zaključak poglavlja jeste da se pitanje urbanog kontinuiteta može sagledavati istovremeno i potvrdno i negativno. Potvrdno, u

smislu suštinskog redefiniranja dotadašnjeg naseljenog mjesta, koje od prethodnih struktura zadržava samo ono što je korisno i nužno za koncept ne samo nastanka nego i mogućnosti daljnjeg, neometanog širenja. Istovremeno, negativno, jer su te prethodne strukture toliko duboko utkane u urbanu mrežu, toponomastiku i fizionomiju današnjeg grada da se može tvrditi kako su u značajnoj mjeri uslovile sam karakter nove naseobine i njen konačni prostorni identitet.

U drugom poglavlju, posvećenom osmanizaciji Sarajeva, analizirane su urbane faze razvoja grada od formiranja prvog gradskog jezgra sredinom 15. stoljeća, preko konsolidacije i intenzivnog širenja u 16. stoljeću, do početaka dugoročne stagnacije krajem istog i početkom 17. stoljeća. Kroz tematske cjeline posvećene ključnim epohama, razgraničenim sačuvanim historijskim izvorima – poglavito katastarskim defterima (1462., 1516., 1530., 1540., 1570., 1604.) – prati se demografski i privredni rast, kao i prostorni razvoj, pri čemu se na kraju svakog poglavlja sintetiziraju zaključci o karakteru i dinamici promjena, te ističu komponente koje ukazuju na kontinuitet sa srednjovjekovnim periodom.

Zlatna epoha 16. stoljeća označava formiranje dominantne urbane vrijednosti – konsolidaciju institucija, komunikacija i urbanističkih obrazaca, dok kasniji period, od kraja 16. stoljeća, karakterizira stagnacija uz očuvanje prostorne logike čaršijske matrice. Vakufski karakter centralne trgovačke jezgre značajno doprinosi dugoročnom očuvanju prostornog identiteta grada.

Karakter društvenog foruma Čaršije u periodu vrhunca osmanskog sistema temelji se na esnafsko-trgovačkoj strukturi, ali se ne može svesti na homogenu zanatlijsko-trgovačku zajednicu. Naprotiv, riječ je o složenom društvenom korpusu u koji, u trenucima političkih i ekonomskih promjena, kako zaključuje monografija, prodiru različite privilegirane i utjecajne grupe, čime se Čaršija potvrđuje kao prostor mobilizacije šire društvene moći.

Kao temeljne odrednice identiteta ove zajednice u periodu prosperiteta izdvajaju se snažna identifikacija s državnim identitetom, ali i svijest o vlastitoj posebnosti, proizašla iz privilegiranog položaja unutar osmanskog društvenog sistema, stečenog zahvaljujući istaknutoj vojnoj ulozi u širenju i stabilizaciji Carstva. Monografija ukazuje da su, nakon Karlovačkog mira i transformacije Bosne u krajište Carstva, dodatne porezne, upravne i političke povlastice doprinijele jačanju lokalne autonomije i stvaranju specifičnog identitetskog sklopa, u kojem se državni i vjerski identitet prepliću s osjećajem regionalne i društvene posebnosti. Ovaj identitet postupno poprima obilježja identiteta otpora, ali ne u cilju društvene emancipacije, već očuvanja već stečenih privilegija.

Odsudnu ulogu u tom procesu imaju pojava i jačanje odžakluk-timara, čiflučenja, ajanluka i janjičarskog sloja, koji mijenjaju karakter

klasičnog osmanskog sistema i proizvode novu, privilegiranu gradsku elitu. Njihova infiltracija u esnafsko-trgovački korpus Čaršije dodatno učvršćuje njen konzervativni karakter i otpor prema reformama. Otpor reformama kulminira u političkim sukobima i autonomističkim težnjama, ali istovremeno doprinosi dugotrajnom očuvanju feudalnih odnosa i odgađanju modernizacije.

Identitet sarajevske Čaršije u osmanskom periodu, kako se zaključuje, oblikovan je u stalnoj napetosti između povlaštenog statusa i straha od njegovog gubitka. Njena rezistentnost prema promjenama nije isključivo rezultat unutrašnje snage zajednice, već i posljedica nesposobnosti osmanske vlasti da osigura uspješnu tranziciju ka modernom društvenom i ekonomskom poretku. Upravo u tom spoju privilegija, otpora i institucionalne nemoći leži ključ razumijevanja dugotrajnog kontinuiteta, ali i kasnije društvene stagnacije Čaršije.

Na kraju poglavlja o osmanskoj fazi razvoja, monografija zaključuje da se deosmanizacija pojavljuje u dvjema ravnama: kao spontana, vezana za slabljenje institucija Osmanskog Carstva i rast društvenih napetosti, te kao svjesna deosmanizacija 19. stoljeća, povezana s tanzimatskim reformama i modernizacijom gradskog prostora. Prostorne promjene, premda ukupno ograničenog obima, uključuju širenje ulica, regulaciju pojedinih elemenata Čaršije (strehe, trgovački kreveti) i pojavu objekata u evropskim stilovima, ali i začetke važne karakteristike vrijednosti Čaršije – narušavanje stoljetne dominacije islamskih sakralnih elemenata u urbanom identitetu, dok tradicionalni prostorni obrasci u velikoj mjeri ostaju sačuvani. Istovremeno, Čaršija se nalazi u uznapređovalom stanju zapuštenosti, što posebno dolazi do izražaja kroz naslućivanje vlastite reprezentacije u očima evropskih novopridošlica i u poređenju s evropskim urbanim standardima. Upravo svijet o takvom raskoraku postaje jedan od temeljnih impulsa budućih deosmanizacijskih procesa koji ne dolaze odozgo, već iz samog društvenog tkiva grada.

U austrougarskom periodu dolazi do promjene karaktera otpora čaršijske zajednice, koji se sada usmjerava prema novom političkom i ekonomskom poretku. Okupacija Bosne i Hercegovine doživljena je kao izdaja i gubitak povjerenja u dotadašnji državni identitet, čime započinje dugotrajan proces unutarnjeg distanciranja i preispitivanja vlastite posebnosti. Nejasan politički status provincije, politika samofinansiranja, izostanak ozbiljnih investicija i odgađanje agrarne reforme onemogućili su dublju modernizaciju društva i privrede, zadržavajući feudalne odnose i socijalne hijerarhije.

U takvim okolnostima čaršijska ekonomija, zasnovana na esnafskim pravilima, pokazuje snažnu rezistenciju prema kapitalističkim obrascima poslovanja. Muslimanski trgovačko-zanatlijski sloj, kvantitativno dominantan, ali ekonomski najugroženiji agrarnom politikom, reagira kombinacijom konzervativizma i svjesnog otpora modernizaciji, nastojeći očuvati stečene društvene pozicije.

Istovremeno se formira tanak sloj nove građanske klase, ali bez stvarnog kapaciteta da postane nosilac ekonomskog razvoja. Procesi modernizacije potiču i konfesionalnu i nacionalnu diferencijaciju unutar dotad relativno homogenog esnafskog korpusa, što dovodi do postupne fragmentacije identiteta čaršijske zajednice.

Arhitektonsko-urbanističke intervencije austrougarskog perioda u Sarajevu proistekle su iz primarnog cilja uspostave političke, ekonomske i geostrateške kontrole nad Bosnom i Hercegovinom, gdje kao ključni faktor figurira pregovaranje s preostalim osmanskim institucijama i kulturom svakodnevnice. Urbani razvoj bio je instrument tog projekta, a ne i puka modernizacija.

Deosmanizacija gradske pojavnosti, iako intenzivna i sveobuhvatna, zaustavlja se upravo kod privredne jezgre. Požar iz 1879. godine postaje ključni katalizator promjena, omogućivši prodor evropske arhitekture u historijsku jezgru i narušavanje prostornog integriteta Čaršije. Regulacijom obale Miljacke prekida se organska veza rijeke i starog grada, fragmentira se izvorna urbana osovina, a granice Čaršije trajno se sužavaju. Posljedice ovih zahvata vidljive su u destrukciji funkcionalne i prostorne koherentnosti osmanskog grada. Pored toga, dolazi i do nadgradnje tradicionalnih procesa novim oblicima poslovanja i stvaranja novog socijalnog elementa (novi trgovac), koji je i dalje tijesno povezan s tradicionalnim institucijama. Ovaj nadgrađeni socijalni milje Čaršije oprostorio se dijelom i kroz nove strukture u evropskim stilovima, koje su supstituirale prethodne. Ipak, najvažnija nadgradnja dominantne vrijednosti ogleda se u uspostavljanju ravnoteže konfesionalne prisutnosti unutar urbanog tkiva, što danas čini jednu od ključnih značajki historijske jezgre i daje joj prepoznatljiv, slojeviti identitet.

Poglavlje zaključuje da su prostorne intervencije u Čaršiji nastale kao posljedica pokušaja „smještanja“ kompleksne osmanske prošlosti u novi administrativni, politički i kulturni okvir – kroz napore modernizacije, kolonijalne ambicije, izgradnju pozitivne slike Dualne Monarhije u globalnom kontekstu i osjetljivo balansiranje protonacionalnih težnji. Rezultat tog procesa bio je ne samo narušavanje ranije dominantne urbane vrijednosti, već i njena nadgradnja, koja je stvorila novu dimenziju historijskog identiteta. Iako se deosmanizacija nastavila i u kasnijim fazama, nijedna od njih više nije imala isti intenzitet ili ostavila tako snažan trag u prostoru Čaršije.

Kontinuitet urbane transformacije započet u austrougarskom periodu prekinut je Prvim svjetskim ratom i dodatno usporen novom društveno-političkom realnošću Kraljevine SHS/Jugoslavije, obilježenom centralizmom, unitarizmom i dubokim neriješenim konfesionalnim i nacionalnim pitanjima.

Agrarna reforma, opterećena političkom i konfesionalnom dimenzijom, dovela je do pravne i društvene degradacije

zemljoposjedničkog sloja, prvenstveno muslimanske provenijencije, te do masovnog osiromašjenja seljaštva. Posljedice su bile migracije u gradove, rast sitne trgovine i slabljenje zanatstva, bez stvarne urbane i ekonomske konsolidacije.

U Sarajevu se socijalna struktura suštinski ne mijenja: tradicionalni sitnozanatlijsko-trgovački sloj opstaje, sa smanjenim kvantitetom i raznolikošću proizvodnih usluga. Iseljavanje stranaca, koji su ranije bili nosioci modernizacijskih impulsa, dodatno slabi urbanu privredu i usmjerava je ka reprodukciji postojećih oblika.

Neuspjeh deosmanizacije u ovom periodu ima dvostruku prirodu: objektivnu, kao posljedicu šire ekonomske i političke krize, i subjektivnu, kao svjestan otpor zajednice razočarane izostankom socijalnog i ekonomskog napretka. Oportunistički odnos prema modernizaciji, iako nosi elemente zatvorenosti i društvene represije, doprinosi očuvanju dominantne vrijednosti Čaršije, omogućavajući kontinuitet njenih prostorno-društvenih obrazaca u uslovima dubokih transformacija države i društva.

Arhitektonska produkcija ovog perioda ostaje ograničena na sporadične intervencije. Prodor moderne arhitekture, iako konceptualno značajan, ostvaruje se kroz mali broj stambeno-poslovnih objekata u užoj gradskoj jezgri i ne dovodi do reformulacije vrijednosti Čaršije uspostavljene u austrougarskoj periodu. Izostanak općeg regulacionog plana i jasnog koncepta zaštite rezultirao je punktualnim rješavanjem urbanističkih problema i interpolacijom pojedinačnih objekata u postojeće cjeline. Paradoksalno, upravo nepostojanje planske regulative zaštitilo je Čaršiju od radikalnijih modernističkih zahvata.

Najozbiljniji gubitak prostorne i simboličke vrijednosti u ovom periodu predstavlja uništenje Kolobara hana 1937. godine, čime je trajno narušeno izvorno urbano jezgro Sarajeva iz 1462. Uprkos tome, međuratni period u cjelini ostaje obilježen očuvanjem, kao posljedicom nedjelovanja, ali i kontinuiranom stagnacijom Čaršije.

Iako su prvi oblici zaštite započeli još pedesetih godina 20. stoljeća, tek je usvajanjem Regulacionog plana Sarajevske čaršije uspostavljena jedinstvena planska i provedbena platforma. Od tog trenutka, opstanak tradicionalne čaršijske zajednice i njenog prostornog okvira biva zakonski reguliran.

Do 1975. najveću prijetnju integritetu Čaršije predstavlja rušenje Trgovki, jer otvara prostor koji narušava urbani koncept tradicionalnog osmanskog grada. Njegova rekonstrukcija, koja je na kraju provedena, bila je ključna za očuvanje ambijenta. Period do 1975. karakteriše se intenzivnom dokumentacijom *in situ*, koja postaje temelj kasnijih restaurativnih zahvata i regulacionog plana.

Ipak, najveće destrukcije odvijaju se u društvenom, a ne prostornom segmentu, kao posljedica radikalne društvene tranzicije i

modernizacije u socijalističkom periodu. Ekonomski model zasnovan na centralizaciji, nacionalizaciji i marginalizaciji privatnog sektora doveo je do sistematskog potiskivanja tradicionalnih ekonomskih praksi, uključujući zanatstvo i trgovinu kao temeljne funkcije Čaršije. Deagrarizacija i migracije iz sela u grad nisu bile praćene adekvatnom urbanizacijom, što je proizvelo dugotrajan sociokulturni sukob između starog urbanog miljea i novog stanovništva. U tom procesu tradicionalna čaršijska zajednica biva označena kao ideološki nepodobna, ekonomski neproduktivna i društveno regresivna.

Posebno dubok zahvat u identitetsku strukturu Čaršije predstavlja denacionalizacija muslimanske zajednice, čiji je proces nacionalne afirmacije u socijalističkoj Jugoslaviji bio višestruko prekinut i kontradiktorno vođen. U kasnijoj fazi, taj otpor prerasta u širi fenomen reinterpretacije tradicije, u kojem se etnički i kulturni identiteti formiraju kao savremene konstrukcije, a ne kao kontinuiteti. Time se proces deosmanizacije prelama u novu fazu – *reosmanizaciju* – u kojoj Čaršija, lišena svojih izvornih društvenih funkcija, prvi put iskazuje stvarni diskontinuitet sa samom sobom, oslanjajući se na selektivno prizivanje simboličkih i prostornih obrazaca prošlosti kao nosilaca izgubljene društvene koherentnosti.

Zaključno, monografija pokazuje da savremena Čaršija nosi tragove dugotrajnog odnosa prema osmanskom naslijeđu, često doživljavanom kao strano, sporno ili nemoderno, ali nikada u potpunosti odstranjeno iz kulturne memorije grada. Tabela pregledi na kraju svakog poglavlja ne nude zatvorene sistematizacije, već otvaraju prostor za razumijevanje pluraliteta procesa deosmanizacije i daljnu nelinearnu analizu međudjelovanja aktera, institucija i arhitektonskih i urbanističkih pojava.

Monografija završava sa konstatacijom o potrebi preispitivanja aktuelne izjave o značaju Čaršije. Ističe se neophodnost uvažavanja dinamične i kontinuirane prirodu izgradnje vrijednosti zlatnog doba i ne nužno isključivo destruktivnu prirodu procesa deosmanizacije po prostorne i društvene obrasce.

4.1. Korekcije vrijednosti i granica integriteta

Zaključci o razvojnem putu urbanog jezgra Sarajeva kroz opisane procese osmanizacije i deosmanizacije dovode u pitanje zvaničnu (na nacionalnom nivou) izjavu o značaju Sarajevske čaršije:

„Sačuvana urbanistička matrica Sarajevske čaršije predstavlja dragocjeni dokument klasične faze osmanskog urbanizma iz XV vijeka na području Jugoistočne Evrope na prelazu prema Centralnoj Evropi. U svojoj izvornoj formi takva matrica je bila odraz društvenih odnosa, gdje se tolerancija prema drugom i drugačijem nije iskazivala ustupanjem teritorije, već prožimanjem. Dokaz za to su izgrađene bogomolje različitih vjeroispovijesti na relativno malom prostoru, privredna aktivnost gdje su zanatlije i trgovci različitih vjera, rasa i svjetonazora privređivali pod istim uslovima u dućanima jedni pored drugih, te nepostojanje posebnog geta za Jevreje. Veliki broj stanovnika Bosne i Hercegovine i šire, dio svog kulturnog identiteta vezuje za društvene odnose koje simbolizuje takva urbanistička matrica“ (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2014, 1).

Neophodno je revidirati tri stavke izjave, a u odnosu na zaključke o karakteru i dinamici dominantne vrijednosti: (a) oslanjanje definicije značaja primarno na urbanu matricu, (b) fokus isključivo na historijsku fazu XV vijeka, (c) društveno-historijsko porijeklo prostorne simbolike kohabitacije religijskih zajednica.

Činjenica da je većina dućana, kao osnovnih gradivnih jedinica Čaršije, odavno i nepovratno promijenila svoju „izvornu“ (iz XV vijeka?) pojavnost i materijalnost vjerovatno doprinosi široko rasprostranjenom uvjerenju da je urbana matrica jedini „autentični historijski dokument“ (zapravo se radi o atributu značaja). Ovakvo razmišljanje historijsku, ali i savremenu transformaciju poistovjećuje s maglovitim poimanjem „gubitka autentičnosti“.

Ipak, autentičnost nije vrijednost sama po sebi. Kulturno dobro nije vrijedno jer je *autentično*, nego zato što se njegovim karakteristikama (atributima) pripisuje odgovarajuća značenjska kvaliteta. Atributi odgovaraju na pitanje „šta?“, a značaj na pitanje „zašto?“; drugim riječima, atributi nam govore šta je vrijedno u kulturnom dobru, a značaj zašto je dobro vrijedno. Atributi su ti koji moraju biti u zadovoljavajućoj mjeri autentični da bi značenje u

cjelosti bilo vjerodostojno.²¹¹ Autentičnost, odnosno istinitost ili vjerodostojnost relevantnih atributa, ključna je za kvalifikaciju cjelovitog dobra kao autentičnog. UNESCO atribut definira kao „oblik i dizajn; materijal i supstancu; korištenje i funkciju; tradiciju, tehniku i sisteme upravljanja; položaj i postavku; jezik i druge forme nematerijalne baštine; duh i osjećaj; te druge unutarnje i vanjske čimbenike“ (UNESCO WH Centre, 2025, paragraf 82). Međutim, ne postoje ograničenja u pogledu toga koji atributi mogu biti nosioci vrijednosti u ovakvim resursima.

Premda ovaj koncept na prvi pogled djeluje kompleksno, on se zapravo može svesti na potvrdu vjerodostojnosti materijalnih i nematerijalnih karakteristika kroz koje se uspostavljaju asocijativne veze s mjestom naslijeđa.

Analiza geneze pokazala je da značaj Čaršije, u najširem smislu, obilježavaju historijski prostor, njegove funkcije i društvene norme, raznorodni arhitektonski objekti te društveni milje. Iako su svi ovi elementi kroz vrijeme mijenjali svoju strukturu, ostali su jezgrovito povezani s dominantnom vrijednošću prostora. Neophodno je da se ovi široko definirani atributi značaja — fizički okvir, funkcije i društveni milje — uključe u procjenu autentičnosti, odnosno da se utvrdi da li je nivo njihove vjerodostojnosti/autentičnosti dovoljan da podrži značaj prostora (UNESCO WH Centre, 2025, paragraf 80). Riječ je o iznimno zahtjevnom stručnom, naučnom i participatornom, ali i nužnom zadatku za svako ozbiljno upravljanje naslijeđem. Bez toga, svaka izjava o značaju ostaje na nivou hipoteze.

Prvi i osnovni korak u autentifikaciji fizičkog tkiva jeste preciznije imenovanje atributa autentičnosti za pojedine tipove objekata — primjerice dućane, koji se smatraju važnim za artikulaciju ukupnog značaja — kao što su forma, dizajn, postavka i slično. Ovaj postupak je, dakako, potrebno provesti i za nematerijalne elemente značaja, kao i za socijalne grupe.

U slučaju da definirani značaj ne prođe test autentifikacije, odnosno da se stepen autentičnosti atributa pokaže nedovoljnim za podršku značaja dobra, ono se teoretski može kvalificirati kao bezvrijedno ili male vrijednosti. Primjerice, ukoliko je izvorna materijalizacija objekata dućana atribut autentičnosti koji kvalificira njihov značaj, nestankom izvorne materijalizacije značaj dobra opada ili u potpunosti nestaje.

Rezultat procjene autentičnosti značaja Čaršije teoretski bi mogao dovesti do zaključka da je jedini element historijskog prostora s zadovoljavajućim nivoom vjerodostojnosti urbana matrica, što je ipak malo vjerovatno, s obzirom na visok stepen izvornosti i cjelovitosti brojnih historijskih objekata neprivredne funkcije.

211 Operativne smjernice definiraju autentičnost kao „mjeru stepena do koje se atributi koji podržavaju tu vrijednost mogu smatrati istinitim i vjerodostojnim, tj. da kulturno dobro zadovoljava uvjete autentičnosti ako je kulturna vrijednost (onako kako je prepoznata u kriterijima za imenovanje koji su predloženi) istinito i vjerodostojno izražena kroz razne attribute, uključujući: oblik i dizajn; materijal i supstancu; korištenje i funkciju; tradiciju, tehniku i sisteme upravljanja; položaj i postavku; jezik, i druge forme nematerijalne baštine; duh i osjećaj; i druge unutarnje i vanjske čimbenike“ (UNESCO WH Centre, 2016, Paragraf 82).

Pažljiva atribucija ključna je i iznimno kontekstualna. U slučaju Sarajevske čaršije, jedan od važnih atributa jeste stvaralačka intencija. Utvrđivanje intencije koja stoji iza svake ponovne obnove dućana — koji su tokom historije često rekonstruirani iz temelja, usljed elementarnih nepogoda, ratova ili procesa prirodne degradacije — može biti presudno za diskvalifikaciju izvornosti materijalizacije kao relevantnog atributa autentičnosti. Na taj način, savremene obnove koje poštuju formalne principe kontinuirano prenošene kroz historiju mogu posjedovati iznimno visok stepen autentičnosti.

Druga stavka koju je neophodno revidirati u izjavi o značaju odnosi se na favoriziranje historijske razvojne faze XV vijeka, odnosno na nužnost uključenja drugih faza razvoja, primarno srednjovjekovne i austrougarske.

Posljednja stavka je vezana za simboličku vrijednost prostora: „U svojoj izvornoj formi takva matrica je bila odraz društvenih odnosa, gdje se tolerancija prema drugom i drugačijem nije iskazivala ustupanjem teritorije, već prožimanjem.“

Pored problema vezanog za tumačenje izvornog kao baštine XV vijeka, neophodno je uvažiti realnost prakticiranja tolerancije u urbanom prostoru u osmanskome periodu sve do tanzimatskih reformi. U prvom redu potrebno je istaći da uprkos tome što osmanska tolerancija nije bila ni moderna ni ravnopravna²¹², ona se pokazuje kao iznenađujuće široka u odnosu na globalne standarde svoga vremena. Historijski savremena društva ne poznaju građanska prava u modernom smislu; postoje samo statusne grupe i privilegije.

Ipak, premda su primjeri prirode kohabitacije i tolerancije mnogobrojni i predstavljaju zaseban istraživački problem, dovoljno su eksplicitni da bez značajnijih produbljivanja rasprave odbacimo tvrdnju o toleranciji koja je *čitljiva* još u prostoru „izvornog“, odnosno „osmanskog grada iz XV stoljeća“.

Ovo je možda isuviše neelastična tvrdnja za društvo koje je neformalno istinski kroz historiju razvilo i njegovalo mirnu i tolerantnu koegzistenciju. Međutim, moramo biti oprezniji u utvrđivanju historijskog porijekla pojave tolerancije u javnom urbanom prostoru, što se ne mora vezivati za specifično bosanski društveni ambijent, nego je karakteristika na kojoj počivaju temelji panosmanskog svijeta.

Naime, iako je na prostoru Čaršije postojala pravoslavna bogomolja najkasnije od prve polovine XVI vijeka (Nilević, 1990, 194; Kemura, 1911, br. XXII/1910, sv. apr.–sept, 297–302), građevinska djelatnost i pojavnost religijskih objekata podlijejala je nizu

204 „To što se osmanska vlast u ukupnoj liniji svog držanja odmjereno ponašala i nije silom nametala islamsku vjeru ne treba prevoditi u čisto moralno–religiozne kategorije tolerancije i širokogrudnosti, nego to treba posmatrati kao izraz stvarnog odnosa snaga i realističke politike osvajačke države“ (Filipović, 1976, 392). Filipović (1971) pojašnjava da je učvršćivanje hanefijske ortodoksne doktrine koja reguliše odnose između države i vladajuće klase i pokorenih nemuslimana prvi „ideološko–vjerski instrument“ uvjetne tolerancije, gdje nemuslimansko stanovništvo – *zimmi ili zimmiye* – zapravo kupuju zaštitu države većim poreskim davanjima. Aličić svodi društvenu segregaciju na klasni, a ne konfesionalni nivo. Sve podjele proističu iz diferencijacije društva na asker – vojsku i proizvođački sloj – raju. „Nema nikakva osnova tvrditi da se društvo u Osmanlijskoj carevini dijelilo na muslimane i nemuslimane. Time se iz temelja mijenja stereotipno shvatanje o podjeli na muslimane i nemuslimane. Poreski sistem je nešto drugo. U tome mogu biti razlike kako među nemuslimanima, tako i muslimanima i na određeni način razlike između ličnog oporezivanja jednih i drugih“ (Handžić, 2000, XIV–XV).

restrikcija,²¹³ koja se pretakala u prostornu hijerarhiju simbola. Prikrivenost simbola drugih konfesija konačno je prekinuta izgradnjom nove saborne pravoslavne crkve. „U lokalnom žargonu poznata kao nova srpska pravoslavna crkva, da bi se razlikovala od crkve iz XVI stoljeća koja se nalazi nekoliko stotina metara istočno, bila je to prva zgrada koja je razbila muslimanski monopol na gradnju monumentalnih građevina u centru Sarajeva“ (Donia, 2006, 56).

Izraženiju toleranciju pronalazimo u kasnijim fazama razvoja, u kasnom osmanskom periodu, a demokratski prostor, kakav je i danas prezentan, tek u vrijeme austrougarske uprave.²¹⁴

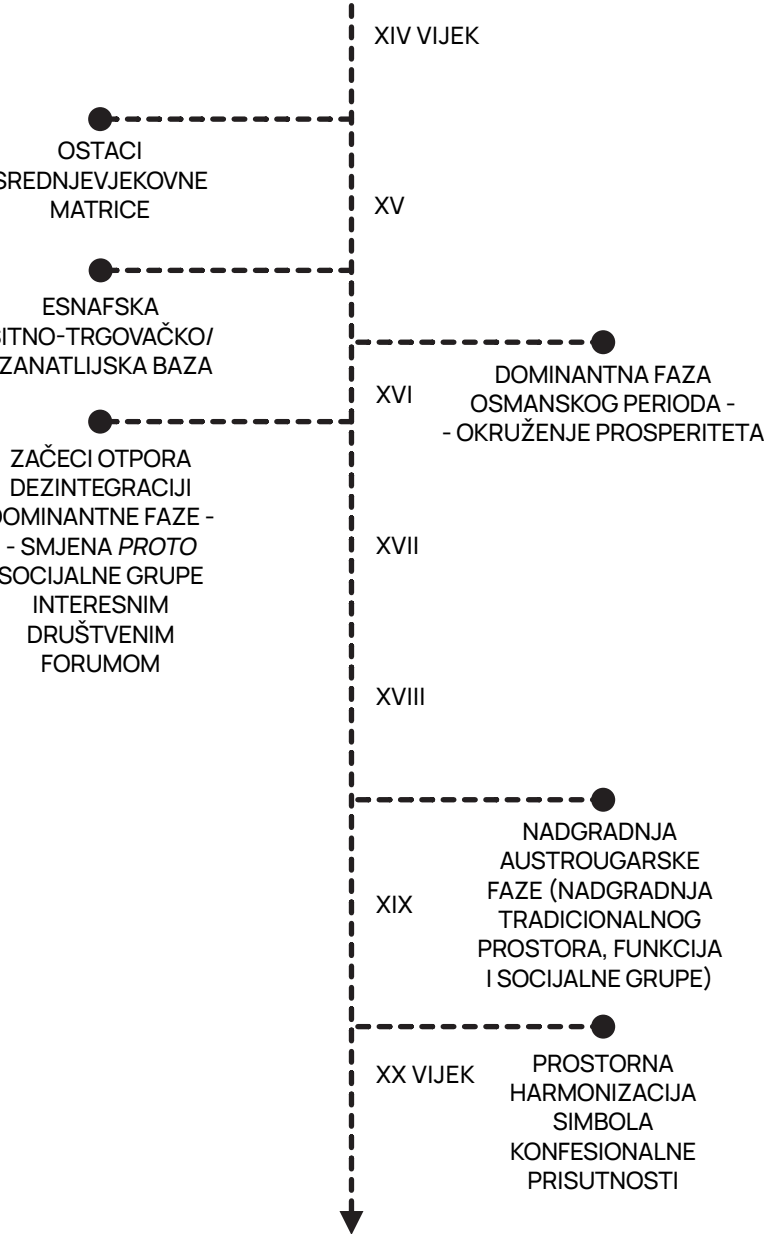
Revidirana tvrdnja o značaju Sarajevske čaršije, u okviru obrazloženih argumenata, a koju treba preispitati i usaglasiti u odnosu na kvalifikatore / attribute autentičnosti, bila bi predstavljena kao:

„Čaršija je izniman primjer historijske urbane privredne jezgre koja svjedoči jedinstvenom spoju različitih kulturnih utjecaja prisutnih na teritoriji Bosne i Hercegovine. Strukture dominantno osmanske provenijencije integriraju srednjovjekovnu urbanu matricu, uz jasno prepoznatljivu kontribuciju austrougarskog prisustva u slojevitom formiranju vrijednosti prostora. U društvenom smislu, arhitektonski i urbani sklop Čaršije odraz je kontinuirane interakcije karakteristične čaršijske socijalne grupe heterogene konfesionalne, ekonomske i etničke strukture s prostorom — fizičkim okvirom njene realizacije, opstanka i otpora dezintegraciji tradicionalnih oblika društvene razmjene, protoka informacija i komunikacije. Takva dinamika rezultirala je stvaranjem simboličkog sistema nužnog za očuvanje identiteta i dugotrajnost ove društvene zajednice.“

Navedena slojevita historijski i društveno inkluzivna vrijednost ispoljava se kao cjelovita u proširenim granicama.

Granica obuhvata zaštićenog područja revidira se ekspanzijom ka zapadu, uključenjem objekta Saborne crkve i prostora Trga oslobođenja,²¹⁵ što je direktna posljedica procesa deosmanizacije, reformuliranja i nadogradnje vrijednosti u austrougarskoj fazi, i to – (1) demokratizacije prostora, (2) nadgradnje tradicionalnih procesa novim oblicima poslovanja i (3) stvaranja novog socijalnog elementa (novi trgovac), povezanog i dalje tijesno s tradicionalnim institucijama. I procesi i društvena grupa se ispoljavaju i djeluju na obodu Čaršije, koja inicijativom potonjeg stiče modernu evropeiziranu fizionomiju. Ovako zaokružen i u izjavi o značaju definiran prostor Čaršije predstavlja stanje nedovršene deosmanizacije.

REFERENTNI OKVIRI (TAČKE) ZA USMJERAVANJE PROCJENE
AUTENTIČNOSTI POJEDINAČNIH ATRIBUTA ZNAČAJA

ilustracija 14:
Referentni okviri za
usmjeravanje procjene
autentičnosti pojedinih
atributa značaja.
Izvor: Autor.

213 „Sinagoga je gorjela nekoliko puta, a najveće posljedice su bile 1697. i 1788. godine. Godine 1788. u Sarajevu je izbio požar koji je zahvatio 'jevrejsku mahalū' i okolne mahale, i tada se u sinagogi obrušio krov i popadali stupovi. Za opravku i obnovu sinagoge morali su Jevreji tražiti dozvolu od sultana. Sultanov ferman je stigao 1794. godine u kome je stajalo da hram ne smije biti 'ni za aršin širi, ni za aršin duži, ni za aršin viši'. Prema tadašnjim strogim propisima, graditelji nisu smjeli povećavati njene dimenzije. Tokom izgradnje, svod hrama se srušio, tako je zatražena i dobivena dozvola za obnovu 1813. godine iz Carigrada. Nakon osam godina gradnje, hram je obnovljen i objekat je dobio današnji izgled. Tom prilikom stupovi su ojačani i dodat je još jedan sprat. Nije poznato kako je jevrejskoj općini uspjelo zaobići tadašnje zakone i povećati visinu sinagoge“ (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, 2003).

214 Makuljević (2011, 217) opisuje konfesionalni i nacionalni mozaik ovog perioda: „Promene u gradu i posttanzimatski izgled Sarajeva opisuje ruski konzul Aleksandar Giljferding: 'Tu je pravoslavna i katolička crkva i nekoliko prilično širokih i pravih ulica sa hrišćanskim, djelimično i jevrejskim kućama. Tu se leprša ruska, francuska i engleska zastava, dok se austrijska vije nad turskim dijelom grada, na padinama Trebevića[...]“.

214 Iako je trg ureden tek neposredno prije II svjetskog rata, referencu artikulacije njegovog idejnog rješenja predstavljao je objekat Mitropolije i naročito Saborne crkve, te se iz tog razloga objedinjeno tretiraju.

9

Granice zaštićenog područja nacionalnog spomenika Sarajevska čaršija

Granice zaštitnog
područja nacionalnog
spomenika Sarajevska
čaršija

Proširenje granica I zone zaštite na osnovu redefiniranog integriteta sarajevske Čaršije

ilustracija 15:

Proširenje granica zaštićenog područja na osnovu redefiniranog integriteta Sarajevske čaršije.

Izvor: Autor.

sažetak

Monografija *Nedovršena deosmanizacija: Izgradnja i dinamika vrijednosti Sarajevske čaršije* ispituje značaj Sarajevske čaršije koristeći inoviranu istraživačku paradigmu: posuđujući iz oblasti osmanskih i postosmanskih studija, a posebno teorijskog okvira problema deosmanizacije panosmanskog svijeta i kulture, ona istražuje porijeklo, stvaranje i transformaciju osmanskog Sarajeva i njegovog urbanog jezgra – čaršije.

Donekle jednostavan i neometan uzlazni proces osmanizacije i izgradnje vrijednosti klasičnog perioda – koja se u monografiji obilježava terminom *dominantna vrijednost*, komplicira se u tanzimatskom i postosmanskom razdoblju nastupanjem procesa razgradnje teokratskog društvenog poretka, te posljedično raskidanja veza s kulturom i praksama svakodnevnice – odnosno nastupanjem sveobuhvatne deosmanizacije.

Monografija postavlja pitanje šta su sastavnice vrijednosti dominantne faze i šta od takvih elemenata i značajki ostaje očuvano i odupire se deosmanizaciji, a koji se transformiraju pod njenim pritiskom. Kakvi su to razlozi i povodi očuvanju ili otporu promjenama? Konačno, kako takva transformacija i redefinicija doprinose ili „štete“ dominantnom prostornom i socijalnom identitetu Čaršije?

Istraživanje vrijednosti tretira ne samo prostor i tradicionalne procese nego i socijalni milje, koji se neformalno i simbolično, ali dugotrajno i, kako ćemo vidjeti, u jednom smislu s kontinuiranim značenjem, imenuje „Čaršijom“.

Analiza je strukturirana dosljedno i paralelno u odnosu na ulazno-silaznu putanju opstojnosti osmanskih institucija te konsekvntno kroz daljnje historijsko-društvene realitete – austrougarsku, epohu

između dva rata, da bi okončala u periodu prije nastupanja zakonskih okvira zaštite Sarajevske čaršije.

Istaknuto mjesto u analizi zauzima srednjovjekovni period, kao jedno od žarišnih historijskih pitanja upisanih u pojedine nacionalne historiografije, koje ometaju pažnju objektivnoj valorizaciji.

Zaključak o karakteru izmjene dominantne vrijednosti Čaršije i njenoj novoj strukturi, koji se u monografiji naziva stanjem *nedovršene deosmanizacije*, predstavlja polaznicu za revidiranje zvaničnog pristupa zaštiti, prije svega kroz izmjenu izjave o značaju kao okosnice upravljačke politike. Revidirana izjava nije usmjerena isključivo na urbanu matricu nego i na arhitekturu te se treba dodatno testirati i kvalificirati, prvo kroz imenovanje atributa značaja, a onda i procjenu autentičnosti i integriteta atributa.

Također, zaključci o značaju su odsudni za prijedlog proširenja granica integriteta zaštićenog područja Čaršije, kao posljedice novog prostornog i oblikovnog ispoljavanja tradicionalnih funkcija potaknutih modernizacijom. Proširene granice cjelovito i vjerodostojno svjedoče o vrijednosti stanja nedovršene deosmanizacije.

U širem kontekstu, monografija je poziv da se kulturni period osmanskog prisustva na ovim prostorima, u mnogo čemu anticipiran kao sporan, preispita kroz istraživačke okvire fenomena deosmanizacije. Detekcija i imenovanje poriva, toka i posljedica ovog procesa omogućava objektivnije sagledavanje mjesta osmanskog naslijeđa u savremenom arhitektonskom trenutku i urbanoj kulturi, preplavljenih nastupajućim trendom reosmanizacije i mitologizacije baštine.

Bibliografija

Abu-Lughod, J. L. (1987). The Islamic City – Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 19, no. 2, str. 155–176. <https://doi.org/10.1017/S0020743800031822>

Adam, R. (2008). Heritage. U: Hardy, M. (ur.), *The Venice Charter Revisited: Modernism, Conservation and Tradition in the 21st Century*, str. 3–15. Cambridge Scholars Publishing.

Aličić, A. S. (1983). *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.

Aličić, A. S. (2008). *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar.

Ančić, M. (2000). Razvoj srednjovjekovnog naseobinskog kompleksa na mjestu današnjeg Sarajeva. U: *Vrhbosna/Sarajevo kroz stoljeća*, str. 46–80. Separat (Hrvatska misao 11–14). Sarajevo: Matica Hrvatska.

Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.

Andrijašević, N. (1925). Kakvo je Sarajevo i kakvo bi moralo biti. *Jugoslavenski list*, VIII, br. 229 /4. X/. Beograd.

Andrijašević, N. (1925a). Kakvo je Sarajevo, a kakvo bi moralo biti. *Jugoslavenski list*, VIII, br. 271 /22. XI/. Beograd.

Andrus, P. W. i Shrimpton, R. H. (2002). *How to Evaluate the Integrity of a Property*. U.S. Dept. of the Interior – National Parks Service, National Register, History and Education.

Andelić, P. (1963). Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja. *Posebni otisak Glasnik Zemaljskog muzeja, „Arheologija“*, str. 179–194. Sarajevo.

Azimzadeh, M. i Bjur, H. (2007). The Urban Palimpsest: The Interplay between the Historically Generated Layers in Urban Spatial System and Urban Life. U: *Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium, Istanbul, 2007*, str. 012–01–012–14. Istanbul: ITU Faculty of Architecture.

Bakaršić, S. (1966). Geneza Sarajeva, Geografski uslovi položaja i postanka. *Geografski pregled*, sv. X, Sarajevo, str. 27–46.

Bakaršić, S. (1980). Specifičnost urbanog fenomena Bosne i Hercegovine. *Geographica Slovenica*, no. 10, Ljubljana, str. 79–84. http://giam.zrc-sazu.si/sites/default/files/gs_clanki/GS_1001_079-084.pdf.

Bandžović, S. (2007). Bosna i Hercegovina u koncepcijama Komunističke partije Jugoslavije (1941–1945). U: Filipović, M. (ur.) *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a. Sarajevo, 23. i 24. novembar 2003*. Posebna izdanja CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka 37, str. 14–41. Sarajevo: ANUBiH.

Batinić, M. V. (1885). Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti. *Starine JAZU*, br. 17, Zagreb, str. 77–150.

Baum, Z. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelagro.

Bejtić, A. (1969). *Stara sarajevska Čaršija jučer, danas i sutra. Osnove i smjernice za regeneraciju*. Sarajevo: Stambeno preduzeće Sarajevo; Gradski Zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture.

Bejtić, A. (1973). *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.

Bejtić, A. (1979). Srednjovjekovni grad Hodidid bio je na Vratniku u Sarajevu. U: *Radovi LXIV, Odjeljenje društvenih nauka 20*, str. 107–148. Sarajevo: ANUBiH.

Bejtić, A. et al. (1975). Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske Čaršije. Sarajevo: Skupština grada Sarajeva.

Beldiceanu, N. (1980). Le timar dans l’Etat Ottoman (debut XIVe–XVIe siecle). U: Structures féodales et féodalisme dans l’Occident méditerranéen (Xe–XIIIe siècles), Bilan et perspectives de recherches. Actes du Colloque de Rome (10–13 octobre 1978), str. 743–753. Publications de l’École française de Rome, 44. Rome: École Française de Rome.

Bertram, C. (2008). *Imagining the Turkish House: Collective Vision of Home*. Austin: University of Texas, Austin.

Bešlagić, Š. et al. (1971). *Stecci. Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Bilanović, D. (2004). *Čaršija*. Mostar: SPKD Prosvjeta.

Boban, Lj. (1992). Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba. *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 24, no. 3, Zagreb, str. 45–60.

Bosanska vila. (1904). god. XIX, br. 17. i 18, 30. septembar.

Bosanska vila. (1905). god. XX, br. 19. i 20, 30. oktobar.

Bošnjak. (9. 7. 1891). Nove gradnje u Sarajevu.

Bošnjović, I. (2007). Demografska trijada Bosne i Hercegovine 1948–1991. U: Filipović, M. (ur.) *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a. Sarajevo, 23. i 24. novembar 2003*. Posebna izdanja CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka 37, str. 47–59. Sarajevo: ANUBiH.

Brandi, C. (1963). *Teoria del restauro*. Florence: Nardini.

Brandi, C. (1996). Theory of Restoration, I. U: Stanley-Price, N., Kirby Talley Jr., M. i Melucco Vaccaro, A. (Ur.), *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, str. 230–235. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.

Brkljača, S. (2006). Stanovnici gradova u Bosni i Hercegovini 1914–1941. *Prilozi*, br. 35, Institut za istoriju u Sarajevu, str. 61–104.

Brkljača, S. (2009). Neke karakteristike integracijskih procesa Bosne i Hercegovine u novu državu. *Historijska traganja*, br. 3, Institut za istoriju u Sarajevu, str. 137–182.

Brkljača, S. (2011). Profiliranje bosanskohercegovačkih gradova u procesu urbanizacije od 1878. do 1941. godine. U: Kamberović, H. (ur.) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, sv. 1, str. 309–336. Posebna izdanja 8. Sarajevo: Institut za istoriju.

Brkljača, S. (2013). Trgovina u gradovima Bosne i Hercegovne na klackalici tradicije i modernizacije od 1918. do 1941. godine. U: Kamberović, H. (ur.) *Spomenica Ibrahima Karabegovića. Zbornik radova*, str. 225–248. Posebna izdanja 10. Sarajevo: Institut za istoriju.

Bronza, B. (2007). Između revizije i tradicije: Savremena istoriografija postjugoslovenskih zemalja u razdoblju protonacionalnog razvoja južnoslovenskih naroda (1780–1800). U: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*, str. 85–102. Posebna izdanja 4. Sarajevo: Institut za istoriju.

Bronza, B. (2011). Habzburška percepcija identiteta Bosne i Hercegovine 1683–1718. U: Kamberović, H. (ur.) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, sv. 2, str. 39–56. Posebna izdanja 8. Sarajevo: Institut za istoriju.

Castells, M. (2010). *The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume III: End of Millennium*. Oxford: Blackwell Publishers.

Castells, M. (2010a). *The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume II: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers.

Cerasi, M. (1998). The Formation of Ottoman House Types: A Comparative Study in Interaction with Neighboring Cultures. U: Necipoglu, G. (ur.) *Muqarnas XV: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, str. 116–156. Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.2307/1523280>

Council of Europe (2005) *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society* (Faro konvencija). <https://rm.coe.int/1680083746>.

Čaldarović, O. (1985). Urbana sociologija, Sociologija teorija i urbano pitanje. Zagreb: Globus.

Čelebi, E. (1967). *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost.

Čelić, Dž. (1988). Graditelj – Gazi Husrev-begov. U: *Radio-Sarajevo, Treći program*, br. 60, Sarajevo, str. 371–378.

Čelić, Dž.; Jadrić, R. i Redžić, H. (1972). Restauracija i revitalizacija središnjeg dijela sarajevske Čaršije. *Naše starine, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine*, br. XIII, Sarajevo, str. 135–148.

Čulinović, F. (1961). *Jugoslavija između dva rata*. Sv. I i II. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Čorović, V. (1940). *Istorija Bosne*. Tom I. Beograd: SKA.

Čuković, M. (1986). *Sarajevo – sistem gradskih centara, programski projekat*. Sarajevo: Zavod za prostorno i urbanističko planiranje i programiranje Sarajevo.

Dinić, M. (1937). Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina. *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. III, Beograd, str. 119–146.

Dinić, M. (1940). Zemlje Hercega Svetog Save. *Glas SAN*, br. 182, Beograd, str. 151–257.

Dinić, M. (1978). *Srpske zemlje u srednjem veku*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Dobrivojević, I. (2011). Od ruralnog ka urbanom. Modernizacija republike Bosne i Hercegovine u FNJR 1945.–1955. U: Kamberović, H. (ur.) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, sv. 2, str. 7–26. Sarajevo: Institut za istoriju.

Donia, R. J. (2006). *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju.

Droste, B. v. (1998). Linking Nature and Culture...; Report of the Global Strategy Natural and Cultural Heritage Expert Meeting. Amsterdam: UNESCO etc.

Droste, B. v. i Bertilsson, U. (1995). Authenticity and World Heritage. U: Larsen, K. E.; Jokilehto, J.; Raymond, L.; Masuda, K.; Marstein, N. i Stovel, H. (ur.) *Nara Conference on Authenticity*, str. 3–16. Nara: UNESCO, Agency for Cultural Affairs Japan, ICCROM, ICOMOS.

Dujmović, S. (2011). Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre. U: Kamberović, H. (ur.) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, sv. 1, str. 19–52. Sarajevo: Institut za istoriju.

Dujmović, S. (2015). *Sarajevska srpska Čaršija 1918.–1941. – između tradicije i modernizacije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Džaja, S. M. (1992). Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463–1804. Sarajevo: Svjetlost.

Džaja, S. M. (2003). Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi. U: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*, str. 39–66. Posebna izdanja 1. Sarajevo: Institut za istoriju.

Džumhur, L. (2023). Most Colonial Architecture: Oriental Architecture of Bosnia and Herzegovina Along the Border Between National Discourses. U: Osman, A., Nagle, J., Tripathi, S. (ur.) *The Urban Ecologies of Divided Cities. UEDC 2022. Advances in Science, Technology & Innovation*, str. 155–159. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-27308-7_29

Džumhur, L. i Idrizbegović Zgonić, A. (2024). Authority to Liberate the Ottoman Legacy: Double Decentralization in Dušan Grabrijan's and Juraj Neidhardt's Theoretical Narrative. *Docomomo Journal*, br. 72, str. 16–23. <https://doi.org/10.52200/docomomo.72.02>

Durdev, B. (1949). Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma – timarsko-spahijskog uređenja. *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, br. 1, Sarajevo, str. 101–167.

Edlen von Angeli, M. (1876). *Jornal de la marche en Bosnie*. U: Feldzuge von Prinzen Eugen von Savoyen. I Serie, II. Band, Supplement, Korespondenz des Prinzen Eugen von Savoyen 1697–98, str. 85–97. Wien.

Ekmečić, M. (1973). *Ustanak u Bosni 1875–1878*. II izdanje. Sarajevo: Veselin Masleša.

Ekmečić, M. (1979). Malo preduzeće u uslovima industrijalizacije u jugoslovenskim zemljama od kraja XVIII vijeka do 1941. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, vol. XXVIII–XXX, Sarajevo, str. 107–124.

Ekmečić, M. (1989). *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*. Beograd: Prosveta.

Elezović, G. (1950). Osvrt na Elezovićevu kritiku moje zbirke: Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. I, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 173–180.

Fajić, Z. (1982). Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, VII–VIII, Sarajevo, str. 89–108.

Fekeža, L. (2000). Srednjovjekovni arheološki spomenici Sarajeva i bliže okoline. U: *Vrhbosna/Sarajevo kroz stoljeća*, str. 81–96. Separat (Hrvatska misao 11–14). Sarajevo: Matica Hrvatska.

Fermedžin, E. (1887). MSHSM (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium). vol. XXIII. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque a annum 1752*. Zagrabiae: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.

Filipović, N. (1952). Pogled na osmanski feudalizam, s naročitim obzirom na agrarne odnose. *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, vol. 10, Sarajevo, str. 5–146.

Filipović, N. (1953). Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima. *Pregled, Časopis za društvena pitanja*, br. 7–8, Sarajevo, str. 67–76.

Filipović, N. (1955). Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. V, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 251–274.

Filipović, N. (1965). Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. *Radovi*, vol. III, Filozofski fakultet, Sarajevo, str. 63–75.

Filipović, N. (1971). *Princ Musa i Šejh Bedreddin*. Sarajevo: Svjetlost.

Filipović, N. (1976). Osvrt na pitanje islamizacije pod Turcima. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 11, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, str. 385–416.

Filipović, N. (1991). Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918* Milorada Ekmečića. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 40, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 433–457.

Forto, F. (2011). Sarajevo 1945. godine. Uspostava nove vlasti i stvaranje novog identiteta. U: Kamberović, H. (ur.) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, sv. 2, str. 105–126. Sarajevo: Institut za istoriju.

Gelcich, J. i Thalloczy, L. (1887). *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae*. Budapest: Kiadja a m. Tud. Akadémia Tört. Bizottság.

Generalni urbanistički plan. (1965). Sarajevo: Urbanistički zavod Grada Sarajeva.

Golić, B. (2007). Bosanskohercegovačka ekonomija od ZAVNOBiH-a do Dayton. U: Filipović, M. (ur.) *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a. Sarajevo*, 23. i 24. novembar 2003. Posebna izdanja CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka 37, str. 162–176. Sarajevo: ANUBiH.

Gološ, Dž. (1998). *Projektni program za izradu urbanističkih projekata centralne gradske jezgre u Sarajevu*. Sarajevo: Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

Gološ, Dž. (2003). *Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa za regulacioni plan Mahale-Kovači*. Sarajevo: Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

Grabrijan, D. (1935). Oko regulacije trga Kralja Petra. *Jugoslavenski list*, god. XVIII, br. 89. Beograd.

Grabrijan, D. (1940). *Neboder – Aleksandrova – Baščaršija* [S 2 skice]. *Jugoslavenski list*, god. XXIII, br. 135. (Urbanistička razmatranja. Urbanističko rješenje u skicama arh. J. Neidhardta).

Grabrijan, D. (1984). *Bosanska orijentalna arhitektura u Sarajevu*. Ljubljana: DDU Univerzum.

Grabrijan, D. i Neidhart, J. (1957). *Arhitektura Bosne i put u suvremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Habermas, J. (2009). Religijska tolerancija kao predvodnik kulturnih prava. *Dijalog, Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, br. 1–2, Centar za filozofska istraživanja ANUBiH, Sarajevo, str. 53–70.

Hadžibegić, H. (1966). *Glavarina u Osmanskoj državi*. Posebna izdanja IV. Sarajevo: Orijentalni institut.

Hadžibegović, I. (2004). Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća. Sarajevo: Institut za istoriju.

Hadžibegović, I. i Imamović, M. (1998). Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine. U: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, str. 223–297. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.

Hadžijahić, M. (1959). Vrhbosanje i Sarajevo, Pitanje topografskog smještaja Vrhbosanske varoši. *Dobri pastir*, br. IX, Sarajevo.

Hadžijahić, M. (1964). Sarajevska muafnama. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XIV, Sarajevo, str. 67–119.

Hadžijahić, M. (1970). O nekim lokalitetima iz povelje Bele IV od 20. jula 1244. godine. U: *Radovi XXXV, Odjeljene društvenih nauka 12*, str. 289–295. Sarajevo: ANUBiH.

Handžić, A. (1974). Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku. *Jugoslovenski istorijski časopis*, sv. 1–2, Beograd, str. 60–69.

Handžić, A. (1975). O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. XXV, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 133–168.

Handžić, A. (1978). O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. XXVIII–XXIX, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 247–256.

Handžić, A. (1982–1983). O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. XXXVII–XXXVIII, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 129–143.

Handžić, A. (1983). Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, vol. IX–X, Sarajevo, str. 113–119.

Handžić, A. (1983a). Husrev-begov vakuf na prelazu iz XVI u XVII stoljeće. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, vol. IX–X, Sarajevo, str. 207–217.

Handžić, A. (1990). Dokument o prvom službenom popisu Husrev-begovog vakufa iz 1604. godine. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, vol. XV–XVI, Sarajevo, str. 3–18.

Handžić, A. (1994). O širenju islama u Bosni – s posebnim osvrtom na srednju Bosnu. U: *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, str. 37–52. Istanbul: OIC-IRCICA.

Handžić, A. (ur.). (2000). *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. Sarajevo: Bošnjački institut u Cirihi, Odjel Sarajevo; Orijentalni institut u Sarajevu.

Hartmuth, M. (2008). De/constructing a “Legacy in Stone”: Of Interpretative and Historiographical Problems Concerning the Ottoman Cultural Heritage in the Balkans. *Middle Eastern Studies*, vol. 44, no. 5, str. 695–713. <https://doi.org/10.1080/00263200802285328>

Hartmuth, M. (2024). *The Kaiser's Mosques. Islamic Architecture and Orientalizing Style in Habsburg Bosnia, 1878–1918*. Berlin, Germany: Peter Lang Verlag. <https://doi.org/10.3726/b21270>

Hauptmann, F. (1987). Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918). U: Redžić, E. (ur.) *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, str. 99–211. Posebna izdanja LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka 18. Sarajevo: ANUBiH.

Heidegger, M. (1993). The Origin of the Work of Art. U: Heidegger, M. *Basic Writings*, str. 143–212. London: Routledge.

Hillier, B. (2007). Space is the machine. A configurational theory of architecture. London: Space Syntax.

Hillier, B. i Hanson, J. (1984). *The Social Logic of Space*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hrelja, K. (1966). Stanovništvo i poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1918–1941. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Sarajevu*, br. 1.

Hrelja, K. (1974). Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata. *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. I, Zagreb, str. 17–35.

Hrelja, K. (1976). Pregled društvo-ekonomskih prilika u Sarajevu između dva rata. U: *Sarajevo u revoluciji*, Tom I, str. 63–108. Sarajevo: Istorijski arhiv.

Hrelja, K. (1994). *Kako je živio narod, Bosna i Hecegovina 1918.–1941*. Sarajevo: Bosanska knjiga.

Husić, A. (2000). Tvrdave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. XLIX, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 189–229.

Husić, A. (2020). Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia. *Belleten*, 84(), 1097–1114. doi:10.37879/belleten.2020.1097

Husić, A., Zlatar, B., & Pelidija, E. (2020). O nastanku Sarajeva. *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, 27(41), 85–97. <https://doi.org/10.51719/25663267.2020.2741.85>

ICOMOS (1964) The Venice Charter. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (1964). IInd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Adopted by ICOMOS in 1965. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf.

Imamović, E. et al. (1998). Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.

Imamović, M. (1976). Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. Sarajevo: Svjetlost.

Išek, T. (1998). Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918.–1941.). (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje zemlje). U: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, str. 299–337. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.

Ivančević, P. S. (1887). Stari Grad. *Bosanska vila*, god. II, br. 18, 15. septembar, Sarajevo, str. 282–283.

Jahić, A. (2008). Neki stereotipi u razumijevanju bosanskohercegovačke historije između dva rata. U: *The Shared History – Myths and Stereotypes of the Nationalism and Communism in ex Yugoslavia*, str. 215–226. Novi Sad: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje.

Jamaković, S. i Ruždić, E. (2001). *Program razvoja gradske jezgre Sarajeva*. Sarajevo: Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajeva.

Jelavich, C. i Jelavich, B. (ur.). (1963). The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Jelavić, V. (1908). Doživljaji Francuza Poulet-a na putu kroz Dubrovnik Bosnu (godine 1658.). *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. XX, Sarajevo, str. 23–76.

Jelenić, J. (1918). Dva ljetopisa Bosne Srebrene. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. XXX, Sarajevo, str. 115–128.

Jireček, K. (1887). *Die Handelsstrassen und Bergwerken Serbien und Bosnien waehrend des Mitellalters*. Prag: Verlag der Königlich Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1879.

Jireček, K. (1952). *Istorija Srba*. II izd. Preveo J. Radonić. Beograd: Naučna knjiga.

Jorga, N. (1899). Notes et extraits pour servir f l'histoire des croisades au XVe siècle II. Paris: Ernest Leroux éditeur.

Jukić, I. F. (1851). *Zemljopis i povjesnica Bosne*. Zagreb.

Juzbašić, Dž. (2002). *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Posebna izdanja CXVI, Odjeljenje društvenih nauka 35. Sarajevo: ANUBiH.

Kadić, M. (1941, 1942). Žurna potreba regulatorne osnove Sarajeva. Bez regulatorne osnove nema suvremenog grada (Sa slikama i crtežima). *Sarajevski novi list*, god. I/1941, br. 180 (7 XII), str. 5; br. 181 (8 XII), str. 5; br. 182 (10 XII), str. 5; br. 185 (13 XII), str. 5; br. 189 (18 XII), str. 5; br. 193 (23 XII), str. 5; br. 195 (24 XII), str. 5. – II/1942, br. 210 (15 I), str. 5; br. 213 (18 I), str. 5; br. 216 (22 I), str. 5.

Kamberović, H. (2005). *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut “Ibn Sina” Sarajevo.

Kamberović, H. (2006). O glavnim problemima historije Bosne i Hercegovine. *Prilozi*, br. 35, Institut za istoriju, Sarajevo, str. 217–222.

Kamberović, H. (2007). Karakteristike društva u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata. U: Filipović, M. (ur.) *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i poslije ZAVNOBiH-a. Sarajevo, 23. i 24. novembar 2003*. Posebna izdanja CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka 37, str. 214–226. Sarajevo: ANUBiH.

Kapetanović, J. (1988). Arhitekt Juraj Najdhart. U: *Radio-Sarajevo, Treći program*, br. 60, str. 489–525.

Kapetanović, J. (1988a). *Stvaralaštvo arhitekte Juraja Najdharta*. Sarajevo: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Kapidžić, H. (1959). Pripremanje ustavnog perioda u BiH (1908–1910). *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, br. 10, Sarajevo, str. 121–166.

Kapidžić, H. (1961). Previranja u austrougarskoj politici u BiH 1912. godine. *Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, vol. I, Sarajevo, str. 223–249.

Kapidžić, H. (1966). BiH za vrijeme I svjetskog rata (Držanje austrougarskih vlasti prema jugoslovenskom pitanju i stvaranju jugoslovenske države). *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, br. VI, Sarajevo, str. 195–335.

Kapidžić, H. (1973). Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, vol. XIX, Sarajevo, str. 71–96.

Kasumović, A. i Radušić, E. (2017). Zaljubljeni u plijen – Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini: 1878–1918. U: Gafić, Z. et al. (ur.) *Između dvije imperije: Bosna i Hercegovina na fotografijama Františka Topića 1885.–1919.*, str. 187–206. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Kasumović, F. (2021). *Na periferiji svijeta islama: osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699-1839*. Sarajevo: Orijentalni institut.

Katunarić, V. (1994). Moć i etnonacionalizam. *Migracijske teme*, god. 10, br. 3–4, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 209–224.

Katz, V. (2007). Siromaštvo kao odrednica privrednog razvoja i Bosni i Hercegovini (1945.–1950.). U: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, str. 321–336. Posebna izdanja 4. Sarajevo: Institut za istoriju.

Katz, V. (2011). Proces demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini druga polovina 20. stoljeća. Kamberović, H. (ur.) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, sv. 1, str. 273–294. Sarajevo: Institut za istoriju.

Kemura, Š. S. (1909–1911). Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. XXI/1910, sv. okt.–dec., str. 533–554; br. XXII/1910, sv. jan.–mart, str. 41–134; sv. apr.–sept., str. 209–306; sv. okt.–dec., str. 589–644; br. XXIII/1911, sv. 1 i 2, str. 175–208; sv. 3, str. 391–435; sv. 4, str. 535–551.

Kemura, Š. S. (1911). Stara hrišćanska crkva u Sarajevu. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. XXVIII, Sarajevo, str. 297–302.

Kiel, M. (1990). Stuidies on the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone. Aldershot: Variorum.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. (2003). Odluka o proglašenju Historijske građevine – Starog jevrejskog hrama (Il Kal Grandi - Veliki hram, ili Il Kal Vježu - Stari hram ili Stara sinagoga) u Sarajevu, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Broj: 06-6-977/03-3, 07. oktobra 2003. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1861.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. (2006). Odluka o proglašenju Historijske građevine – Saborne crkve (Crkva Presvete Bogorodice) sa pokretnim naslijeđem u Sarajevu, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Broj: 06.2-2122/06-5, 05. jula 2006. godine. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2842.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. (2006a). Odluka o proglašenju Graditeljske cjeline – Brusa bezistana (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) sa dućanima u Sarajevu, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Broj: 06.1-2-55/05-3, 5. jula 2006. godine. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2841.

- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. (2007). Odluka o proglašenju Istorijskog područja – Nekropole sa stećcima i nišanima u Krpcu, opština Istočna Ilidža, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Broj: 05.2-2-74/06-6, 12. septembra 2007. godine. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2974.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. (2007a). Odluka o proglašenju Graditeljske cjeline Konaka u Sarajevu zajedno sa pokretnim naslijeđem, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Broj: 06.1-2-150/07-10, 12. septembra 2007. godine. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2982.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. (2007b). Odluka o proglašenju Graditeljske cjeline – Hastahane (zgrada Vakufske bolnice), nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Broj: 07.1-2-73/06-11, 18. januara 2007. godine. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2909.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH. (2014). Odluka o proglašenju Historijskog gradskog područja – Sarajevske Čaršije, nacionalnim spomenikom. Broj: 07.3-2.3-59/14-23, 2. aprila 2014. godine. Biblioteka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo.
- Korić, E. (2005). Banjalučka muafnama iz 1588. godine. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. LIV, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 181-188.
- Kovačević-Kojić, D. (1970). O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, br. XI-1, Spomenica Jorja Tadića, Beograd, str. 353-363.
- Kovačević-Kojić, D. (1978). *Gradska naselja srednjevjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kovačević-Kojić, D. (2007). *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV i XV vijek)*. Studia Historica Collecta 2. Beograd: Istorijski institut.
- Kraljačić, T. (1987). *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882.–1903.)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kreševljaković, H. (1938). Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije. Prilog povijesti Sarajeva XVI. stoljeća. Separat. Preštampano iz Glasnika Islamske vjerske zajednice. Sarajevo: Državna štamparija.
- Kreševljaković, H. (1958). *Esnaft i obrti u starom Sarajevu*. Sarajevo: Izdanje Narodne Prosvjete.
- Kreševljaković, H. (1991). Izabrana djela III, Banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji... Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kreševljaković, H. (1991a). Izabrana djela IV, Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Krizman, B. (1968). Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje 1918. godine, *Prilozi*, god. IV, br. 4, (*Naučni skup Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*), Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, str. 89-122.
- Krstić-Galeb, V. (1988). Kultura i umjetnost u prvim poslijeratnim godinama. U: Čanković, M. *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji. Od oslobođenja do samoupravljanja (1945.–1950.)*, str. 471-480. Sarajevo: Istorijski arhiv.
- Kruševac, T. (1960). *Sarajevo pod austrougarskom upravom (1878–1918)*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- Kruševac, T. (1972–1973). Razvojni put trgovine grada Sarajeva u periodu između dva rata (1918.–1941.). *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, vol. XII–XIII, Sarajevo, str. 191-194.
- Kujundžić, J. (Basler). (1978). Katedrala svetog Petra u Vrhbosni. *Nove et vetera*, vol. XXVIII, br. 1–2, Sarajevo, str. 298-299.
- Kuripešić, B. (2001). Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. Beograd: Čigoja štampa.
- Kurto, N. (1976). *Metod transformacije istorijskog tkiva grada*, Habilitacioni rad. Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonsko-urbanistički fakultet.
- Kurto, N. (1998). Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Larsen, K. E. (1992). *A note on the authenticity of historic timber buildings with particular reference to Japan*. Occasional Papers for the World Heritage Convention. ICOMOS. <https://publ.icomos.org/publicomos/jlbSai?html=Pag&page=Pm1/Not&base=technica&ref=1FCD12E21962BCA9638A670BBA8BDD81>
- Larsen, K. E. (1996). Preservation of historic buildings in Japan: Principles and practices in an international perspective. U: *International Research Symposium Proceedings. Kyoto Conference on Japanese studies 1994 III*, str. 61-65. International Research Center for Japanese Studies, The Japan Foundation. <http://publications.nichibun.ac.jp/region/d/NSH/series/kosh/1996-03-25-3/s001/s007/pdf/article.pdf>.
- Lemaire, R. (1994). Authenticité et patrimoine monumental. U: Larsen, K. E. i Marstein, N. Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention. Preparatory Workshop, Bergen, Norway, 31 January – 2 February 1994. Trondheim: Tapir Publishers.
- Lownthal, D. (1995). Changing Criteria of Authenticity. U: Larsen, K. E.; Jokilehto, J.; Raymond, L.; Masuda, K.; Marstein, N. i Stovel H. (ur.) *Nara Conference on Authenticity*, str. 121-136. Nara: UNESCO, Agency for Cultural Affairs Japan, ICCROM, ICOMOS.
- Lučić, J. (1988). *Spisi dubrovačke kancelarije III*. Zagreb: JAZU.
- Lukarević, J. (1790). *Copioso ristretto degli annali di Ragusa: libri quattro dedicati all'eccelso Senatio di Ragusa/di Giacomo di Pietro Luccari*. Ragusa: nella Stamperia Publica Presso Andrea Trevisan. <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1377/>.
- Makuljević, N. (2011). Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini. U: Kamberović, H. (ur.) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, sv. 2, str. 213-228. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Mandić, D. (1962). Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Chicago.
- Mandić, M. (1927). Postanak Sarajeva. *Narodna starina*, br. 4, Zagreb, str. 1-14.
- Martinis, M. (1934). O budućem trgu i spomeniku kralja Petra I. Oslobođioca. *Jugoslavenski list*, god. XVII, br. 11, str. 10.
- Matasović, J. (1927). Princ Evgenij Savojski u Sarajevu 1697. *Narodna starina*, br. 14, Zagreb, str. 96-106.
- Matička, M. (1992). Promjene vlasničkih odnosa u Jugoslaviji (1945.–1948.) na stranicama hrvatskih novina. *Časopis za suvremenu povijest*, god. 24, br. 3, Zagreb, str. 165-176.
- Matković, P. (1878). Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku XVI vijeka. *Starine JAZU*, br. 10, Zagreb, str. 201-256.
- Matković, P. (1882). Putovanja po balkanskom poluotoku 16. vijeka. *Rad JAZU*, 2, 62, Zagreb, str. 45-133.
- Matković, P. (1890). Putovanja po balkanskom poluotoku. *Rad JAZU*, 29, 100, Zagreb, str. 64-168.
- Mazalić, P. (1940). Starine po okolini Sarajeva. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, vol. LI, sv. 1, Sarajevo, str. 15-36.
- Mažuranić, V. (1924). Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića. *Narodna starina*, god. 3, br. 8, Zagreb, str. 121-153.
- Milošević, P. V. (1997). *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji (Sarajevo 1918–1941)*. Srbije: Srpsko kulturno i prosvjetno društvo "Prosvjeta".
- Misztal, B. (2003). *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, Philadelphia: Open University Press.
- Mladenović, Lj. (1954). Sarajevo u doba turskog feudalizma. U: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*, str. 45-95. Sarajevo: Muzeja grada Sarajeva.
- Mladenović, N. (2001). Staro i novo u osmanističkim istraživanjima povijesti Bosne i Hercegovine koncem XX stoljeća. U: Redžić, E. (ur.) *Naučni skup Istorijaska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000, Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001*, str. 55-58. Posebna izdanja CXX, Odjeljenje društvenih nauka 36. Sarajevo: ANUBiH.
- Muderizović, R. (1918). Bosanski majdani turske uprave. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. XXX, Sarajevo, str. 21-28.
- Mujezinović, M. (1951). Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju naših naroda pod turskom vladavinom*, br. II, Sarajevo, str. 95-114.
- Musabegović, S. (2009). Šizoidna granica između etnonacionalizma i kapitalizma. *Dijalog, Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, br. 1–2, Centar za filozofska istraživanja ANUBiH, Sarajevo, str. 23-52.
- Mušeta-Aščerić, V. (1985). Srednjovjekovna župa Vrhbosna. *Prilozi*, vol. XX, br. 21, Institut za istoriju u Sarajevu, str. 257-268.
- Mušeta-Aščerić, V. (1997). Srednjovjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva. U: Juzbašić, Dž. (ur.) *Prilozi historiji Sarajeva. Radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, str. 35-46. Sarajevo Institut za istoriju; Orijentalni institut.
- Mušeta-Aščerić, V. (2005). Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – Između Zapada i Istoka. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Muvekkit, H. S. S. (1999). *Povijest Bosne*. Sarajevo: El-Kalem.
- Nikolajević, I. (1982). Byzantina metabyzantina u XX veku – jedan primer. *Zbornik radova Vizantološkog društva* 21, Beograd, str. 19-23.
- Nilević, B. (1990). Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. Sarajevo: Veselin Masleša.

Omerović, E. (2010). Prikazi. *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knj. 1. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.

Parent, M. (1979). Comparative Study of Nominations and Criteria for World Cultural Heritage. U: *Third session of the World Heritage Committee in Cairo and Luxor, 22 – 26 October 1979, Paris, 11 October*. CC-79/CONF.003/11 Annex 21.

Pelidija, E. (1989). Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira. Sarajevo: Veselin Masleša.

Pelidija, E. (1997). O privredi Sarajeva u osamnaestom stoljeću. U: Juzbašić, Dž. (ur.) *Prilozi historiji Sarajeva. Radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, str. 93–106. Sarajevo Institut za istoriju; Orijentalni institut.

Pelidija, E. (1998). Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god. U: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, str. 133–172. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.

Perojević, M. (1930). Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvoj u XV i XVI vijeku. *Jugoslavenski list*, god. XIII, br. 120 /25. V/, Beograd, str. 120.

Perojević, M. (1930a). Postanak Sarajeva ili je li Vrhbosna identična sa Sarajevom? *Jugoslavenski list*, god. XIII, br. 125 /1. VI/, Beograd, str. 9.

Petrović, D. (2006). Anatomija identiteta. Teorijsko problematiziranje identiteta. *Etnološka istraživanja*, br. 11, Etnografski muzej, Zagreb, str. 209–233.

Popović-Radenković, M. (1951). O trgovačkim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom (1480–1500). *Istorijski glasnik*, br. 1–4, Beograd, str. 16–18.

Pressouyre, L. (1996). The World Heritage Convention, twenty years later. UNESCO.

Prstojević, M. (1999). *Zaboravljeno Sarajevo*. Sarajevo.

Pudarić, S. (1999). *Separat zaštite kulturno-povijesnog i prirodnog naslijeđa, Regulacioni plan Lijeve obala Miljacke-Bistrik*. Sarajevo: Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-povijesnog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

Radušić, E. (2006). Husnija Kamberović, Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine, Drugo izdanje, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina” Sarajevo, Sarajevo 2005, 551, *Prilozi*, br. 35, Institut za istoriju u Sarajevu, str. 291–297.

Radušić, E. (2010). Uloga Velike Britanije u promjeni državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine 1878. godine. *Radovi, (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knj. 1, Filozofski fakultet, Sarajevo, str. 263–281.

Redžić, E. (2001) Tačka na veliko M. *Dani*, br. 199, 30. III 2001, str. 8–9.

Redžić, H. (1983). Konzervatorsko-restauratorski radovi na Brusa bezistanu u Sarajevu. U: *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, str. 275–286. Sarajevo: Veselin Masleša.

Roth K. (1989). Osmanische Spuren in der Alltagskultur Sudosteuropas. U: Majer, H. i Georg/Hartl, H. (ur.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, str. 319–332. München.

Sergejevski, D. (1947). Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. II, Sarajevo, str. 13–50.

Skarić, V. (1929). Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. stoljeću. *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, Sveska za Historiju i etnografiju, II, Sarajevo, str. 41–55.

Skarić, V. (1937). Izabrana djela, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Knjiga I. Sarajevo: Veselin Masleša.

Skarić, V. (1930). Vrhbosna je Sarajevo, Drugi odgovor mome kritičaru. *Jugoslavenski list*, god. XIII, br. 130 /7. VI/, Beograd, str. 5–6.

Službene novine Grada Sarajeva. (1990). Urbanistički plan grada Sarajeva za period od 1986. do 2015. (1984). Službene novine grada Sarajeva, br. 4/90.

Smičiklas, T. (1905). Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, III. Zagreb: JAZU.

Smičiklas, T. (1906). Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, IV. Zagreb: JAZU.

Smole-Gavrilović, M. (1971). Carina, Sarajevo – srednjovjekovno groblje. *Arheološki pregled*, br. 13. Beograd.

Spaho, F. (1932). Gazi Husrev-begova vakufnama za džamiju, imare i hanikah. U: *Spomenica Gazi Husrev-begove četristogodišnjice*, str. I-XXIII. Sarajevo: Islamska dionička štamparija.

Spaho, F. (1932a). Vakfija Kuršumlije medrese. U: *Spomenica Gazi Husrev-begove četristogodišnjice*, str. XXV-XXXVI. Sarajevo: Islamska dionička štamparija.

Spasojević, B. (1999). *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. Sarajevo: Svjetlost.

Stojanović, Lj. (1929–1934). *Stare srpske povelje i pisma, I–II*. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odeljenje 1, Knjiga XIX, XXIV. Beograd: SKA.

Stojanović, N. *Mladost Jednog pokoljenja*, (rukopis). Narodna univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine (NUBBiH), Odjeljenje rijetkih knjiga i rukopisa, inv. br. 76, 15.

Stovel H. (2007). Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualiifying conditions. *City & Time*, vol. 2, no. 3: 3, str. 21–36. <http://www.ct.ceci-br.org>, [decembar 2015].

Stovel, H. (1995). Considerations in Framing the Authenticity Question for Conservation. U: Larsen, K. E.; Jokilehto, J.; Raymond, L.; Masuda, K.; Marstein, N. i Stovel, H. (ur.) *Nara Conference on Authenticity*, str. 393–398. Nara: UNESCO, Agency for Cultural Affairs Japan, ICCROM, ICOMOS.

Stovel, H. (2003). From commentaries included in Annex 4, The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. UNESCO WH Centre (verzija pripremljena od strane savjetodavih tijela).

Stovel, H. (2004). Authenticity in conservation decision-making: The World Heritage perspective. *Journal of Research in Architecture and Planning, Conservation and Cultural Heritage*, Vol. 3, Karachi, Department of Architecture and Planning, NED University of Engineering and Technology, str. 1–8.

Sućeska, A. (1965). O nastanku čifluka u našim zemljama. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, vol. XVI, Sarajevo, str. 37–57.

Sućeska, A. (1965a). *Ajani, Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Djela XIII, Odjeljenje istorijsko – filoloških nauka 14. Sarajevo: Naučno društvo SR BiH.

Sućeska, A. (1973). Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u Bosanskom pašaluku. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, vol. XIX/1971, Sarajevo, str. 37–57.

Sućeska, A. (1986). O Mu’afiyet-u u Bosanskom ejaletu. *Prilozi*, vol. XXI, br. 22, Institut za istoriju u Sarajevu, str. 235–243.

Šabanović, H. (1951). Dvije najstarije vakufname u Bosni. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, vol. II, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 5–39.

Šabanović, H. (1952). Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. godine. *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, br. 4, Sarajevo, str. 171–204.

Šabanović, H. (1953). Najstarije vakufname u Bosni. Vakufnama Mustaj-bega Skenderpašića. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. III–IV, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 403–413.

Šabanović, H. (1957). Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, vol. VII, Sarajevo, str. 37–51.

Šabanović, H. (1958). Je li postojao grad Vrhbosna? *Urbanistički problemi*, br. 1, Urbanistički zavod grada Sarajeva, str. 52–55.

Šabanović, H. (1960). Postanak i razvoj Sarajeva. *Radovi XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka* 5, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 71–115.

Šabanović, H. (1964). *Krajište Isa-bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*. Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia. Tomus secundus, Serija II, Defteri, knjiga I. Sarajevo: Orijentalni institut.

Šabanović, H. (1965). Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću. *Radovi XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka* 9, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 29–54.

Šabanović, H. (1982). *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost.

Šabanovića, H. (1951a). Osvrt na Elezovićevu kritiku moje zbirke: Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. II, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 336–346.

Šabotić, I. (2011). Nacionalno pitanje Bošnjaka – Muslimana u projekcijama Komunističke partije. U: Kamberović, H. (ur.) *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, sv. 2, str. 127–154. Sarajevo: Institut za istoriju.

Šarac, N. (1997). Politički život u Sarajevu između dva svjetska rata (1918–1941). U: Juzbašić, Dž. (ur.) *Prilozi historiji Sarajeva. Radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva održanog 19. do 21. marta 1993. godine*, str. 335–344. Sarajevo Institut za istoriju; Orijentalni institut.

Šljivo, G. (1992). *Bosna i Hercegovina 1788–1812*. Banja Luka.

Šurmin, Đ. (1898). *Hrvatski spomenici I*. Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium VI, sv. 1. Zagreb.

Tepić, I. (1998). Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine. U: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, str. 173–222. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.

Theiner, A. (1863, 1875). *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia* I (1198–1594), II (1524–1800). Romae, Zagrebae.

Todorova, M. N. (1996). The Ottoman Legacy in the Balkans. U: Brown, L. C. (ur.) *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, str. 45–75. New York: Columbia University Press.

Todorova, M. N. (1997). *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press

Todorova, M. N. (2004). Learning Memory, Remembering Identity. U: Todorova, M. (ur.) *Balkan Identities: Nation and Memory*, str. 10–15. New York: New York University Press.

Truhelka, Ć. (1910). Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 2, Sarajevo, str. 303–349.

Truhelka, Ć. (1914). Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. XXVII, Sarajevo, str. 221–252.

Truhelka, Ć. (1915). Historička podloga agrarnog pitanja. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, separatni otisak.

UNESCO WH Centre. (1977). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. UNESCO World Heritage Centre. <http://whc.unesco.org/archive/opguide77b.pdf>.

UNESCO WH Centre. (2005). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. UNESCO World Heritage Centre. <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf>.

UNESCO WH Centre. (2016). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. UNESCO World Heritage Centre. <http://whc.unesco.org/en/guidelines/>.

UNESCO, ICCROM, ICOMOS, IUCN. (2011). *Preparing World Heritage Nominations* (Second edition). UNESCO.

UNESCO. (1976). Recommendation concerning the safeguarding and contemporary role of historic areas (Nairobi Recommendation). UNESCO. <http://www.international.icomos.org/publications/93towns7o.pdf>.

UNESCO. (2001). *Universal Declaration on Cultural Diversity*. Resolution adopted on the report of Commission IV at the 20th plenary meeting, on 2 November 2001. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

UNESCO. (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape*. General Conference 36th session Paris, 25 October – 10 November 2011. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=48857&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

UNESCO. (2016a). The HUL Guidebook. Managing heritage in dynamic and constantly changing urban environments A practical guide to UNESCO's Recommendation on the Historic Urban Landscape. <http://historicurbanlandscape.com/themes/196/userfiles/download/2016/6/7/wirey5prpznidqx.pdf>.

Vego, M. (1957). *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost.

Vego, M. (1972). Civitas Vrhbosna. *Naše starine*, br. XIII, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa SRBiH, Sarajevo, str. 85–96.

Vekić, Ž. (1988). Arhitekt Dušan Smiljanić. U: *Radio-Sarajevo, Treći program*, br. 60, str. 463–478.

Vernez Moulden, A. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. U: *Urban morphology*, br. 1, str. 3–10.

Vlaisavljević, U. (2009). Etničke zajednice kao utjelovljena i rastjelovljena sopstva. *Dijalog, Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, br. 1–2, Centar za filozofska istraživanja ANUBiH, str. 7–22.

Vukićević, M. M. (1901). Iz starih Srbulja. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 8, Sarajevo, str. 289–350.

Zlatar, B. (1974). Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. XX–XXI, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 109–158.

Zlatar, B. (1978). O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću. *Prilozi*, god. XIV, br. 14–15, Institut za istoriju u Sarajevu, str. 81–139.

Zlatar, B. (1987). Podizanje i održavanje objekata islamske arhitekture u Sarajevu. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, vol. XIII–XIV, Sarajevo, str. 193–208.

Zlatar, B. (1996). *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*. Sarajevo: Svjetlost.

Zlatar, B. (2010.). *Gazi Hurev-beg*. Sarajevo: Orijentalni institut.

Zlatović, S. (1890). Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja. *Starine Jugoslovenske akdemije*, knj. 23, str. 1–38.

Popis ilustracija

Ilustracija 1.	str. 10	Opća shema dinamike vrijednosti. Izvor: Autor.
Ilustracija 2.	str. 11	Izgradnja vrijednosti na horizontalnoj (geneza) i vertikalnoj (elementi) razini. Izvor: Autor.
Ilustracija 3.	str. 36	Mazalićev crtež osnove Starog grada. Izvor: Mazalić, 1940, 19.
Ilustracija 4.	str. 37	Likovna impresija Sarajeva jednog od oficira iz štaba princa Eugena Savojskog 1697. Vidljivi su i obris i tvrdave na Vratniku, s karakterističnim arhitektonskim izražajem. Izvor: Bejtić, 1979, 109.
Ilustracija 5.	str. 39	Hipotetička rekonstrukcija Hodidida na Vratniku. Izvor: Bejtić, 1979, 120.
Ilustracija 6.	str. 44	Prikaz razvoja srednjovjekovnog naseobinskog kompleksa na mjestu današnjeg Sarajeva: 1. „Varoš Vrhobosanje“, 2. Trg, 3. Područje sela Brodac; 4. „Trg Utornik“; 5. Močvarno tle. Izvor: Autor, prema Ančić, 2000, 57.
Ilustracija 7.	str. 51	Prikaz rasporeda važnijih srednjovjekovnih lokaliteta na širem području Sarajevskog polja i u dolini rijeke Miljacke. Izvor: Autor, prema Fekeža, 2000, 85.
Ilustracija 8.	str. 69	Shematska rekonstrukcija stanja Sarajeva 1463. godine. Izvor: Autor.
Ilustracija 9.	str. 87	Shematski prikaz okvirnog razvoja sarajevskih mahala 1463–1604. godine. Izvor: Autor.
Ilustracija 10.	str. 107	Shematski prikaz dinamike vrijednosti. Osmanizacija – izgradnja dominantne vrijednosti. Izvor: Autor.
Ilustracija 11.	str. 117	Prikaz izgradnje dominantnog identiteta Čaršije kao društvenog miljea. Izvor: Autor.
Ilustracija 12.	str. 127	Shematski prikaz dinamike vrijednosti. Stagnacija i deosmanizacija dominantne vrijednosti u kasnom osmanskom i austrougarskom periodu. Izvor: Autor.
Ilustracija 13.	str. 149	Shematski prikaz dinamike vrijednosti do 1975. godine. Izvor: Autor.
Ilustracija 14.	str. 166	Referentni okviri za usmjeravanje procjene autentičnosti pojedinih atributa značaja. Izvor: Autor.
Ilustracija 15.	str. 167	Proširenje zaštićenog područja na osnovu redefiniranog integriteta Sarajevske čaršije. Izvor: Autor.

Popis fotografija

Izvor: Arhiv Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo.

fotografija 1.	str. ii	Dučani između Čekrekčine džamije i ulice Kovači – A-U period.
fotografija 2.	str. 4	Dučani u ulici Baščaršija – A-U period
fotografija 3.	str. 5	Snimak iz Sarača – između II rata
fotografija 4.	str. 8	Prodaja drva na Baščaršiji
fotografija 5.	str. 13	Žene sa sela ispred dućana sa raznom robom
fotografija 6.	str. 17	Stare kuće na lijevoj obali Miljacke u blizini Careve džamije – A-U period
fotografija 7.	str. 19	Stare kuće kod Ćumurija mosta – A-U period
fotografija 8.	str. 22	Obala kod Gimnazije
fotografija 9.	str. 25	Kavana kod „Ratnog vojnog invalida“ u neposrednoj blizini Alipašine džamije
fotografija 10.	str. 31	Snimak sa Baščaršije kod kavane „Sebilj“
fotografija 11.	str. 34	Snimak iz Halača
fotografija 12.	str. 42	Snimak Kočićeve ulice – A-U period
fotografija 13.	str. 49	Dučani na početku Kovača – između II rata
fotografija 14.	str. 52	Snimak iz ulice JNA kod Sefardskog templ a – između II rata
fotografija 15.	str. 59	Brusa bezistan, Begova džamija i Islamski fakultet – između II rata
fotografija 16.	str. 61	Snimak iz ulice Vase Miskina kod „Jugobanke“ – između II rata
fotografija 17.	str. 92	Snimak zgrade SDK i Kemaludinove džamije – između II rata
fotografija 18.	str. 102	Titova od Tvornice čarapa „Ključ“ prema SDK – između II rata
fotografija 19.	str. 109	Raskršće kod Ali-pašine džamije – između II rata
fotografija 20.	str. 111	Raskršće ulica JNA i Slobodana Principa Selje – između II rata
fotografija 21.	str. 131	Snimak Kemaludinove džamije i nove pravoslavne crkve – između II rata
fotografija 22.	str. 142	Panorama istočnog dijela Sarajeva
fotografija 23.	str. 153	Snimak Vijećnice – period između II rata

Popis tabela

Tabela 1.	str. 129	Društveni kontekst dinamičnosti dominantne vrijednosti u austrougarskom periodu – uzroci i prepreke procesa deosmanizacije. Izvor: Autor.
Tabela 2.	str. 141	Društveni kontekst dinamičnosti dominantne vrijednosti u međuratnom periodu – uzroci i prepreke procesa deosmanizacije. Izvor: Autor.
Tabela 3.	str. 152	Društveni kontekst dinamičnosti dominantne vrijednosti u periodu do 1975. godine – uzroci i prepreke procesa deosmanizacije. Izvor: Autor.

sažetak

Monografija *Nedovršena deosmanizacija: Izgradnja i dinamika vrijednosti Sarajevske čaršije* ispituje značaj Sarajevske čaršije koristeći inoviranu istraživačku paradigmu: posuđujući iz oblasti osmanskih i postosmanskih studija, a posebno teorijskog okvira problema deosmanizacije panosmanskog svijeta i kulture, ona istražuje porijeklo, stvaranje i transformaciju osmanskog Sarajeva i njegovog urbanog jezgra – čaršije.

Donekle jednostavan i neometan uzlazni proces osmanizacije i izgradnje vrijednosti klasičnog perioda – koja se u monografiji obilježava terminom *dominantna vrijednost*, komplicira se u tanzimatskom i postosmanskome razdoblju nastupanjem procesa razgradnje teokratskog društvenog poretka, te posljedično raskidanja veza s kulturom i praksama svakodnevnice – odnosno nastupanjem sveobuhvatne deosmanizacije.

Monografija postavlja pitanje šta su sastavnice vrijednosti dominantne faze i šta od takvih elemenata i značajki ostaje očuvano i odupire se deosmanizaciji, a koji se transformiraju pod njenim pritiskom. Kakvi su to razlozi i povodi očuvanju ili otporu promjenama? Konačno, kako takva transformacija i redefinicija doprinose ili „štete“ dominantnom prostornom i socijalnom identitetu Čaršije?

Istraživanje vrijednosti tretira ne samo prostor i tradicionalne procese nego i socijalni milje, koji se neformalno i simbolično, ali dugotrajno i, kako ćemo vidjeti, u jednom smislu s kontinuiranim značenjem, imenuje „Čaršijom“.

Analiza je strukturirana dosljedno i paralelno u odnosu na ulazno–silaznu putanju opstojnosti osmanskih institucija te konsekventno kroz daljnje historijsko–društvene realitete – austrougarsku, epohu između dva rata, da bi okončala u periodu prije nastupanja zakonskih okvira zaštite Sarajevske čaršije.

Istaknuto mjesto u analizi zauzima srednjovjekovni period, kao jedno od žarišnih historijskih pitanja upisanih u pojedine nacionalne historiografije, koje ometaju pažnju objektivnoj valorizaciji.

Zaključak o karakteru izmjene dominantne vrijednosti Čaršije i njenoj novoj strukturi, koji se u monografiji naziva stanjem *nedovršene deosmanizacije*, predstavlja polaznicu za revidiranje zvaničnog pristupa zaštiti, prije svega kroz izmjenu izjave o značaju kao okosnice upravljačke politike. Revidirana izjava nije usmjerena isključivo na urbanu matricu nego i na arhitekturu te se treba dodatno testirati i kvalificirati, prvo kroz imenovanje atributa značaja, a onda i procjenu autentičnosti i integriteta atributa.

Također, zaključci o značaju su odsudni za prijedlog proširenja granica integriteta zaštićenog područja Čaršije, kao posljedice novog prostornog i oblikovnog ispoljavanja tradicionalnih funkcija potaknutih modernizacijom. Proširene granice cjelovito i vjerodostojno svjedoče o vrijednosti stanja nedovršene deosmanizacije.

U širem kontekstu, monografija je poziv da se kulturni period osmanskog prisustva na ovim prostorima, u mnogo čemu anticipiran kao sporan, preispita kroz istraživačke okvire fenomena deosmanizacije. Detekcija i imenovanje poriva, toka i posljedica ovog procesa omogućava objektivnije sagledavanje mjesta osmanskog naslijeđa u savremenom arhitektonskom trenutku i urbanoj kulturi, preplavljenih nastupajućim trendom reosmanizacije i mitologizacije baštine.

